

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ŞƏRTİLİK FUNKSIONAL-SEMANTİK SAHƏ KİMİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Nazlıxanım Rauf qızı Teyyubova**

Elmi rəhbər: _____ **Sənubər Əlövsət qızı Abdullayeva**
filologiya elmləri doktoru, professor

Sumqayıt – 2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. ŞƏRTİLİK FUNKSIONAL QRAMMATİKANIN BİR SAHƏSİ KİMİ	8
1.1. Funksional qrammatika dilin universal kateqoriyalarını öyrənən istiqamət kimi.....	8
1.2. Türkologiya və Azərbaycan dilçiliyində şərt şəklinin tədqiqi.....	17
1.3. Dildə şərtlik sahəsi.....	28
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FUNKSIONAL-SEMANTİK ŞƏRTİLİK SAHƏSİ	38
2.1. Şərtlik sahəsinin strukturu.....	38
2.2. Feilin şərt şəkli şərtlik sahəsinin dominantı kimi.....	47
2.3. Şərtlik sahəsinin nüvə komponentləri.....	55
III FƏSİL. ŞƏRTİLİK SAHƏSİNİN PERİFERİK ZONALARI	71
3.1. Şərtlik sahəsinin yaxın periferik zonası.....	71
3.2. Şərtlik sahəsinin uzaq periferik zonası.....	86
3.3. Şərtliyin ifadəsində zaman uyğunluğu.....	104
NƏTİCƏ	112
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	114

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə dilçilik elmində müxtəlif yeni yanaşmalar təbii dillərin strukturu, sistemi və fəaliyyət qanunlarını daha dərindən öyrənməyə imkan verir. Özündə dil vahidlərinin funksional-semantik baxımdan araşdırılmasını ehtiva edən funksional qrammatika müasir dilçiliyin aktual problemi kimi XX əsrin ortalarından öyrənilməyə başlanılmışdır. Bu, dil hadisələrinə həm funksiya, həm də semantika baxımından nüfuz etməyə imkan verir. Funksional yanaşma ilə dilin daxili xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, dili fəaliyyətdə, nitq və düşünmə prosesləri ilə əlaqəli şəkildə öyrənmək mümkün olur. Dildə bir funksiya müxtəlif dil vasitələri ilə reallaşa, digər tərəfdən, eyni dil vasitəsilə fərqli funksiyalar yerinə yetirilə bilər. Bu, danışanın, natiqin öz məqsədinə uyğun olaraq konkret dil vasitəsini hansı semantik istiqamətdə istifadə etməsindən asılıdır. Dil vahidinə onun funksiyaları tərəfdən yanaşdıqda fərqli nəticələr əldə edilə bilər. Funksional qrammatika mənadan formaya, yəni “semantikadan ifadə vasitəsinə doğru” olan kontensiv yanaşmaya istinad edir.

1920-ci illərdə qrammatik quruluşa funksional izah verməyə çalışan Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri sahə metodunun bir sıra mühüm müddəalarını təkmilləşdirdilər. Bu istiqamətdə İ.Trir, G.Vaysgerber, Q.İpsen və V.Porsiq kimi funksionalistlər sahə anlayışının dilçiliyə gətirilməsi və tanıtılmasında mühüm rol oynadılar. 1980-ci illərdə bu sərəya sonralar funksional qrammatikanın inkişafında xüsusi xidmətləri olmuş V.Q.Admoni [140], Q.S.Şur [203], E.V.Qulıqa və E.İ.Şendels [168], A.V.Bondarko [152] kimi rus dilçiləri də daxil oldular. A.V.Bondarko dilçiliyə “funksional-semantik sahə” terminini gətirdi, funksional-semantik sahə nəzəriyyəsinin əsas nəzəri müddəalarını hazırladı, həmçinin rus dilində funksional-semantik sahələrin bir neçə qrupunu fərqləndirdi.

V.Q.Quzev, D.M.Nasilov, F.Ə.Qəniyevin funksional qrammatika ilə bağlı yazdıqları məqalələr türkoloji dilçilikdə bu sahəyə dair ilk işlərdən hesab edilir. Azərbaycan dilçiliyi üçün isə bu sahəni yeni hesab etmək olar. Avropa və rus dilçiliyində əldə edilmiş nəticələr Azərbaycan dilçiliyində də funksional qrammatika

sahəsinə marağı artırmış, onu aktuallaşdırmışdır. Hələlik isə Azərbaycan tədqiqatçıları onun yalnız nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanması istiqamətində müəyyən işlər görmüşlər. S.Ə.Abdullayev Azərbaycan və alman dillərində inkarlıq kateqoriyasını [7], İ.M.Tahirov isə Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyasını araşdırmışdır [98]. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində funksional-semantik sahə məsələsi ilk dəfə bu tədqiqatların predmeti olmuşdur. Daha sonra bu istiqamətdə dörd cilddən ibarət “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası” kitabı hazırlanmışdır.

Müasir dilçilikdə funksional-semantik sahəyə əsaslanan semantik kateqoriyalar müxtəlif dillərin materialları əsasında müəyyən dərəcədə öyrənilmişdir və öyrənilməkdə davam edir. Şərtlilik də dildə funksional-semantik sahə kimi müxtəlif dillərin materialları əsasında öyrənilməyə başlanılmışdır. A.V.Bondarko rus dilində funksional-semantik sahələri fərqləndirərkən şərti funksional-semantik sahə kimi zərflilik nüvəli şərtlilik sahələri kompleksinə aid etmişdir [151]. N.A.Davudova isə dissertasiyasında ingilis dilində funksional-semantik yanaşma çərçivəsində real, qeyri-real və təxmini (hipotetik) şərtin mikrosahələrini təyin edir [169]. Rus dilində olduğu kimi, N.N.Drobışeva [172], A.R.Qubanov [166], S.J.Tajibayeva [193] tərəfindən şərt kateqoriyası şərtlilik sahələri kompleksinin bir növü kimi müxtəlifstrukturlu dillərin (ingilis, rus, çuvaş, qazax) materiallarına əsaslanaraq nəzərdən keçirilmişdir. Bu sahə türk dilləri arasında ilk dəfə tatar dilçiliyində ayrıca tədqiqat obyektinə olmuşdur. A.X.Aşrapova “Müxtəlifstrukturlu dillərdə funksional-semantik şərtlilik sahəsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasında şərtliliyi rus, tatar və ingilis dillərinin materialı əsasında müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir [145].

Azərbaycan dilində şərtlilik funksional-semantik sahə aspektində ümumiyyətlə araşdırılmamışdır. Azərbaycan dilinin qrammatikasında, dərsləklərdə şərtlilik anlayışını ifadə edən əsas vasitə kimi feilin şərt şəkli göstərilir, şərtlilik yaradan konstruksiyalar formal-qrammatik baxımdan təsvir olunur, müxtəlif baxış bucağından təsnif edilir. Halbuki Azərbaycan dilində şərtlilik anlayışını ifadə etmək üçün həm ümumi, həm də spesifik xüsusiyyətlərə malik olan vasitələr mövcuddur. Dildə şərtlilik leksik, morfoloji və sintaktik vasitələrlə ifadə edilir və bu vasitələrin məcmusu semantik və funksional xüsusiyyətlərinə görə birləşən bir sistem və ya sahə kimi fəaliyyət göstərir. Həmin

vasitələr sistemi isə hələ hərtərəfli öyrənilməmişdir. Bu baxımdan şərtiliyin funksional-semantik sahə kimi tədqiqi Azərbaycan dilçiliyi üçün aktualdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilində şərtilik, predmeti isə dilin müxtəlif səviyyələrinə aid vahidlərin funksional-semantik şərtilik sahəsi hədudlarında qarşılıqlı fəaliyyəti və nümayiş etdirdikləri xüsusiyyətlərdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtilik sahəsinin müxtəlif dil səviyyələrinə aid ifadə vasitələrinin sistemli təsvirini vermək, onların xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- funksional qrammatikanın mənbələrini, öyrənilmə tarixini işıqlandırmaq;
- dilçilikdə şərtiliklə bağlı mövcud fikirlərin tənqidi şərhini vermək;
- Azərbaycan dilində şərtilik sahəsinin sərhədləri və strukturunu müəyyən etmək;
- şərtilik sahəsinin mərkəzi və periferik zonalarının təsvirini vermək;
- şərtiliyin dilin müxtəlif səviyyələrinə aid ifadə vasitələrini və onların funksional-semantik sahədə tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan dilində şərtiliyin ifadəsində təzahür edən universal xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada dildə şərtiliyin ifadə vasitələrini sistemləşdirməyə və təhlil etməyə imkan verən metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində təsviri və sahə yanaşması metodları, sistem-struktur və funksional-semantik yanaşmalar tətbiq edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Funksional-semantik sahə fərqli dil səviyyələrinə aid olan, lakin semantik funksiyaların ortaqlığına əsaslanan dil vahidləri ilə formalaşır;
- Azərbaycan dilində şərtilik ayrıca funksional-semantik sahə təşkil edir;

- Şərtlilik sahəsinin formal tərəfini dilin ortaq semantikaya malik müxtəlif səviyyəli vahidləri təşkil edir, sahəyə dominant, xeyli sayda periferik ifadə vasitələri daxildir;
- Azərbaycan dilində nüvə strukturuna malik olan funksional-semantik şərtlilik sahəsinin mərkəzində şərt kateqoriyası dayanır;
- Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlilik sahəsi monosentrik quruluşa malikdir;
- Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlilik sahəsinin ümumi invariant mənasını ifadə etmək üçün ixtisaslaşmış ifadə vasitəsi – dominantı *-sa / -sə* göstəricili feilin şərt şəklidir;
- Şərtlilik sahəsinin yaxın və uzaq periferik zonaları şərt semantikasının zəif olduğu, əlavə mənaların da təzahür etdiyi konstituentlərə malikdir;
- Funksional-semantik şərtlilik sahəsinin periferiyası digər sahələrlə kəsişmədə olan dil vahidləri ilə təmsil olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat elmi baxımdan onunla yenidir ki, burada Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq şərtlilik funksional-semantik sahə kimi kompleks şəkildə araşdırılmış, funksional-semantik şərtlilik sahəsinin modeli tərtib edilmiş, şərtlilik və onun konstituentləri sahə nəzəriyyəsi əsasında öyrənilmişdir. Azərbaycan dilində şərtlilik anlayışını ifadə edən vasitələr müxtəlif istiqamətlərdə, əsasən formal tərəfdən araşdırılsa da, sahə aspektindən tədqiq edilməmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan dilinin materialları əsasında şərtliliyin müxtəlif dil səviyyələrinə aid ifadə vasitələri sistemləşdirilmiş və tutduqları mövqe baxımından təsnif edilmiş, ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlilik sahəsinin nüvəsi, dominantı, yaxın və uzaq periferik zonaları müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya nəzəri baxımdan onunla əhəmiyyətlidir ki, burada irəli sürülmüş nəzəri müddəalar funksional qrammatikanın digər sahələrinin öyrənilməsində tətbiq edilə bilər. Praktik baxımdan tədqiqatın materialları ali məktəblərin linqvistika istiqamətli ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr üçün funksional qrammatika, o cümlədən funksional-semantik sahələrlə bağlı dərslər, dərslər vəsaiti və mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın məzmunu ilə bağlı AAK-ın tövsiyə etdiyi nəşrlərdə 2-si Azərbaycanın xaricində olmaqla 8 məqalə çap olunmuş, beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş – 5 səhifə (8370 işarə), tədqiqatın əsasını təşkil edən üç fəsil (I fəsil – 30 səhifə (59702 işarə), II fəsil – 33 səhifə (64947 işarə), III fəsil – 41 səhifə (79283 işarə)), nəticə – 2 səhifə (3571 işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından – 20 səhifədən ibarət olmaqla 133 səhifədir. Dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi 215873-dür.

I FƏSİL. ŞƏRTİLİK FUNKSIONAL QRAMMATIKANIN BİR SAHƏSİ KİMİ

1.1. Funksional qrammatika dilin universal kateqoriyalarını öyrənən istiqamət kimi

Dilin qrammatikasının təsviri üçün müxtəlif yollar vardır. Əvvəllər dilə qaydalar toplusu olaraq baxılır, onun bütün mümkün strukturlarını müəyyənləşdirmək üçün çoxlu sayda tədqiqat aparılırdı. Başqa sözlə, diqqət əsasən qrammatik quruluşların formal tərəfi və onların bir-biri ilə əlaqəsinə yönəlmişdi. Strukturların mənaları, istifadə məqsədi, kontekst daxili əlaqələri kimi məsələlər isə diqqətdən kənar qalmışdı.

XX əsrin əvəllərində Franz Boas və Ferdinand de Sössür kimi dilçilərin əsas qayəsi linqvistika elminin təməlini qoymaq idi. Bu, linqvistik araşdırmaların obyektinin aydın şəkildə müəyyən edilməsinə imkan verəcəkdi. F.Sössür dil və ünsiyyət arasında təzad olduğunu müəyyənləşdirdi və göstərdi ki, dil bir işarə sistemidir, ünsiyyət isə lazım gəldikdə bu sistemdən istifadə edir. Başqa sözlə, dil düşüncələri ifadə etmək üçün bir sistemdir. *“Əgər qeyri-dilçilik sahələri ilə məşğul olan insanlar arasında sorğu aparıb, “Dil nədir?” sualını versək, onların cavabı “dil ünsiyyət üçün istifadə olunan bir vasitədir” olacaqdır və bu dil üçün möhtəşəm izah hesab oluna bilər”* [211, s.319]. Bir çox dilçilik məktəblərində dilin ünsiyyət üçün vasitə kimi istifadəsinin onun təhlili üçün əsas amil olmadığı iddia edilirdi. Ünsiyyət çox zaman dar mənada “bir şəxsdən başqasına məlumat çatdırmaq” kimi başa düşülürdü. Lakin hələ XX əsrdə yaranmış nəzəriyyələr bu fikri təkzib etdi. Funksional qrammatika dili hər şeydən əvvəl sosial əlaqə vasitəsi, yəni ünsiyyət üçün bir sistem kimi görür. Bu qrammatika mətnində cümlələrin, onların tərkib hissələrinin bir-biri ilə mənə baxımından əlaqələnməsində yerinə yetirdikləri funksiyaları önə çəkir. Ona görə də dilə sadəcə qaydalarla, norma ilə müəyyənləşdirilmiş məfhum kimi yanaşmaq doğru deyildir. “Dilin əsas funksiyası ünsiyyətdir” mülahizəsinin əslində nə demək olduğunu aydınlaşdırmaq üçün dissertasiyanın bu bölməsində bir çox mənbələrə müraciət edilmişdir.

Funksional qrammatikada dilin faktik istifadəsini təsvir etməyə cəhd göstərilir və bunun üçün mətnlərə və onlardakı kontekstlərə diqqət yetirilir, yalnız forma, strukturlar deyil, həmin strukturların ifadə etdikləri məna məsələsi araşdırılır. Funksional qrammatika “Bir cümlənin, mətnin ifadə etdiyi məna necə başa düşülür?” sualına cavab verməklə başlayır.

Dildə hər bir ünsür müəyyən funksiya yerinə yetirdiyindən dil ünsürləri də funksional qrammatika baxımdan tədqiq olunmalıdır. Dildə forma və funksiya arasındakı əlaqə çox mürəkkəbdir. Funksional qrammatika da əsas diqqəti bu istiqamətə yönəldir. Onun başlıca məqsədi insanların öz fikirlərini, məlumatları, faktları dil vasitələri ilə necə çatdırmasını, başqa sözlə, bu vasitələrlə necə ünsiyyət qurmasını öyrənməkdir. İnsan dil vahidlərini müxtəlif vəziyyətlərdə yalnız düzgün şəkildə söyləmək və başa düşməklə kifayətlənmir, eyni zamanda məlumat alır, düşünür və aldığı məlumata fikir bildirir. Funksional qrammatikanı, ilk növbədə, insanın dil bacarıqları maraqlandırır. “İnsanlar dil vasitəsilə necə əlaqə qururlar?” sualına cavab axtaran Q. Şaik belə bir fikir bildirir: *“Müəyyən bir vəziyyətdə insanlar nə söyləyəcəklərini deyil, həmçinin necə söyləmək lazım olduğunu da bilirlər. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dil artıq qaydalar, normalar toplusu olmaqdan çıxıb müəyyən bir funksiya yerinə yetirən vasitəyə çevrilir”* [134, s.10].

Beləliklə, bu istiqamətdə irəli sürülən fikirlər dilçilikdə yeni bir yanaşmanın – funksional dilçiliyin yaranmasına səbəb oldu. Bu paragrafda da məhz funksional dilçiliyin yaranma tarixi, onun nümayəndələri olan funksionalistlərin əsas ideyaları şərh edilir.

Funksionalistlərin ideyaları formalistlər ilə fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Formalistlər dilin bütün mümkün qrammatik strukturlarını müəyyən edən qaydaları tədqiq edirlər. Bu yanaşmaya görə, əsas məsələ müxtəlif kontekstlərdə dil vahidlərinin istifadəsi və ya mənaları deyil, onların qrammatik quruluşu, bir-birinə olan münasibətidir. Ənənəvi yanaşma dil sisteminin deduktiv xüsusiyyətlərini (generativ qaydalar, alqoritmlər) vurğulayaraq, dilin strukturuna diqqət yetirir. Başqa sözlə, ənənəvi yanaşmada qrammatik vasitələrin funksional tərəfi nəzərə alınmamışdır [211, s.319].

Ənənəvi qrammatikanın funksional qrammatikadan başlıca fərqi M.A.Şelyakin onda görür ki, ənənəvi qrammatika, ümumiyyətlə, sözlərin, nitq hissələrinin qrammatik mənalarını təsvir edir, lakin dil və nitq sistemində hansı funksiyaları yerinə yetirdikləri, ünsiyyət vasitəsi kimi dilə nə üçün lazım olması suallarına cavab vermir [202, s.6].

Funksionalistlər isə əksinə, haqlı olaraq dili sistem kimi görür, ilk növbədə, qrammatikanı analiz edir, danışan və yazanların dildəki sözlərin mənalarından necə istifadə etmələri və ya mənə dəyişmələri məsələlərini araşdırırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, funksional qrammatika formal qrammatikaya qarşı deyildir, heç bir yeni xüsusi qrammatikanı təmsil etmir, yalnız dilin qrammatik quruluşunun funksional tərəfini önə çəkir. Funksionalistlərin fikrincə, bir dilin qrammatikasının formal təsviri olmadan, “formadan mənaya” keçid öyrənilmədən funksional qrammatikanı tədqiq etməyə başlamaq olmaz. Funksional qrammatika dili “mənadan formaya” keçid zamanı öyrənməyə imkan verir. Bu qrammatikanı ümumi qrammatikadan ayrılıqda öyrənmək mümkün deyildir. Bundan başqa, funksional qrammatika bir çox dilçilik sahələrinin kəsişməsində dayanır. Funksional yanaşma ünsiyyət xüsusiyyətlərinə və dilin induktiv aspektlərini vurğulayan qaydalara əsaslanır. Linqvistik elementlər dildə funksiyalarına görə, ünsiyyətə necə kömək etdiklərinə görə öyrənilir. Bu yanaşma dilin özünüidarə hüququna aiddir. Funksionalistlər dilin ünsiyyət zamanı mənəni çatdırmağa xidmət edən sistem olduğunu qəbul edir və buna görə də onu anlamaq üçün strukturu, mənəni və kommunikativ funksiyaları vəhdətdə araşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirlər. *“Buna görə də funksional qrammatika danışanın nitq fəaliyyətini tam əks etdirən aktiv tipli bir qrammatika kimi işlənmişdir”* [162, s.87]. Bu sahə ilə məşğul olan dilçilərin əsərlərində dildən istifadənin ictimai xarakteri və danışığın müəyyən mənada sosial fəaliyyət növü olduğu qeyd edilir.

Beləliklə, funksional yanaşma dili leksik-qrammatik vasitələr və kontekstin vəhdətində götürərək onlarla ifadə edilən fikrə və ayrılıqda reallaşan funksiyaya əsaslanır. Bu mənada semantika və funksiyaların bir-biri ilə bağlı şəkildə reallaşmasının və həmin kontekstdə fikrin konkret dil vasitələri ilə ifadəsinin öyrənilməsi daha məqsədəuyğundur. Funksional qrammatikanın məhz semantika və funksiyaların

qarşılıqlı əlaqələrini təsvir etməsi onu sələflərindən fərqləndirən başlıca amillərdən biridir.

“Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika” kollektiv monoqrafiyasında qeyd olunduğu kimi, “*bu qavrayış (konsept) alt qavramlarıyla konkret bir qrammatik sahə və növü yerində dilin mətn, cümlə, cümlə birləşmələri, müxtəlif morfonoloji və morfoloji, sintaktik, leksik quruluşlar və s. kimi dil-nitq vahidləri və diskursların qarşılıqlı funksiyalarını, onların işlənmə qaydalarını və bütövlükdə mexanizmi ehtiva edir*” [18, c.2, s.14]. Müasir dilçiliyin qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biri dil-nitq vahidlərinin həm konseptual xüsusiyyətlərini, həm də qrammatik mənalarını konkret funksiyalar səviyyəsində öyrənməkdir.

Dil vahidlərinin funksiyası və semantikasi yalnız danışıqda, mətnlər və ifadələrin kommunikativ hissələrində həyata keçirilir. “*Başqa sözlə, hər bir dil hadisəsini yerinə yetirdiyi vəzifə, funksiya baxımından və onun işlənmə məqsədi baxımından qiymətləndirmək lazım gəlir*” [109, s.115]. Bu, dilin semantik imkanları haqqında yeni məlumatlar əldə etməyə imkan verir.

“*Funksional qrammatikada söhbət nitq prosesi ilə bağlı dil vahidlərinin ixtiyarında olan potensial imkanlardan, onların mənalarından, funksional qrammatikanın əsasını təşkil edən qrammatik elementlərdən, bu dil elementlərinin nitq şəraitində müəyyən məna rəngarəngliyinin müəyyənləşdirilməsindən gedir. Bu da müəyyən bir fikrin ifadəsində dil sistemində mövcud olan qrammatik qanunauyğunluqlar və qrammatik dil vahidlərinin dilin müxtəlif mərhələlərində əlaqələnməsi ilə bağlıdır. Bu cəhət dil sistemini nitq sistemi ilə, paradiqmatika və sintaqmatikanı bir-biri ilə əlaqələndirir*” [56, s.74].

Son dövrlər sahə nəzəriyyəsi ilə bağlı xeyli fikir və mülahizələr irəli sürülür. Bu nəzəriyyənin kökləri dünya fəlsəfəsi və nəzəri fikir tarixinə gedib çıxır. “*Dildə sahə nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vahid anlayış məzmununun ifadə edilməsi üçün çeşidli vasitələrini özündə ehtiva edən dil sferaları tədqiqat obyektini kimi götürülür. Bunlar özünəməxsus koqnitiv, məzmun və funksional-kommunikativ səciyyələri ilə müəyyən struktura malik olan xüsusi tipli dil qruplaşmaları – sahə şəklində təsəvvür edilir*” [153, s.48]. Dilçiliyə bu anlayış 20-ci illərin sonu – 30-cu

illərin əvvəllərində gətirilmişdir. XX əsrdə İ. Trir bunun üçün “konseptual sahə” terminindən istifadə etmişdi [147, s.7]. Semantik sahə konsepsiyası ilk dəfə yeni humboldtçular məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində eyni fikir sahəsi ilə əlaqəli söz qrupunu müəyyənləşdirmək və onu bu sözlərin mənalarına uyğun hissələrə ayırmaq üçün ortaya çıxdı. Bir sıra alimlər bunu qəbul etdilər. Sonralar dil faktlarının təhlilinə sahə prizmasından yanaşma geniş yayıldı. Dil faktlarının sahə prinsipi ilə tədqiqi XX əsr dilçiliyinin ən mühüm nailiyyətlərindən biri hesab olunur. Bir qrup çex və rus dilçiləri tərəfindən yaradılan Praqa dilçilik məktəbində 1920-ci illərdə dilin əsasən funksional cəhətlərini nəzərə almaq təklif edilirdi. Məktəbin nümayəndələri qrammatik quruluşa funksional izah verməyə çalışırdılar. Sahə metodunun bir sıra mühüm müddəalarını onlar sonralar daha da təkmilləşdirdilər və zənginləşdirdilər. Bu, funksional qrammatika nəzəriyyəsinin inkişafına ciddi təsir göstərdi.

Sahə anlayışın dilçiliyə gətirilməsi və tanıtılmasında İ.Trirlə yanaşı, G.Vaysgerber, Q.İpsen və V.Porsiq kimi funksionalistlərin də payı vardır. Q.İpsen “Der alte Orient und die Indogermanen” əsərində ümumi mənaya malik olan sözlərin məcmusunu “sahə” termini ilə təqdim etmiş və bununla həmin termin yayılmağa başlamışdır. Q.İpsenin əsas xidməti dilçiliyə “leksik sahə” və “anlam sahəsi” anlayış və terminlərini gətirməsi və onların funksional fərqlərini izah etməsi olmuşdur. 1950-ci illərdə bu sahənin tədqiqinə ciddi maraq göstərilməsi ilə Praqa dilçilik məktəbində funksional qrammatikanın öyrənilməsi daha yüksək mərhələyə keçmişdir. Məlum olduğu kimi, sahə nəzəriyyəsinin əsasında dil sisteminin invariant, funksional, struktur-funksional, funksional-invariant-assosiativ qruplarının səciyyəvi xüsusiyyətləri dayanır. Bu nəzəriyyə həm ayrı-ayrı dil səviyyələrinin, həm də səviyyələrarası vahidlərin məntiqi və empirik baxımdan araşdırılmasını mümkün edir. Məsələn, sahəyə İ.Trir və Q.Vaysgerber öz əsərlərində paradiqmatik nöqtəyi-nəzərdən, V.Porsiq isə sintaktik baxımdan yanaşmışdır.

1960-cı illərdən etibarən dilin semantikasını, funksiyasını, strukturunu, antropologiyasını və işlədilməsinə dair fərqli fikirlər irəli sürülməsinin nəticəsi kimi 1980-ci illərdə funksional qrammatikanın öyrənilməsi sahəsində yeni bir tarixi dönmə başladı. Bununla sahə nəzəriyyəsi də yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. Bu nəzəriyyənin

inkişaf etdirilməsində rus dilçiləri V.Q.Admoni [140], Q.S.Şur [203], E.V.Qulıqa və E.İ.Şendels [168], A.V.Bondarko [151] mühüm rol oynamışlar. Onların əsərlərində dildə sahələrin qurulmasının ümumi prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir.

Bununla yanaşı, tədqiqatlarda sahələrin müxtəlif tipləri də irəli sürülmüşdür. Bu haqda İ.M.Tahirov öz tədqiqat işində qeyd edir ki, *“dilin sahə təhlilinin ümumi prinsip və kateqoriyaları barədə tədqiqatçılar prinsiplial məsələlərdə ümumi rəyə gəlsələr də, bu, müxtəlif tədqiqatçıların irəli sürdüyü sahələrin tipinin və xarakterinin şərhindəki fərqləri istisna etmir”*. Belə ki, M.M.Quxman qrammatik modelləşdirmənin xüsusi struktur vahidi kimi qrammatik sahə, N.İ.Filiçova sintaktik sahə, E.A.Makayev dildə müəyyən bütövlük əmələ gətirən qrammatik kateqoriyaların toplusu üçün morfem sahəsi, E.V.Qulıqa və E.İ.Şendels leksik-qrammatik makro və mikrosahə, A.V.Bondarko funksional-semantik sahə tipini araşdırmışdır. Nəticədə hər sahənin özünün daxili qaydaları müəyyənləşdirilmişdir [98, s.54-56]. Sahənin strukturunun öyrənilməsində Q.S.Şurun *“Dilçilikdə sahə nəzəriyyəsi”* əsəri böyük rol oynamışdır. Burada o həmçinin sahənin strukturu haqqında məlumatları ümumiləşdirmiş və sistemləşdirmişdir [203]. Lakin Sankt-Peterburq dilçilik məktəbinin nümayəndələrindən biri olan A.V.Bondarkonun funksional qrammatika ilə bağlı fikirləri xüsusi diqqətə layiqdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dilçiliyə *“funksional-semantik sahə”* terminini də məhz o gətirmiş və eyni zamanda bu sahə nəzəriyyəsinin əsas nəzəri müddəaları hazırlamışdır. [18, s.13]. Dilçilikdə bu termin belə izah olunur, *“funksional-semantik sahə termini sahənin konstituentlərinin semantik funksiyasının ümumiliyi ilə birləşdiyini göstərir”* [98, s.57] A.V.Bondarko rus dilində funksional-semantik sahələr üzrə bir neçə qrupu fərqləndirmişdir. Bu sahə üzrə araşdırmalarda ilk növbədə onun müvafiq əsərlərinə istinad edilir [150; 151; 152; 153; 154; 155].

Belə ki, dünya dilçiliyində olduğu kimi bu sahə türk dillərini öyrənən tədqiqatçıların da diqqətini cəlb edir. Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq *“türkoloji dilçilikdə yeni linqvistik metodlarla aparılan araşdırmalar diqqəti cəlb etməyə başlamış, struktur-semantik və funksional qrammatika anlayışı və buna uyğun ilk elmi işlər ortaya çıxmışdır”* [18, c.2, s.15]. Əvvəllər türk dilləri əsasən təsviri, müqayisəli-tutuşdurmalı və tarixi-müqayisəli dilçilik metodları ilə öyrənilmişdir. Türkoloji

dilçilikdə bu sahəyə dair V.Q.Quzev, D.M.Nasilov və F.Ə.Qəniyevin funksional qrammatika ilə bağlı yazdıqları məqalələri xüsusilə vurğulamaq lazımdır. F.Ə.Qəniyev “Funksional qrammatika problemi haqqında” məqaləsində türk dillərində bu istiqamətdə araşdırmalarının gecikdiyini yazır və bunun səbəbini belə izah edir: *“İndiyə qədər türk dillərinin qrammatikasını funksional vasitə ilə təsvir etmək mümkün deyildi, çünki formal qrammatikanın köməyi ilə qrammatik quruluşu hərtərəfli təhlil etmədən dilin qrammatik mənalari sistemini aşkarlamaq və qurmaq mümkün deyildir”* [164, s.107]. O həmçinin dillərin funksional qrammatika olmadan qrammatik quruluşunun elmi cəhətdən müqayisəli tədqiqinin mümkün olmadığını yazır. Buna səbəb kimi isə formal vasitələr baxımından müqayisənin istənilən nəticəni vermədiyini, səthi xarakter daşdığını göstərir. Bu fikirlər funksional-semantik sahənin mövcudluğunun iki fərqli dilin müqayisəsinə də şərait yaratdığını deməyə əsas verir. Son zamanlar aparılan tədqiqatlar da əsasən bu istiqamətdədir.

D.Q.Tumaşova da [1986] tatar dilində feilə aid qrammatik kateqoriyaları funksional aspektdən öyrənməyə cəhd edir. Həmçinin Q. Şaikin Türkiyə türkcəsində yazdığı “Funksional qrammatika nədir?” [1998] məqaləsində bir çox suallar cavablandırılır, funksional qrammatikanın izahı verilir. O, məqalədə dil fəaliyyətinin yalnız qayda və normalarla məhdudlaşmadığını, həm də kommunikativ məqsədlərə xidmət etdiyini yazır.

Bu sahə üzrə M.Musaoğlunun da tədqiqatları vardır. “Türkçenin İşlevsel Dilbilgisi ve Metin Kompozisyonu” [2003] məqaləsində o, ümumtürk dilinin funksional qrammatikasından bəhs etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində sahə nəzəriyyəsi üzrə də müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Onlar arasında S.Ə.Abdullayev və İ.M.Tahirovun əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. S.Ə.Abdullayev və İ.M.Tahirov ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində funksional-semantik sahə və bu sahə ilə bağlı vacib məsələləri öz tədqiqat işlərində işıqlandırmışlar. Funksional-semantik sahə S.Ə.Abdullayev “Azərbaycan və alman dillərində inkarlıq kateqoriyası” [7], İ.M.Tahirov isə “İngilis və Azərbaycan dillərində zaman kateqoriyası” adlı tədqiqatlarının predmetini təşkil etmişdir [98]. Sahə metodunu geniş şəkildə izah edən S.Ə.Abdullayev sahə strukturunun təşkili, sahənin

şaquli və üfui strukturları kimi məsələlərə də aydınlıq gətirmişdir. Bundan sonra təhriklik, məchulluq, inkarlıq kimi semantik kateqoriyalar Azərbaycan dili və müxtəlif dillərin materialları əsasında sahə prizmasından öyrənilməyə başlanmışdır. Bu istiqamətdə hazırlanmış “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası” adlı dörd cildli kitabın da böyük elmi əhəmiyyəti var.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, funksional qrammatikanın öyrənilməsi, ilk növbədə, A.V.Bondarkonun adı ilə bağlı olan funksional-semantik sahə üzrə təhlillərə yol açdı. Müxtəlif səviyyələrdə dil faktlarının qruplaşdırılması yolu ilə semantik kateqoriya kimi meydana gələn funksional-semantik sahə funksional qrammatikanın əsas anlayışlarından birinə çevrildi. Dildə semantik kateqoriyaların mövcudluğu insan məntiqinin və düşüncəsinin xüsusiyyətləri və ehtiyaclarından irəli gəlir. Buna görə də onların müxtəlif dillərdə sayı və quruluşunun təxminən eyni olduğunu demək olar.

Semantik kateqoriyalar nə qədər universal xüsusiyyətlərə malikdirsə, funksional-semantik sahə o qədər milli xarakter daşıyır. Bu və ya digər dil faktının funksional-semantik sahə prizmasından mahiyyətini öyrənərkən onun dil sistemindəki yeri müəyyənləşməlidir. *“Müxtəlif dil səviyyələrinə aid ifadə vasitələrinin vahid sistemdə nəzərdən keçirilməsi müasir dilçilikdə funksional-semantik yanaşma metodu ilə bağlıdır. Belə yanaşmada “funksiya” termini funksional-semantik sahə nəzəriyyəsi ilə bağlı olaraq daha geniş şəkildə anlaşılır”* [98, s.56]. A.V.Abdullayeva tədqiqat işində qeyd edir ki, sahə metodunda semantik mənanaya əsasən qruplaşdırılmış elementlər sahəni formalaşdırır və bu, sahənin təşkilinin semantik prinsipi hesab olunur. *“Sahə onun elementlərinin yerinə yetirdiyi funksiya əsasında qurulduqda onun funksional prinsip üzrə formalaşması qəbul edilir. Həm semantik, həm də funksional prinsip üzrə sahəni formalaşdırmaq olar. Bu halda sahə funksional-semantik sahə adlanır”* [8, s.273]. Yəni bu tip qrammatika vahid sistemdə nəzərdən keçirilən, fərqli dil səviyyələrinə aid olan, lakin semantik funksiyaların ortaqlığına əsaslanaraq formalaşır. Dil vahidlərinin izahında “semantikadan formal ifadəyə” (“funksiyadan vasitəyə”) yanaşması “formadan semantikaya” (“vasitədən funksiyaya”) yanaşması ilə birlikdə qrammatik quruluşu müəyyən edən əsas metod kimi istifadə olunur [152, s.6]. Bu isə o deməkdir ki, *“tədqiqatçılar yalnız funksiyanın, yəni semantikanın düzgün*

istifadəsi istənilən nəticəni verməyəcəyini və dildəki müxtəlif hadisələrin öyrənilməsində isə aparıcı rolun məna və formanın sintezinə, vəhdətinə verildiyini başa düşürdülər” [146, s.51].

Ünsiyyətin baş tutması üçün yalnız sözlərin formalaşdırılması qaydalarını və onların mənasını bilmək kifayət deyildir, eyni zamanda sözlərin nitqdə istifadə qaydalarını da bilmək lazımdır. Dilə bu prizmadan yanaşmanın bir çox üstünlükləri vardır. *“Sahə nəzəriyyəsi qrammatik kateqoriyaları təbii nitq prosesində öyrənməyə imkan verir. Ünsiyyət zamanı qrammatik, leksik və fonetik vasitələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olur. Ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq, bir vasitə digərini tamamlayır, gücləndirir və ya əvəz edir. Sahə nəzəriyyəsi dilin funksiya ümumiliyinə görə, qarşılıqlı təsirdə olan müxtəlif səviyyəli vahidlərini öyrənir*” [14, s.9]. İzahdan da göründüyü kimi, dil vahidlərini funksional-semantik sahələrdə birləşdirməyə, onların spesifik xüsusiyyətləri arasında əlaqələrin mexanizmlərini, qanunauyğunluqlarını tam şəkildə qurmağa yalnız belə yanaşma imkan verə bilərdi.

Bir anlayış kimi funksional-semantik sahə funksional qrammatikaya aiddir. Funksional linqvistika dilin ünsiyyət vasitəsi kimi işlənməsinə ciddi diqqət ayırması ilə xarakterizə olunur. Dil hadisələrinə funksional yanaşma bir dil faktını onun yalnız daxili quruluşu baxımından deyil, həm də işlənməsi və digər dil vahidləri ilə əlaqələri baxımından da öyrənməyə imkan verir. Bu yanaşma dili fəaliyyətdə, nitq vasitələrini sintezdə, ayrılmaz əlaqədə, yəni ünsiyyət prosesində araşdırmağa şərait yaradır. Lakin dilin tədqiqi üçün funksional-semantik sahələr konsepsiyasından istifadə edərkən bu və ya digər şəkildə sözün semantikasına təsir göstərə və nəticədə semantik sahələrin formalaşmasında səhvlərə yol açan bir sıra amil də nəzərə alınmalıdır. Buna baxmayaraq, bu yanaşma dil vahidlərinin işlənmə xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlarını dolğun, obyektiv şəkildə öyrənməyə imkan verir.

Dilçilikdə sahə xüsusi bir sistem kimi qəbul edilir, onun strukturu qurulur, məzmun və ifadə planı şərh edilir, digər funksional-semantik sahələrlə qarşılıqlı əlaqələri (kəsişmələri) öyrənilir [191, s.273]. Yəni sahə nəzəriyyəsi dilin kompleks mexanizmə malik bir sistem kimi analizini mümkün edir. Dil elementlərin və bu elementlər arasındakı əlaqələrin daim yenidən qurularaq işləyən bir sistem kimi təqdim

olunur. Sahə strukturu vasitəsilə dil fenomenləri və ekstralinqvistik gerçəklik arasında olan dialektik əlaqələri, bu əlaqələrin mexanizmləri və qanunauyğunluqlarını, xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Sahə dil sistemində dil materialının və mənaların sistemləşdirilmə formalarından biridir. Funksional-semantik sahə konsepsiyasını dilçilər fərqli, bir çox hallarda ziddiyyətli şəkildə şərh etsələr də, bu, dil fenomenlərinin müxtəlif sahə nəzəriyyələri əsasında təhlilinə mane olmur.

1.2. Türkologiya və Azərbaycan dilçiliyində şərt şəklinin tədqiqi

Türk dillərinin leksik, morfoloji və sintaktik baxımdan yaxınlığı məlumdur. Lakin onların bu ortaq cəhətləri ilə bərabər, bir sıra fərqli xüsusiyyətləri də vardır. Tarixi inkişaf prosesində bu dillərin fonetika, leksika, morfolojiya və sintaksisində müxtəlif dəyişikliklər baş vermişdir.

Türkoloji dilçilikdə feil diaxronik aspektdə kifayət qədər araşdırılmış, feilin şərt şəklinin keçdiyi inkişaf yolu hərtərəfli öyrənilmişdir. Türk dillərində əsas nitq hissələrindən biri olan feili digər nitq hissələrindən fərqləndirən başlıca cəhət onun qrammatik kateqoriyalarının zənginliyidir. Bu kateqoriyalardan biri feilin şəkilləridir. Onların semantikasi, kateqorial əlamətləri, işlənmə məqamları haqqında həm oxşar, həm də fərqli fikirlər vardır. Bu baxımdan feilin şəkillərinin sayca bölgüsünü, yarımqruplara ayrılmasını qeyd etmək lazımdır.

Hər bir şəkilçi dildə yerinə yetirdiyi funksiya ilə yanaşı, nəyə xidmət etməsinə, nə məqsədlə istifadə olunmasına və ən əsası, yaratdığı mənaya görə fərqlənir. Türk dillərinin hamısında şərt mənası eyni bir morfem ilə ifadə edilir. Bütün türk dillərində şərt şəkli feilin kökünə və ya əsasına *-sa / -sə* şəkilçisi əlavə edilməklə formalaşdırılır. Bu şəkilçi türk dillərinin qədim abidələrində də qeydə alınmışdır. Abidələrin dilinə əsaslanaraq demək olar ki, *-sa / -sə* şəkilçisi müxtəlif dövrlərdə fərqli mənə çalarları da əldə etmiş və müxtəlif fonetik variantlarda işlənmişdir. Başqa sözlə desək, o heç də bütün dövrlərdə şərt mənasını qoruyub saxlaya bilməmişdir, yaxud onda şərt mənası heç də həmişə dominant olmamışdır. Buna görə türkoloji ədəbiyyatda feilin şəkilləri

ilə bağlı tədqiqatlarda şərt şəklinin bəzən adı çəkilməmiş, bəzən də başqa feil forması ilə birlikdə təsnif olunmuşdur. Tədqiqatlarda onun müxtəlif fonetik variantları ilə bağlı məlumatlar da vardır. Bu baxımdan F. R. Zeynalovun “Türkologiyanın əsasları” kitabı maraq doğurur [115]. *-sa / -sə* şəkilçisinin genezisinin öyrənilməsinə də müəyyən cəhdlər edilmişdir. Müasir tədqiqatlarda isə onun daha çox morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

-sa / -sə şəkilçisi haqqında ilk məlumat Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində verilmişdir. Əsərdə müəllif *-sa / -sə* şəkilçisini şərt bildirən ədat adlandırmış və onun yalnız feillərlə işləndiyi qeyd edərək nümunələr vermişdir: *ol efke barsa – o, evə gedərsə* [132]. Türk dillərində onun hər biri bir neçə fonetik tərkibə malik üç variantı qeydə alınmışdır: *-sa*, *-sar* və *-san*. Bu variantların hər üçü müxtəlif fonetik tərkiblərdə indi də işlənərkəndədir.

Feilin şərt şəklinin qədim formalarından olan *-sar / -sər* V-VII əsrlərə aid qədim türk abidələrində qeydə alınmışdır. Şərt budaq cümləsini ilk budaq cümlə növlərindən hesab edən M. Musaoğluya görə, *qədim türk dillərində mürəkkəb şərt konstruksiyaları və asılı komponentlərin predikativ mərkəzləri -sa // -sar şərt elementi, yaxud da predikativliyin “sıfır” vəziyyəti ilə formalaşan sintaktik vahidlər daha geniş yayılmışdır* [78, s.85]. Bu şəkilçinin Kül Tiginin şərəfinə qoyulmuş abidədə də geniş işləndiyi və qədim türk abidələrində şərt mənasından əlavə, güzəşt, zaman, səbəb-nəticə əlaqələri də ifadə etdiyinə dair məlumatlar vardır [199, s.137]. Orxon-Yenisey və qədim uyğur abidələrində, həmçinin X-XIII əsrlərə aid Şərqi Türküstan mətnlərində *-sar²* göstəricili şərt şəkli qeydə alınmışdır, lakin orada şəxs şəkilçisi işlənməmişdir [90, s.272; 178, s.51]. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində bu forma yoxdur. H.İ.Mirzəzadə “Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası”nda Azərbaycan dilində *-sar / -sər* variantının tarixən işlənmediyini yazır [76, s.272-273]. Ə.Ə.Rəcəbli müasir Azərbaycan dilində işlənən *-sa / -sə* şərt şəkilçisinin qədim türk dilindəki *-sar / -sər* şəkilçisindəki *r* samitinin düşməsi nəticəsində yaranan variantı olduğunu qeyd edir. Müəllif bu halın, yəni *r* samitinin postpozision vəziyyətdə zəifləyib düşməsinin türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün qanunauyğun fonetik hadisə olduğu qənaətindədir [85, s.374]. Muharrem Erginə görə, Türkiyə türkcəsində şərt şəkilçisi

əslində qədim dövrlərdən *-sar / -sər* şəklində olmuş və uzun zaman bu formada işlənmiş, sonralar *r* səsini itirərək *-sa / -sə* formasını almışdır. Onun fikrincə, həmin şəkilçi qərb türkcəsində hər zaman bu formada işlənmişdir [127, s.309]. Ş.Bulakın yazdığına görə, “*-sAr (-sar²)*” şəkiçisinin sonundakı *r* samitinin düşməsi prosesi qədim türk dilinin son dövrlərində başlamış və orta türkcədə başa çatmışdır [122, s.79]. Buradan belə nəticə çıxır ki, bütün türk ləhcələrində *-sar* şəkilçisindəki *r* samiti düşmüşdür. Bununla belə, Türkiyə dilçiliyində *-sa²* şəkilçisinin əski türkcədəki *-sar* şəkilçisindən əmələ gəlmişliyi göstərilərsə də, feili bağlama şəkilçisi kimi də təqdim edildiyini görürük. Qaraxanlı türkcəsində isə *-sar* şəkilçisində *r* samiti olmamışdır. Həmin dövrün sonlarına yaxın *-sa²* şəkilçisi ilə artıq şəxs əvəzliliklərinin əvəzinə şəxs şəkilçiləri istifadə edilməyə başlamışdır [127, s.479]. Qaraxanlılar dövründən (XI əsr) başlayaraq *-sar / -sər* şəkilçisinin əvəzinə *-sa / -sə* forması işlənmişdir. Bu forma yaqut dili istisna edilməklə bütün müasir türk dillərində vardır [178, s.51]. Həmin tarixi fonetik dəyişikliyi izləmiş Ş.Bulak *-sar / -sər* şəkilçisinin XI əsrdən sonra da nadir hallarda bəzi əsərlərdə işlənməkdə davam etdiyini yazır. O, hətta Mahmud Kaşğarının “*Divanü lüğət-it-türk*” əsərində feilin şərt şəklinin göstəricisinin həm *-sar / -sər*, həm də *-sa / -sə* şəklində işləndiyini göstərən nümunələrə rast gəldiyini bildirir. Lakin əsərdə *-sar / -sər* şəkilçili yalnız iki nümunə vardır [122, s.81].

Ə.C.Şükürlü *-sa / -sar* şəkilçisinin variantlarının istər göytürk, istərsə də qədim uyğur yazılı abidələrində şərt mənası ifadə etdiyini yazır. O, türk dillərinin əksinə olaraq, göytürk yazılarında bu şəkilçini qəbul edən feilin şəxsə görə dəyişmədiyini nümunələrlə əsaslandırır [97, s.126]. Ş.Bulak *-sar* şəkilçisinin göytürk yazılarında feili bağlama şəkilçisi funksiyası yerinə yetirdiyini, buna səbəb kimi isə onun şəxs şəkilçisi qəbul edərək dəyişmədiyini göstərir [122, s.75]. Ə.Ə.Rəcəbli isə bunun əksinə olaraq yazır: “*göytürk dilində şərt şəklində işlənən feilin hansı şəxsə olduğunu həmin feilin mənsub olduğu subyektin şəxsiyyəti, baş cümlənin xəbəri funksiyasını ifadə edən feilin hansı şəxsə olması, nəhayət, cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər (məsələn, xitablar) vasitəsilə təyin etmək olar*” [85, s.371].

Həmin forma bəzi fonetik fərqlərlə müasir yakut dilində də işlənir. Yakut dilində “*bu formaları əmələ gətirən şəkilçilərdə qədim variantları, eləcə də müasir dillərlə*

müqayisədə ilkin formaları (məsələn, şərt formasındakı -tar < -sar < -sa // -se // -sə) tapmaq mümkün olsa belə, yenə də çox güclü dəyişmələrlə qarşılaşmış oluruq” [115, s.339].

Yalnız çuvaş dilində şərt şəkli *-san* şəkilçisi ilə ifadə edilir.

Feilin şərt şəklinin göstəricilərinin variantlarından biri kimi *-sa / -sə* daha fəal və daha uzun dövr ərzində işlənmişdir və bu gün də əksər türk dillərində istifadə olunur. Bir sıra türk dillərində onun müxtəlif fonetik variantları işlənir. Məsələn, xakas dilində onun *-sa / -se, -za / -ze* variantı vardır: *nap-za* (*getsə*), *napба-za* (*getməsə*); *чjp-ze* (*gəzsə*), *чjpбе-ze* (*gəzməsə*); *am-ca* (*vursa*), *amna-za* (*vurmasa*) [178, s.51]. Tuva dilində şərt şəkli üçün feilə *-sa / -se, -za / -ze* şəkilçisi əlavə olunur: *tutsa, kesse, alza, körze, oynaza, aldımza, alzıvıssa* [138, s.480]. Göründüyü kimi, hər iki dildə bu şəkilçinin ilk samiti cingiltili allofonu ilə də çıxış edir. N. K. Dimitriyev başqırd dilində digər türk dillərindən fərqli olaraq feilin şərt şəklinin daha fərqli variantda – *-ha / -hə* affiksi ilə düzəldiyini göstərir [170, s.166].

Türk dillərində feilin şərt şəklinin göstəricisi feilin strukturunda bəzən işlənmə mövqeyinə görə də fərqlənir. Bundan başqa, bəzi türk dillərində bu şəkilçi başqa qrammatik məna ifadə edir. Tuva dilində şərt şəkli (даар наклонениези) yuxarıda qeyd olunduğu kimi, *-sa / -sə* şəkilçisi ilə formalaşır. Lakin digər türk dillərindən fərqli olaraq, bu dildə feilə şərtliyin göstəricisi iki dəfə artırılır. Birinci şərt şəkilçisindən sonra şəxs sonluğu, şəxs sonluğundan sonra isə əsil şərt şəkilçisi olan *-sa / -sə* əlavə edilir: *көрзүмзе* ‘görsəm’ [138, s.480].

Özbək dilində şərt şəklinə *-çi* şəkilçisi artırıla bilər. Bu şəkilçi feildə təşviq mənası yaradır: *çixsakçi* ‘gəl çıxacaq’ (*haydi çixsak*), *barsangizçi* ‘gəl gedək’ (*haydi gitsenize*) [123, s.160].

Qaraqalpaq dilində feilin formaları zaman kateqoriyası ilə birlikdə işlənir. Əksər ədəbiyyatda bu, feilin şərt-güzəşt şəkli kimi təqdim olunur [115, s.185]. Altay dilində isə güzəşt və şərt ayrı-ayrı şəkillərdir. Əslində *-sa / -sə* şəkilçisinin güzəşt və digər məna çalarına malik olması bu dildə feilin şəkillərinin təsnifində hər hansı problem yaratmır.

Müasir dövrdə *-sa / -sə* şəkilçisi şərt şəklinin göstəricisi kimi sabitləşsə də, türk dillərinin tarixi göstərir ki, bu şəkilçi şərt mənası ilə yanaşı, arzu mənası da bildirmişdir. “*-Sa göstəricisinin mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Onun arzu şəklinin arxaik göstəricisi və optativlə əlaqələndirilməsi diqqət çəkir*” [90, s.271]. L.V.Qocayeva da öz tədqiqat işində türk və özbək dillərinə aid nümunələr təqdim edərək yazır ki, “*-sa, -sə şəkilçisi türk dillərinin müxtəlif qruplarında da öz forma və arzu-dilək mənasını bu günə kimi qoruyub saxlaya bilməmişdir*” [68, s.18].

Müasir türk dilində *-sa / -sə* şəkilçisi iki funksiya daşıyır. O, feilin həm şərt, həm də arzu şəklinin göstəricisi kimi çıxış edir. Beləliklə, dilək-şərt göstəricisi kimi *-sa / -sə* şəkilçisi birdən çox funksiya yerinə yetirmişdir. Belə bir mülahizə də vardır ki, bu şəkilçinin bifunksionallığı onun ilkin formasında baş vermiş eliziyaya ilə bağlıdır. Başqa sözlə, o, əvvəlcə şərt funksiyası yerinə yetirsə də, tarixi inkişaf prosesində eliziyaya məruz qalaraq, dilək funksiyası da qazanmış və beləliklə, dilək-şərt göstəricisi kimi çıxış etməyə başlamışdır. Şahap Bulakın yazdığına görə, bugünkü *-sa / -sə* şərt şəkilçisi əski türkcədə şərt şəklini ifadə etmiş *-sar* şəkilçisinin davamıdır [122, s.80].

-Sa / -sə şəkilçisi əlavə olunduğu feildə şərt mənası yaradaraq başqa bir cümlə ilə bağlanır və onu özündən asılı hala salır. Şərt şəklinin heç bir hökm daşımayan bu xarakteri onun bütün feil şəkilləri arasında çox fərqli bir mövqe tutmasına səbəb olur. Feilin bütün şəkilləri müstəqil cümlə yarada bildikləri halda, şərt şəklinin göstəricisinin işləndiyi cümlə müstəqil xəbərə malik olmur, hökm daşımayan asılı cümlə yaradır. Lakin türk dilində *-sa / -sə* şəkilçili feil arzu mənasında işləndikdə cümlənin müstəqil xəbəri ola bilər. Məsələn: “*Yarın sinemaya gitsek*”. “*İlaç içərsən / içsən iyileşirsin*”. Bu cümlələrdən birincisində *-sa / -sə* şəkilçisi arzu-dilək mənası, ikincisində isə şərt mənasının yaradılmasında iştirak etmişdir. Beləliklə, *-sa / -sə* şəkilçisi yalnız şərt formasının göstəricisi kimi məhdudlaşdırıla bilməz [136, s.465]. Bu şəkilçinin yuxarıda verilmiş cümlələrdə yaratdığı hökmlər bir-birindən sərbəstliyinə görə də fərqlənir. Dilək şəklinin yaranmasında iştirak etmiş *-sa / -sə* şəkilçisi cümlənin hökmünə təsir göstərərək onun sərbəst cümlə kimi işlənməsinə maneə yaratmamışdır. Lakin *şərt şəklində feil şərtə bağlandığı üçün heç bir hökm ifadə etmir, heç bir dilək,*

istək, xahiş, məcburluq bildirmir [133, s.309]. Bu fikirlər türk dilçiləri arasında eyni şəkilçinin müxtəlif mənalı cümlələr yarada bilməsi düşüncəsini dəstəkləyir.

Türk dilində sadə cümlədə işlənən *-sa / -sə* şəkilçisi arzu mənası ifadə edir. Lakin sadə cümlə başqa bir cümlə ilə əlaqəyə girərək mürəkkəb cümlə yaratdıqda arzu mənasından uzaqlaşır və şərt mənası qazanır. Müq. et: *“Yeni eve çıxabilsek”* (Yeni evə köçə bilək) *“Parası olsaydı, o kitabı alırdı”* (Pulu olsaydı, o kitabı alardı). Birinci cümlədə *-sa / -sə* şəkilçisi arzu, istək, dilək mənası, ikinci cümlədə isə tam şəkildə şərt mənası daşıyır. Bu müqayisə onu göstərir ki, sadə cümlələrdə *-sa / -sə* şəkilçisi arzu bildirməyə xidmət edir. Ahmet Benzerin göstərdiyi nümunələr isə bu fikri təsdiqləyir: *“Ayşe keşke okula gelse...”* (Kəş ki Ayşə məktəbə gələ). Lakin bu cümləni mürəkkəb cümləyə çevirdikdə belə, onun dilək funksiyası itmir: *“Ayşe keşke okula gitse, o zaman ben de okula giderim”* (Kəş ki Ayşə məktəbə gedə, onda mən də məktəbə gedərəm) [119, s.134]. Hesab edirik ki, bu cümlədə arzu mənası ilə yanaşı, şərt mənası da vardır: məktəbə getmək üçün həm Ayşənin məktəbə getməsi arzu olunur, həm də getmək şərti qoyulur.

Ş.Bulak hesab edir ki, *“feilin arzu şəklinin tarixən göstəricisi -sak olmuşdur. Bu formanın yanlış təhlili ilə -k hərfi şəxs şəkilçisi kimi qəbul edilmişdir. Beləliklə, bu ayırdandan sonra -sa şərt şəkilçisi ilə -sa dilək şəkilçisi quruluşca tək bir formaya çevrilmişdir”* [122, s.90]. Şərti yaradan *-sa / -sə* şəkilçisinin tarixən *-sar* formasında olması və tamamilə şərt mənası ifadə etməsi yuxarıda qeyd edilənlərin həqiqətə uyğun olduğunu göstərir.

Türkiyə dilçiliyində şərt budaq cümlələrini hökm yarada bilməməsinə görə zərf-feil (feili bağlama) kateqoriyasına daxil etmək fikri də vardır [132]. Bu mülahizəni irəli sürən tədqiqatçılar şərt şəklini feilin şəkilləri sistemindən çıxararaq, zərf-feil kimi öyrənməyi təklif edirlər. Feilin şərt şəklinin təhlilinə fərqli nöqtəyi-nəzərdən yanaşan Gürer Gülsevin fikirləri maraqlıdır: *“Cümlədə heç bir zaman xəbər vəzifəsi daşımayan (dilək bildirən bir neçə xüsusi istifadə xaricində) -sa / -sə şəkilçisi qrammatikanın həmişə xəbər vəzifəsi yerinə yetirən “feil şəkilləri” bölməsində deyil, feildən yaranmış zərflər olan “gerundiumlar (feili bağlama)” hissəsində verilməlidir”*. Onun fikrincə, şəxs şəkilçisi qəbul etməsi *-sa / -sə* şəkilçisinin “gerundium (feili

bağlama)” funksiyası daşmasına mane olmur, çünki “kişi eki (şəxs şəkilçisi)” (-*DIK*+kişi eki + *dA* (-*dıq*⁴ + mənsubiyyət şəkilçisi+ da) (*geldiğimde gideriz – gəldiyimde gedərik*) qəbul etmiş “gerundium”lar da vardır. Həmçinin bu şəkilçinin əski türkcədə şəxs sonluğu ilə işlənməyən nümunələri də vardır (*bar-sar bargıl – gidersen git* “gedərsən, get”). Fərqləndirici əlamət kimi bu cəhətləri əsas götürən müəllif həmin şəkilçi ilə işlənən sözlərin “şart gerundiumu (şərt mənalı feili bağlama)” adı altında öyrənilməsini də təklif edir [128, 279]. S.Əfəndioğlu isə “Qazax türkcəsində zərf-feil mənşəli şəkillər” adlı məqaləsində zərf-feillərin (feili bağlamaların) şəxs sonluğu qəbul etmədiyini və cümlənin xəbəri olmadığını nəzərə alaraq şərt şəklinin feilin şəkillərindən biri kimi təhlil edilməsini məqbul sayır. Məqaləsində qazax dilində zərf-feil mənşəli şəkilləri araşdıran müəllif bu siyahıya feilin şərt şəklini də əlavə edir. Bunun səbəbini isə belə izah edir: “-*sar / -ser* şəkilçisi ilk yazılı mətnlərimizdən olan *Göytürk abidələrində tam zərf-feil (feili bağlama) kimi istifadə olunması və şərtin şəxslər üzrə dəyişməməsi feilin bu şəklinə də zərf-feil mənşəli şəkillər siyahısında qeyd etməyimizə səbəb oldu*” [126, s.15].

Şahap Bulak “Tarixi və Çağdaş türk yazı dillərində şərt şəkli” məqaləsində əski türkcədə şərt şəklinin zərf-feil (feili bağlama) olduğunu dilçilərin çoxunun qəbul etdiyini bildirir. Bununla belə, müəllifin fikrincə, bu gün şərt şəklinə zərf-feil demək doğru deyildir. Ayrıca şəxs şəkilçisi qəbul edərək şəxslər üzrə dəyişə bilməsi onun zərf-feil adlandırılmasına əsas vermir, o, müəyyən qədər hökm ifadə edir [122, s.89].

Ahmet Benzer şərt şəkilçisini işlənmə yerinə görə də fərqləndirir. O, -*sa / -sə* şəkilçisinin feilin digər şəkillərindən fərqli olaraq, zaman şəkilçisindən sonra əlavə oluna bildiyini yazır və buna *geldiyse* (gəldisə), *gelmişse* (gəlmişsə), *geliyorsa* (gəlirsə) formalarını nümunə göstərir. Onun fikrincə, -*sa / -sə* şəkilçisi -*i*- elementi ilə birlikdə adlarda da şərt mənası yaradır: *İnsansan (insan isen) çöpünü buraya atma!* (İnsansansa, zibilini bura atma!) [119, s.135].

Türkiyə türkcəsində bir şəkilçinin həm arzu, həm də şərt mənasında işlədilməsini və bu sinkretizmin hələ öz əsaslı şərhini tapmamasını nəzərə alaraq, məsələnin -*sa / -sə* şəkilçisi adı altında öyrənilməsini təklif edənlər vardır. Beləliklə, Türkiyə dilçilərinin bir qismi onu şərt şəkli, digər qismi isə dilək-şərt şəkli hesab edir. Hər iki

şəklin eyni şəkilçi ilə ifadə edilməsi onu deməyə əsas verir ki, tarixən bu şəkilçi sinkretik göstərici kimi çıxış etmişdir [101].

Azərbaycan dilində feilin şərt şəkli bir çox tədqiqatlarda geniş şəkildə təhlil olunmuş və öyrənilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində feilin şərt şəkli ilə bağlı fərqli fikirlər, demək olar ki, yoxdur. Bütün müəlliflər şərt şəklinin “*işin icra olunub-olunmamasını müəyyən şərtə bağladığını*” və *-sa / -sə* şəkilçisi vasitəsilə ifadə edildiyini göstərir, onun tam paradigmasını verir və ona bir neçə müvafiq nümunə təqdim edirlər [86, s.141]. Şəkillərin bölgüsündə fərqliliklər olsa da, şərt şəkli qrammatika kitablarında özünə yer tapa bilmişdir.

Azərbaycan dilinə aid tarixi abidələri araşdırmış dilçilər *-sa / -sə* şəkilçinin variantlılığı və mənə məsələsinə daha çox toxunmuşlar. Ə.M.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili” kitabında dastanların dilindən bir neçə nümunə ilə həmin dövr üçün şərt şəklini xarakterizə edir: “*Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də feilin şərt şəkli ya “-sa /-sə” şəkilçiləri ilə, ya da “isə” qoşması ilə istifadə edilmişdir*” [37, s.88]. Göründüyü kimi, o, *isə* ədatının feilin bu şəklinin yaranmasında qoşma kimi işləndiyini bildirir. Müasir Azərbaycan dilində feilin şəkilləri şəkilçilərlə yaransa da, burada şərt şəklinin formalaşmasında *isə* ədatının da iştirak etdiyi bildirilir. Dilçilikdə *isə* ədatının şəkilçiləşmiş forması ilə feilin şərt şəklinin *-sa / -sə* şəkilçisini eyniləşdirmək halları olmuşdur. Məsələn, M.Hüseynzadə öz əsərində feilin şərt şəklinin digər şəkillərdən fərqi belə izah edir: “*Şərt şəklinin şəkilçiləri başqa şəkilçilərə nisbətən sərbəstdir. Lazım, arzu və vacib şəkillərinin əlamətləri yalnız feil kökünə bitişdirildiyi halda, şərt şəklinin əlaməti (-sa, -sə) feil kökünə əlavə oluna bildiyi kimi, başqa şəkilçilərdən sonra da işlənə bilər. Şərt şəklinin başqa şəkillərdən bir fərqi də burada zaman şəkilçilərinin iştirak edə bilməsidir. -sa / -sə şərt şəkilçiləri feil kökünə artırılıb gəlsəm, almışansa kimi feillərdə də zaman və şəxs şəkilçilərindən sonra iştirak edib, onlarda şərt məzmunu yaradır*” [57, c.3, s.226]. Lakin həmin kitabın 2007-ci il nəşrində həmin izah verilməmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində *-sa / -sə* şəkilçisinin yerinə yetirdiyi funksiyalar genişdir. O əsasən feilin şərt şəklinin şəkilçisi kimi çıxış etsə də, *isə* ədatının şəkilçiləşmiş forması kimi şərt məzmunu yaradılmasında da iştirak edir.

Lakin onun hər iki halda eyni semantika yaratması belə, fikir dolaşığına gətirib çıxarmışdır. Dilin yığcamlığı, fikrin sürətli ifadəsinə meyli çox zaman *isə* ədatının da *-sa / -sə* şəklində tələffüzünə səbəb olmuşdur. Nəticədə qrammatik, yaxud leksik göstərici kimi çıxış etməsinə fərq qoyulmadan o, *-sa / -sə* şəkilçisi adlandırılır [9, s.44]. Q.Kazımov *isə* “Müasir Azərbaycan dili” kitabında bu iki dil faktını fərqləndirmək üçün “ümumi şərt şəkli” və ya “feil şəkillərinin şərti” ifadələrindən istifadə edir [65, s.260]. Hər iki halda bu şəkilçi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, eyni məzmun yaradır.

Feilin şəkillərindən bəhs edilərkən toxunulan məsələlərdən biri də onların ifadə vasitələrinin sadə və ya mürəkkəb formaya malik olmasıdır. Əlbəttə, bunu şərt şəkli haqqında da demək olar. Şərt şəklinin sadə forması işin müəyyən şərtlə icrasını gələcək zamanla bağlayır. Onun mürəkkəb forması *isə* sadə formaya *idi, imiş* köməkçi sözlərindən birini və ya onların şəkilçiləşmiş formasını artırmaqla düzəlir. *İdi* köməkçi sözü şərt şəklinin hekayəsini, *imiş* *isə* rəvayətini əmələ gətirir. Ayrı yazıldıqda da, bitişik yazıldıqda da, şəxs şəkilçisi *idi* və *imiş* ədatlarından sonra işlənir [65, s.258].

M.Hüseynzadənin yazdığı kimi, “... *Zaman və ya şəxs şəkilçilərindən sonra -sa / -sə şəkilçiləri işlənən və idi, imiş köməkçi feilləri iştirak etməyən feillər də şərt şəklinin sadəsi hesab olunur*” [57, c.3, s.226]. *İsə* ədatının şəkilçiləşmiş formasının *-sa / -sə* şəkilçisi ilə eyniləşdirilməsi belə şərtlərə səbəb olmuşdur.

“Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda “ümumi şərt forması” termini də işlədilmişdir: “*Ümumi şərt forması isə köməkçi feilin xəbər forması kateqoriyasına, sadə və mürəkkəb davam, lazım, vacib formalarına qoşulması ilə düzəlir və bu formalarla ifadə olunan iş, hal, hərəkətin şərtliliyini bildirir*” [24, s.195]. Burada *-sa / -sə* şəkilçisi ilə yaranan feil forması feilin xüsusi forması adı altında, “ümumi şərt forması” *isə* “feilin ümumi formaları” başlığı altında verilmiş, “ümumi şərt forması”nın *isə* köməkçi feili ilə yarandığı göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, türk dilçiliyində şərt və arzu şəkillərinin mənə bağlılığı, sinkretikliyi barədə bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. R.H.Eyvazova “Kişvəri “Divan”nın dili” kitabında XIV-XVII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış sənətkarların əsərlərindən gətirdiyi nümunələrlə şərt şəklinin ifadə etdiyi mənalar sırasında arzu mənasının da olduğunu göstərmişdir. Məsələn: “*Kaş ki gəlsə əcəl kim, qurtuləydim bir*

yol (K., 96)”, “*Mən məhcuri öldürdü fərağın, Müyəssər olsa, öpsəydim əyağın* (K., 140)” [40, s.120]. Tədqiqatçıya görə, bu nümunələrdə işlənmiş *gəlsə, olsa* feillərinin ifadə etdiyi mənalar müasir Azərbaycan dilində arzu şəklının bildirdiyi mənalara (*gələ, ola*) uyğun gəlir.

Azərbaycan dilinin tarixində *-sa / -sə* şəkilçisinin yalnız şərt mənası deyil, başqa mənalar da bildirdiyini qeyd edən M.Ş.Rəhimov bu şəkilçinin formalaşma tarixini şərh edərək yazır: “*Müasir Azərbaycan dilində şərt şəklinin əsas ifadə vasitəsi kimi sabitləşmiş -sa, -sə şəkilçisinin bir qrammatik kateqoriya əlaməti kimi formalaşması prosesini tədqiq edərkən nəzərdən keçirdiyimiz yazılı abidələrdə iki ümumi hal müşahidə edilir: 1) -sa, -sə forması şərt şəklini ifadə etmək üçün işlənir, yəni müasir ədəbi dildə bildirdiyi mənada istemal olunur; 2) -sa, -sə forması şərt şəkli mənasını deyil, bir sıra başqa mənaları ifadə etmək üçün işlənir ki, müasir dövrdə həmin mənalar bu forma ilə yox, başqa qrammatik vasitələrlə bildirilir*” [86, s.144]. R.Ə.Rüstəmov “Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feilin arzu və lazım şəkilləri” adlı kitabında dialekt və şivələrimizdə arzu şəklinin şərt şəklinin xüsusiyyətlərini daşması hallarının çox yayıldığını qeyd edir və oxucularına kifayət qədər nümunələr təqdim edir [88, s.23]. Bunun üslubi məqam olmadığını yazan müəllif dilimizin əvvəlki dövrlərində də mövcud olan həmin xüsusiyyətin indiyə qədər dialekt və şivələrimizdə qorunub saxlanıldığını, daha da genişləndirildiyini vurğulayır.

Nadir hallarda şərt şəklinin göstəricisi *idi* ünsürü ilə birləşərək (*-sa+idi // -səydi*) müstəqil cümlə şəklində işlənir. Lakin bu formanın şərtədən daha çox, arzu, istək mənası ifadə etməsi ilə bağlı fikirlər vardır [79, c.2, s.357]. M.Ş.Rəhimov “*Mən Moskvaya getsəm!*” nümunəsi əsasında Azərbaycan dilində şərt şəklinin müstəqil şəkildə arzu mənasında işləmə bildiyini yazan N.Z.Hacıyeva ilə razılaşmayaraq, Azərbaycan dilində belə müstəqil cümlə tipi olmadığını bildirir [86, s.176]. M.Ş.Rəhimovun fikrinin davamı kimi demək olar ki, Müasir Azərbaycan dilində feilin şəkilləri arasında sərhədlər müəyyənləşmiş, şəkilçilərin işləndiyi yerlər dəqiqləşmişdir.

Şərt şəklinin feilin şəkilləri arasında yeri, onun yaranmasında iştirak edən *-sa / -sə* göstəricisi haqqında yuxarıda artıq bəhs edilmişdi. Dilçilərin müzakirəyə çıxardığı daha bir məsələ şərt şəklinin öz ifadə etdiyi mənaya görə digər şəkillərə xas bəzi

paradiqmalara, daha dəqiq desək, sual forması ilə bağlı bu məsələ belə şərh edilir: “... *Sual şərt şəklinin semantikasına ziddir. Şərt şəkilçili feili xəbərdən sonra gələn ikinci cümlə sual intonasiyası ilə deyildikdə də, sual şərt şəklinə aid olmayıb, şərtə bağlanan hərəkətin sonrakı hərəkətə təsirini müəyyənləşdirir. -Sa / -sə şəkilçili xəbərin cümlədə müstəqil işləmə bilməməsi, bu quruluş məhdudluğu, sintaktik asılılıq şərt şəklinin semantik xüsusiyyəti ilə sıx əlaqədədir və həmin cəhəti nəzərə almadan şərt şəklinin qrammatik mahiyyətini açmaq qeyri-mümkündür. Şərt şəklinin mənası bilavasitə şərtə bağlanan hərəkətin, yəni baş cümlənin məzmunundan çox asılıdır*” [79, c.2, s.357].

Şərt şəklinin əsas qrammatik və dominant mənası konkret hərəkətin icra olunub-olunmamasını müəyyən şərtə bağlamaqdır. Onun morfoloji göstəricisi ilə formalaşmış feili xəbərlə cümlə müstəqil işləmə bilmir. -Sa / -sə şəkilçisi öz mənasını yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində, həm də budaq cümlənin xəbərində reallaşdırır. Bu haqda dilçilikdə fikir ayrılığı yoxdur və ümumi fikir belədir: “*Şərt forması şərt məzmunu bildirdiyi üçün özündən sonra ikinci bir feilin də işlənməsini tələb edir*” [59, s.245]. “*Ayrılıqda sadə cümlə tərkibində şərt şəklinin təzahürü qeyri-mümkündür. Feil şəkillərinin sintaktik xarakterli olması şərt şəkli timsalında özünü daha qabarıq və əyani nəzərə çarpdırır. Şərt şəklinin əlaməti ilə işlənməmiş cümlə bütövlükdə şərt mənası ifadə edərək, özündən sonrakı cümlədəki məzmunla, tabelik əlaqəsi ilə bağlanır, ikinci hərəkəti – feilin hansı şəkil və zaman forması ilə (hətta qəti gələcək zamanla da) işlənməsindən asılı olmayaraq, icrası yalnız birinci hərəkətin, şərtin baş verməsindən asılı olacaqdır*” [79, c.2, s.356].

Feilin şərt şəklinin ifadə etdiyi məna və əlamətin ayrıca başlıq altında verildiyi “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda şərt şəkilçisinin qarşılaşdırma mənası yarada bildiyi göstərilir: “*feil əsaslarından və ya şəkillərindən sonra gələn -sa (-sə) şəkilçisi hər zaman şərt mənasını ifadə etmir. Məsələn, -sa(-sə) şəkilçili feil ilə ifadə olunan iş, hal və ya hərəkət baş cümlənin feilindəki iş, hal və ya hərəkətə qarşı qoyulduqda şərt mənası deyil, qarşılaşdırma mənası ifadə olunur*” [23, s.207]. Bu zaman -sa / -sə şəkilçili feillərdən sonra -da / -də ədatının da işləndiyi qeyd olunur. Doğrudan da, müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi şərt budaq cümlələri ilə yanaşı, qarşılaşdırma budaq cümlələrinin yaranmasında da iştirak edir.

Azərbaycan dilində *-sa / -sə* şəkilçisinin funksiyaları ilə bağlı bir sıra fikirlər irəli sürülmüş, onun yaratdığı mənə çalarları şərh edilmişdir. Analoji fikirlər oğuz qrupundan olan digər türk dilləri haqqında da deyilmişdir. G.A.Abdullayevanın “Azərbaycan dilində *-sa, -sə* şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyəti” və L.V.Qocayevanın “Oğuz qrupu türk dillərində *-sa, -sə* şəkilçili budaq cümlələr” mövzusunda doktorluq dissertasiyalarında bu məsələ daha ətraflı araşdırılmışdır. Hər iki tədqiqat işində bu şəkilçinin yaratdığı tabeli mürəkkəb cümlələr təsnif edilmişdir. Belə ki, G.A.Abdullayevanın tədqiqatında bu şəkilçinin praforma və derivatlarının funksional-genetik, qrammatik-üslubi xüsusiyyətlərini hərtərəfli öyrənilmişdir [9]. L.V.Qocayeva isə dissertasiyasında kompleks şəkildə oğuz qrupu türk dillərində *-sa, -sə* şəkilçili budaq cümlələrin bağlayıcı sözlərlə birlikdə yaratdığı struktur, onların işlənmə imkanları, funksional-semantik və üslubi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir [68].

Beləliklə, türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində feilin şərt şəkli ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar və qrammatik təsvirlərdə irəli sürülmüş fikir və mülahizələrin təhlili onu deməyə əsas verir ki, şərt şəklinin göstəricisi kimi bütün türk dillərində bütün dövrlərdə ulu dildəki eyni bir morfemin allomorfları çıxış etmişdir. Tədqiqatçıların bir çoxunun da bildirdiyi kimi, türk dillərinin tarixi inkişaf prosesində *-sa / -sə* şəkilçisi sinkretik qrammem kimi həm şərt, həm də arzu şəklinin mənalarını ifadə etmişdir. Şərt məzmunu yaratdığına görə *isə* ədatının da şərt şəkilçisi ilə eyniləşdirilməsi isə qəbul edilə bilməz, çünki eliziyaya uğramış şəkildə *-sa / -sə* şəkilçisi ilə forma eyniliyi olan bu ədat həm də adlara qoşula bilir və fərqli cümlə tiplərində iştirak edir.

1.3. Dildə şərtlik sahəsi

Ənənəvi dilçilikdə dil vahidlərinin struktur-semantik və funksional-üslubi xüsusiyyətləri müəyyən qədər öyrənilmişdir. Hazırda isə diqqət daha çox dil vahidlərinin semantik, praqmatik və məntiqi təhlilinə istiqamətlənmişdir.

Semantikanın müxtəlif dil səviyyələrinə aid faktlarla hərtərəfli, sistemli tədqiqi dilin kommunikativ mahiyyətinin dərinliklərinə nüfuz etməyə imkan verir. Ona görə də antroposentik tədqiqatlara üstünlük verən müasir dilçilikdə dil vahidlərinin semantik tərəfinə xüsusi diqqət göstərilir. Bu, dil vahidlərinə yeni paradigmadan yanaşma deməkdir.

Qeyd olunduğu kimi, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dil vahidləri arasında semantik əlaqələrin öyrənilməsi, bir qayda olaraq, funksional yanaşma çərçivəsində aparılır. XX əsrin 60-cı illərinə qədər şərtlilik də digər dil hadisələri kimi formal tərəfdən, onu ifadə edən qrammatik vasitələr baxımından araşdırılırdı. Başqa sözlə, dilçilikdə şərtlilik anlayışı müxtəlif aspektlər üzrə öyrənilmişdir. Əksər dillərdə şərtlilik anlayışı ifadə edən qrammatik vasitələr, konstruksiyalar, şərtliliyin sadə və mürəkkəb cümlələr səviyyəsində ifadəsi, şərt və səbəb əlaqələri olan müxtəlif növ mürəkkəb cümlələrin tədqiqi buna misal ola bilər. Müasir dilçilikdə isə şərtlilik sahə aspektindən tədqiq edilməyə başlanmışdır. Belə tədqiqatlarda fəlsəfi, psixoloji və məntiqi yanaşmalar nəzərə alınmaqla dil hadisələri müxtəlif səviyyələrə aid dil vahidlərinin yerinə yetirdikləri funksiya, malik olduqları semantika baxımından təsvir və təhlil edilir. Onlara artan maraq da dil vahidlərinin semantikasının, semantik əlaqələrinin müxtəlif dil səviyyələrində hərtərəfli, sistemli tədqiqinin vacibliyi ilə izah olunur. Bütün bunlar son nəticədə dilin kommunikativ mahiyyətini daha dərinləndirən dərək etməyə imkan verir.

Funksional-semantik şərtlilik sahəsini nəzərdən keçirməmişdən əvvəl şərtin anlayışının mahiyyətini aydınlaşdıraraq. Şərt nəyisə özündən asılı vəziyyətə salan, şərtləndirən bir anlayışdır. Şərt mənalı konstruksiyalar dünya dillərinə xas olan universal hadisədir. O, dil kateqoriyası olmazdan daha əvvəl məntiqi-fəlsəfi kateqoriyadır. Dil kateqoriyalarının məntiqdən götürüldüyünü hələ XVII əsrdə Por-Royal qrammatikasının müəllifləri də qeyd edirdilər. Universal təfəkkür kateqoriyası kimi şərt, ilk növbədə, insan düşüncəsinin təbiəti ilə müəyyən edilir. Ona görə də şərt əksər dillərdə öz kateqorial ifadəsini tapmışdır. Həm fəlsəfə, həm də məntiq şərtliliyi iki komponentdən ibarət mürəkkəb fenomen kimi öyrənir. Onlardan birinin mövcudluğu digərinin olması və ya olmaması ilə birbaşa bağlıdır. Əlbəttə, fəlsəfə,

məntiq və dilçilikdə şərt kateqoriyasının öyrənilməsində istifadə olunan metod və prinsiplər fərqlidir, çünki bu elmlərin tədqiq obyektləri də fərqlidir. Başqa sözlə, bu elmlərin hər biri şərt anlayışını müxtəlif baxımdan öyrənir.

Şərt yəni bir hadisənin digərini şərtləndirməsi hələ qədim filosoflarda maraqlı olmuş, fəlsəfi araşdırmaların obyekti olmuşdur. Ona görə də linqvistik şərt kateqoriyasını araşdırarkən, ilk növbədə, şərtin fəlsəfi tərifinə müraciət etmək lazımdır. “Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti”ndə şərt *“bir başqa şeyin özünə bağlı olduğu, bir başqa şeyi imkanlı qılan şey”* kimi şərh edilir [83, s.184]. Fəlsəfədə şərt bir şeyin, vəziyyətin, prosesin varlığını, zəruri olaraq, istər-istəməz bir şey (fəaliyyət, nəticə) meydana gətirməsinə səbəb olan bir şeydir. Yəni bir şərt başqa bir şeyin asılı olduğu bir şeydir. Bu, bir şeyin, vəziyyətin, prosesin varlığını zəruri olaraq bir şey (fəaliyyət, hərəkətin nəticəsi) meydana gətirməsinə səbəb olur. Məntiqdə isə əsasən iki hökmün münasibətini, bağlılığını ifadə etdiyini və iki hökmdən birinin doğruluğunun o birinin doğruluğuna bağlı olması kimi izahat verilir [62, s.212]. Şərt psixologiya elmi ilə birbaşa əlaqəlidir, çünki insan şüurunun bəzi məlumatlara əsaslanaraq fərz etmək, nəticə çıxarmaq qabiliyyəti şərt mənalı konstruksiyalarla ifadə olunur. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə şərt sözünün ilk mənası belə izah olunur: *“Bir şeyin var olması, həyata keçməsi üçün lazım olan amillər; əsas, zəmin”* [22, c.4, s.216].

Dilçilikdə sahə araşdırmalarında əsas diqqət məna əlaqələri və dil vahidinin semantik strukturuna yönəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, şərtin dəqiq tərfi və dolğun təsviri hələ yoxdur. Çox vaxt bir səbəbin təsviri ilə birlikdə bir şərtin təsviri verilir [184, s.104; 146, s.7]. “Müasir Azərbaycan dilində şərt kateqoriyasının sintaktik ifadə vasitələri” adlı namizədlik dissertasiyasında şərti kateqoriya kimi nəzərdən keçirən İ.Z.Qasımov bu kateqoriyanın sintaktik ifadə vasitələrini, yəni tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələri, sadə cümlələri təhlil edir. Müəllif tədqiqat işində qeyd edir ki, şərtin qrammatik kateqoriya kimi fəaliyyət göstərməsində səbəb də mühüm rol oynayır, yəni bir hadisə və ya bir hərəkət üçün şərt olan həmişə şərtləndirilmiş bir hissə tələb edir. Başqa sözlə, şərt semantikasını ifadə edən hər hansı hərəkət və ya hadisə həmişə bu şərtə irəli gələn bir hərəkət və ya hadisəni tələb edir, bu hərəkətlə şərtlənən nəticələri ifadə edir [165, s.11]. Feilin şərt şəkli ilə ifadə olunan vəziyyət

məntiqi olaraq həmişə bu şərtədən müəyyən nəticə çıxarmağı və ya nəticəni nəzərdə tutur. Ona görə də şərt göstəriciləri ümumən budaq cümlənin predikatıdır, nəticənin özü baş cümlədə ifadə olunur [170, s.168]. V.S.Xrakovskinin sözləri ilə desək, “*şərt mənalı konstruksiyalarda şərtin yerinə yetirilməsi danışanın iradəsindən asılı olmayaraq, avtomatik olaraq nəticənin yerinə yetirilməsinə səbəb olur. Natiqin rolu isə bu barədə dinləyiciyə məlumat verməkdən ibarətdir*” [200, s.28].

Azərbaycan dilçiliyində də “*bu ad şərti xarakter daşıyır, çünki şərt budaq cümlələrinin komponentləri arasında əlaqə ikili xarakterə malikdir; məs.: şərt yox, şərt-nəticə və s.*” kimi fikirlər vardır [73, s.14]. Şərt budaq cümlələrinin komponentləri arasında şərt-nəticə əlaqəsi ilə yanaşı, başqa məna əlaqələrinin olması da mümkündür. Bu baxımdan xüsusilə qarşılaşdırma, səbəb-nəticə və zaman mənaları qeyd olunmalıdır [3, s.335-336].

Şərt mənalı cümlələr digər mənalar bildirə və funksiyalar yerinə yetirə bilər. Dilçilikdə şərt mənalı konstruksiyalar əsasında müxtəlif başqa anlayışların da izahı verilmişdir. Bir çox dilçilər səbəb – nəticə, məqsəd, şərt və güzəşt məna əlaqələrini ənənəvi olaraq vahid bir kateqoriya kimi öyrənirlər. Onların semantikasını birləşdirmək üçün əsas bir-biri ilə əlaqəli iki asılılığın olmasıdır. Gerçəklikdə baş verən hadisələr bu və ya digər şəkildə bir-biri ilə bağlıdır. “*Koordinativ-şərt mənalı mürəkkəb cümlələr qismən çoxmənalı sintaktik vahidlərdir. Həmin mürəkkəb cümlələrdə bu və ya digər şəkildə şərt, zaman, səbəb və nəticə semantik-funksional sahələri ehtiva olunur*” [78, s.250].

Amerika dilçisi D. Levis şərt budaq cümlələrinin təsnifində məntiqi nəticəni önə çəkir. Onların reallığı iki hissə əsasında müəyyən edilir: *if* ‘əgər’ (mühakimə) və bundan irəli gələn əsas cümlə (nəticə) [208, s.3-15].

Ümumiyyətlə, dilçilikdə şərt və şərtlənən – onlar arasındakı münasibətlər baxımından müxtəlif terminlərlə adlandırılır. V.S.Xrakovskiyə görə, “*Semantik baxımdan istənilən şərt konstruksiyası iki hissədən ibarət olur və dilçilikdə şərt konstruksiyalarının hər iki hissəsinin semantik spesifikasiyini əks etdirmək üçün hazırlanmış bir neçə termin cütünü vardır: 1) protasis – apodosis, 2) antesedent – konsekvant, 3) şərt – nəticə, 4) şərt – yekun, 5) mühakimə – yekun, 6) mühakimə –*

nəticə, 7) səbəb – nəticə, 8) səbəb – yekun. Sıralanan cütlər arasında rus ədəbiyyatında ən çox istifadə olunan şərt – nəticə cütlüyüdür” [200, s.15]. O da ənənəni pozmadan bu terminlərdən istifadə edir. Biz də hesab edirik ki, bu terminlərdən şərt – nəticə cütlüyü daha uyğundur.

“Müasir dilçilikdə “struktur”, “sistem” və “sahə” terminləri ənənəvi dilçiliyə nisbətən daha tez-tez müşahidə edilsə də, nəticədə bu kateqoriyaların öyrənilməsinin, ilk növbədə, müasir dilçiliyin bir obyekt olduğu təəssüratı yarana bilər. Lakin mahiyyət etibarilə bu doğru deyildir, çünki real olaraq ənənəvi dilçilik bu kateqoriyaları həmişə empirik şəkildə və əksər hallarda dərindən öyrənmişdir” [203, s.210]. Funksional-semantik sahəyə uyğun olaraq şərtlik sahəsinə nəzərdən keçirərkən bu sahə daxilində fəaliyyət göstərən morfoloji, leksik və sintaktik vasitələrin qarşılıqlı təsirini nəzərə almaq lazımdır.

Buna görə də hazırda şərtlik daha çox müxtəlif dil səviyyələrinə aid vahidlərin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə fəaliyyətini öyrənən funksional qrammatika çərçivəsində araşdırılır. Müxtəlif dillərdə şərtlik fərqli vasitələrlə ifadə edilir. Ona xas olan xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi funksional-semantik şərtlik sahəsinə daxil olan başqa vasitələrin öyrənilməsi üçün də əhəmiyyətlidir.

Dildə şərtlik ayrıca funksional-semantik sahə təşkil edir. Funksional-semantik şərtlik sahəsi aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilir:

1. Bir anlayış ilə əlaqəli müxtəlif səviyyəli vasitələrin məcmusunun mövcudluğu. Sahənin bir hissəsi olaraq vasitələr sahənin tərkib hissəsinə çevrilir.
2. Sahə bu və ya digər dərəcədə onun tərkib hissələrinə xas olan ümumi mənaya malik olur.
3. Sahənin ümumi mənası əks və ya qütblü ola bilən ən azı iki mənaya bölünür. Bu mənaların hər biri bir mikrosahə təşkil edir.
4. Sahə üfüqi və şaquli hissələr şəklində təmsil olunur və bir qayda olaraq kompleks quruluşa malik olur [168, s.9].

Şərtlik sahəsinə öyrənərkən funksional-semantik sahə konsepsiyasına uyğun olaraq ön plana morfoloji, leksik və sintaktik vasitələrin birləşmə fəaliyyəti çıxarılır. Funksional-semantik şərtlik sahəsinin müəyyən elementlərinin nüvədə, digərlərinin

isə periferiyada fəaliyyət göstərdiyini ehtimal edərək, ilk növbədə, şərt semantikasının yaradılmasına xidmət edən vasitələri və onların bu sahədə tutduğu yeri müəyyənləşdirmək lazımdır. Bununla da sahədəki dominant vasitələr, nüvənin hüdudları müəyyənləşmiş olur.

Artıq qeyd olunduğu kimi, şərt universal hadisə olaraq dünyanın əksər dillərində mövcuddur. Lakin o, fərqli dillərdə müxtəlif səviyyələrin vahidləri ilə ifadə edilir. Bu, əlbəttə, bilavasitə dilin tipi ilə bağlıdır. Buna görə də dildə şərtlik funksional-semantik sahə kimi müxtəlif dillərin materialları əsasında öyrənilməyə başlanılmışdır. Qeyd edək ki, rus tədqiqatçıların əsərlərində funksional planda şərtin semantikasına xüsusi yanaşma mövcuddur. XX əsrin ikinci yarısında formalaşmış bu yanaşma şərt, güzəşt, məqsəd, səbəb və nəticəni mürəkkəb semantik birlik kimi təqdim edilir və bir çox dilçi alimlər tərəfindən vahid kateqoriya kimi öyrənilirdi. Beləliklə, həmin yanaşmaya əsaslanan qrammatik əsərlər meydana çıxdı [190, s.251; 198, s.130]. Bu əsərlərdə şərt semantikasının səbəb, zaman və güzəşt çalarları ilə mürəkkəbləşdiyi bildirilir. Məlum olduğu kimi, şərtlilik hər zaman bir hadisəni digərinin yaratdığı məntiqi səbəblə əlaqələndirilir, ona görə də məntiqi səviyyədə səbəb-nəticə əlaqələri şərtlilik semantikasının özəyi hesab olunur [198, s.130]. Göründüyü kimi, səbəb-nəticə əlaqəsi çox mürəkkəb əlaqədir və əsasən şərt, zaman, güzəşt, məqsəd budaq cümlələrində özünü göstərir.

Rus dilçiliyində funksional qrammatika istiqamətinin nümayəndələri şərtlilik sahələri kompleksinə daxil olan sahələri bir qrup daxilində, yəni səbəb, nəticə, şərt, məqsəd və güzəştin funksional semantik sahələri müstəvisində nəzərdən keçirirlər. Bu funksional-semantik sahələrin bir kompleksdə birləşməsi şərtlilik mənalarının ümumi əlamətləri, yəni situasiya, polipropozitiv və mühakimələrdən birinin digərindən asılılığı ilə əsaslandırılır. Başqa sözlə, *“şərt mənası daşıyan cümlələrdə biri digərindən asılı olan iki vəziyyət əlaqələndirilir. Belə cümlələr şərt, səbəb, güzəşt münasibətləri, habelə məqsəd və nəticə əlaqələri bildirir”* [190, s.562-563]. Göründüyü kimi, şərt mənalı cümlələr şərt, səbəb, güzəşt, məqsəd və nəticə də ifadə edə bilər. Funksional-semantik sahə kompleksi daxilində bu mənaların ya heç fərqlənmədiyi, ya da yalnız müəyyən kontekstual və ya situasiya şərtlərində təzahür etdiyi bir ümumi şərtlilik

sahələri kompleksi vardır. Xüsusilə şərt və digər mənalı cümlələr arasındakı fərqlərin kifayət qədər kövrək ola bildiyi qeyd olunur [184, s.105].

Rus dilində şərtlilik funksional-semantik kateqoriya kimi şərhinə əsas verilməsi onun bir neçə semantik kateqoriyada (səbəb, məqsəd, şərt, güzəşt) və dil vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsində aşkar edilmiş şərtlilik (asılılıq və şərt, qarşılaşdırma) invariantının olması ilə əlaqələndirilir. Şərt anlayışının başa düşməyin son mərhələsi bilavasitə A.V.Bondarkonun funksional-semantik sahə nəzəriyyəsinin inkişafı ilə əlaqədardır. Funksional-semantik sahə anlayışını funksional qrammatikaya da, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ilk dəfə məhz o gətirmişdir. Müəllif kitabında funksional-semantik sahənin təsnifində müəyyənləşdirdiyi dörd qrupun sonuncusuna zərflilik nüvəli funksional-semantik sahələri daxil edir. O, rus dilində funksional-semantik sahələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

“1. *Predikativ nüvəli funksional-semantik sahələr*; 2. *Subyekt-obyekt (predikativ-subyekt və predikativ-obyekt) nüvəli funksional-semantik sahələr*; 3. *Keyfiyyət və kəmiyyət nüvəli funksional-semantik sahələr*; 4. *Zərflilik nüvəli funksional-semantik sahələr: lokativlik; şərtlilik sahələri kompleksi (səbəb, məqsəd, şərt, güzəşt, nəticə funksional-semantik sahələri). Şərtlilik funksional-semantik sahələr fenomeni əlamətinə görə predikatın adverbial xarakteristikası ilə bağlıdır. Lakin başqa əlamətlərinə görə predikatlararası əlaqələr sahəsinə dərinlən təsir edən (eyni zamanda taksislə bağlı) şərtlilik və sözlərin (ilk növbədə predikatın) məkan xarakteristikası fərqli semantik dairələrdir*” [152, s.31-32].

Göstərilən qrupların hər birinin daxilində həm fərqli sahələri əhatə edən qarşılıqlı əlaqə və kəsişmələr, həm də qruplar arasındakı əlaqələr bütün funksional-semantik sahə kompleksinin mürəkkəb və çoxaspektli sistem olduğundan xəbər verir. Bu sistem əlaqələrini açmaq funksional qrammatikanın vacib vəzifələrindən biridir [156, s.42]. Hər bir sahəni təsvir edərkən əsas vəzifə sahə ilə əlaqəli mənalı və onların formal ifadə vasitələrini qruplaşdırmaq hesab olunur. A.V.Bondarkonun yanaşması əsasən rus dilinin materialına əsaslanır, bununla belə, müqayisəyə də yer verir: bir sıra məsələlər başqa dillərin materialları əsasında və ya tipoloji cəhətdən təsvir olunur.

Göründüyü kimi, A.V.Bondarko rus dilində funksional-semantik sahələri fərqləndirərkən şərti funksional-semantik sahə kimi zərflik nüvəli şərtlilik sahələri kompleksinə aid etmişdir. Funksional-semantik sahələrin dördüncüsünə əlavə edilən zərflik nüvəli şərtlilik sahələri kompleksinə şərtlə yanaşı səbəb, məqsəd, güzəşt və nəticə kimi sahələri aid edir. Zərflik nüvəli şərtlilik sahələri kompleksinin bir qrupda birləşdirilməsinin həm linqvistik, həm də ekstralingvistik əsasları vardır. *“Ekstralingvistik baxımdan səbəb, nəticə, şərt, məqsəd və güzəşt kimi dil kateqoriyalarına gerçəklik təzahürlərinin qanunauyğun şəkildə olmasının, onların bir-birinə təsirinin, bir-birinə münasibətdə nizamlılığının inikası kimi baxmaq olar. Müvafiq problematikaya toxunan fəlsəfi mühakimələri bir tərəfə qoyaraq, bu mühakimələrdə mərkəzi yeri, şübhəsiz, səbəbiyyət kateqoriyasının tutduğunu demək olar. Dilçilik baxımından da bu qruplaşmada mərkəzi yer səbəb sahəsinə məxsusdur”* [151, s.138-139]. *“... Formaya – nəzərdən keçirilən mənaların ifadə yollarına (üsulların ənənəvi anlamında – budaq cümlələr, sözönülü-hal formalı konstruksiyalar, zərflər və s.) müraciət etsək, o halda qeyd etmək lazımdır ki, şərtliliyin ifadəsi üçün spesifik ola bilən bir üsul belə, yoxdur”* [151, s.140]. Beləliklə, səbəb, nəticə, şərt, güzəşt, məqsəd əlaqələri ehtiva edən zərflik nüvəli şərtlilik sahələri kompleksi ayrıca bir dil sinfidir. Bu mənaların bir dil sinfində birləşdirilməsi onların ümumi xüsusiyyətlərinə əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd olunanlar rus dilində funksional-semantik sahə adı altında şərt budaq cümlələri əsas götürülməklə izah olunmuşdur. Əlbəttə, bu sahələrdən xüsusilə şərt-nəticə məzmunları bir-biri ilə sıx bağlıdır və təhlillər də daha çox bu istiqamətdə edilmişdir. Tədqiqatlar isə bu ikili məzmandan daha çox şərt məzmununa yönəlmişdir.

Funksional-semantik şərtlilik sahəsi N.A.Davıdova, N.N.Drobışeva, S.J.Tajibayeva, A.R.Qubanov, A.X.Aşrapova və başqa tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlifstrukturlu dillərin (ingilis, rus, çuvaş, tatar və s.) materialları əsasında nəzərdən keçirilmişdir.

N.A.Davıdova “İngilis diskurslarında şərti əlaqələrin representasiyası” adlı dissertasiyasında ingilis və Amerika diskurslarında (bədi, publisistik, siyasi və dini

mətnlər əsasında) şərtliyi ehtiva edən ifadə vasitələrinin funksional xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir. O, qeyd olunan materiallar əsaslanaraq funksional-semantik yanaşma çərçivəsində real, qeyri-real və təxmini (hipotetik) şərtin mikrosahələrini fərqləndirir, hər mikrosahənin tərkibinə daxil olan dil vahidlərinin mənaları, yerinə yetirdikləri funksiyaları təhlil edir [169].

Qeyd olunduğu kimi, XXI əsrin əvvəllərində funksional yanaşma türk dillərində ən təsirli üsullardan biri olur. A.X.Aşrapova “Müxtəlifstrukturlu dillərdə funksional-semantik şərtlilik sahəsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasında tatar dilində və digər türk dillərində funksional qrammatika mövqeyindən şərt semantikasının xüsusi tədqiqat obyektini kimi öyrənilmədiyini qeyd edir. O, rus dilində olduğu kimi, türk dillərində də şərt kateqoriyasına şərtlilik sahələri kompleksinin bir növü kimi baxıldığını nəzərə çatdırır. R.M.Teremova, L.P.Orkinanın əsərlərində şərtliyin funksional qrammatika mövqeyindən şərtlilik sahələri kompleksinin növlərindən biri kimi təhlil edildiyini, V.S.Xrakovski və V.B.Evtyuxinin tədqiqatlarında isə səbəb, şərt, məqsəd, nəticə, güzəşt semantikasını və ifadə vasitələrini əhatə edən şərtlilik əlaqəsinin xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edildiyini yazır [146, s.52]. Qeyd edək ki, bu sahə ayrıca olaraq türk dilləri arasında ilk dəfə tatar dilində A.X.Aşrapovanın yuxarıda qeyd olunan tədqiqat işində öyrənilmişdir. N.N.Drobışevanın “Rus və çuvaş dillərində şərtlilik kateqoriyası” adlı dissertasiyasında şərtlilik kateqoriyasının strukturu, eləcə də şərtliliyin mühüm funksional əlamətləri müxtəlifquruluşlu dillər əsasında müqayisə edilir [172]. A.R.Qubanov da tədqiqat işində şərt kateqoriyasını funksional qrammatika baxımından öyrənmiş, çuvaş və rus dillərində şərt mənalı konstruksiyaları şərtlilik sahələri kompleksinin daxilində təhlil etmişdir [166]. S.J.Tajibayeva qazax dilində səbəb mənalı polipredikativ cümlələrin semantik növlərini ayırmağa, bir mənadan digərinə keçid mexanizmini müəyyənləşdirməyə, onları vahid səbəbiyyət kompleksində birləşdirməyə imkan verən semantik vəhdəti göstərməyə cəh edir. Qazax dilində səbəb – nəticə, məqsəd və şərt ələqələrinin ifadə edən polipredikativ konstruksiyaları nəzərdən keçirən S.J.Tajibayeva tədqiqat işində səbəbiyyət və şərtlilik münasibətlərini digər qohum dillərlə müqayisə edərək təhlil edir [193].

Çağdaş dilçilikdə şərt semantikasının öyrənilməsində artıq yeni mərhələ başlamışdır. Şərt semantikasının ifadəsində dilin müxtəlif səviyyələrinə aid vahidlərin iştirakı bu kateqoriyaya sahə kimi yanaşmağa, onu sahə kimi öyrənməyə imkan verir. Bu dissertasiya işində də şərtlik linqvistik sahə kimi izah edilir, onun nüvə və periferik mənalarının müasir Azərbaycan dilində ifadə vasitələri müəyyənləşdirilir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FUNKSIONAL-SEMANTİK ŞƏRTİLİK SAHƏSİ

2.1. Şərtilik sahəsinin strukturu

Şərtiliyin öyrənilmə yollarından biri bu kateqoriyanın sahə metodu əsasında modelləşdirilməsidir. Dil faktlarının semantik tərəfinə marağın artması, funksional qrammatika ilə bağlı tədqiqatların dövrəyə girməsi şərtiliyin də struktur-semantik tərəfdən öyrənilməsini aktuallaşdırdı. Bu fəsildə Azərbaycan dilində şərtilik sahəsində şərt mənalı dil vahidlərinin yerini təyin etmək, nüvənin həddlərini göstərmək və sahədə dominantlıq edən ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulur.

Şərtilik funksional qrammatikanın bir sahəsi olması üçün, əlbəttə, sahə anlayışının tələblərini yerinə yetirməlidir. Sahə nəzəriyyəsi üçün isə ən mühüm olan sistem-struktur və funksional istiqamətlərdir. Funksional-semantik sahə ikitərəfli xarakter daşıyır. Onun ifadə planı və məzmun planı olur. İfadə planı bu sahənin elementləri olan bütün heterogen dil vasitələrinin formal-struktur tərəfini əhatə edir. O, dilin müxtəlif səviyyələri və tərəfləri (aspektləri) ilə əlaqəli linqvistik vasitələrlə – morfoloji, sintaktik, derivatoloji, leksik və kontekstual vasitələrin müxtəlif şəkildə kombinasiyaları ilə formalaşır. Məzmun planı bu dil vasitələrinin – verilmiş sahənin ümumi dəyişməz semantik xüsusiyyəti ilə əhatə olunan qrammatik, leksik və leksik-qrammatik (xüsusən, derivatoloji) mənalı əhatə edir. Kateqoriyaların semantik məzmunu (eyni “semantik zona”ya aidlik baxımından) morfoloji kateqoriyaların (feilin növ, zaman, şəkil kateqoriyalarının) mənasına bənzəyir [153, s.9; 150, s.206]. Funksional-semantik sahənin hər birinin nüvə və periferik vasitələrlə təşkil olunan bir məzmun planı və bir ifadə planı (açıq və gizli) olur. Bunu şərtilik haqqında da demək olar. Beləliklə, hər bir dilin öz nüvə və periferik zonasına görə fərqlənən funksional-semantik şərtilik sahəsi var.

Sahə onun komponentlərinin vahid paylanmasıdan uzaqdır. *“Vahid invariant məna ətrafında saxələnən ifadə variantları funksional baxımdan heç də*

bərabər hüquqlu vahidlər kimi çıxış etmir; konstituentlərin bir qismi sahənin struktur təşkilində daha fəal iştirak edirsə, digər elementlər fakultativ xarakter daşıyır və epizodik görümlər şəklində təzahür edir” [6, s.36]. Başqa sözlə, burada bəzi dil vahidləri ixtisaslaşmış, digərləri isə kontekst və situasiyadan asılı olur. Bu səbəbdən də Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri funksional qrammatika təlimində bütün dil hadisələrinin mərkəz – periferiya qarşılaşdırılmasına uyğun olaraq nəzərdən keçirilməsini təklif edirdilər. Funksiya və vasitələr sahənin mərkəzi və periferik komponentlərinin konfigurasiyasını qurur, digər sahələrlə kəsişmə zonalarını müəyyənləşdirir. Ona görə də funksional-semantik sahələri təşkil edən vahidlərin fəaliyyət xüsusiyyətlərinə, konkret ifadələrdə mərkəz və periferik elementlərin qarşılıqlı təsirinə, onların məna və funksiyalarının nisbətində xüsusi diqqət yetirilir.

Funksional-semantik sahənin strukturunun başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1) adətən sahədə nüvə və mərkəz fərqləndirilir, digər komponentlər isə onlara münasibətdə periferiyanı təmsil edir;

2) sahə öz elementlərinin qismən kəsişməsi ilə xarakterizə olunur; fərqli sahələr də qismən bir-birinin üzərinə toplanır; bu zaman ümumi seqmentlər, tədrici keçidlərin zəncirləri yaranır;

3) sahə çərçivəsində həm homogen, həm də heterogen dil vasitələrinin semantik əlaqələri təqdim olunur; sahənin qrammatik və leksik komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi onların məzmun baxımından əlaqəliliyi, bir semantik kompleksdə birləşmək imkanları sayəsində həyata keçirilir [153, s.18].

Sahə zəruri struktur elementləri olan və ixtisaslaşmış funksiyalar yerinə yetirən (həm dil sistemində, həm də nitqdə) nüvə və periferiyadan ibarət xüsusi struktura malikdir. Hər bir semantik sahə qeyd olunduğu kimi, özünün konfigurasiyasına, öz mərkəzinə, ucqar və ya periferik zonalarına malikdir. Müəyyən bir vasitənin sahənin mərkəzinə və ya periferiyasına aid edilməsi üçün vacib meyarlar vardır. Bu barədə ilk dəfə E.Qulıqa, E.Şendels və V.Q.Admoni yazmışdır [168, s.10; 130, s.55]. A.V.Bondarko həmin meyarları ümumiləşdirərək aşağıdakı şəkildə sıralayır:

a) bu qrupu xarakterizə edən spesifik əlamətlərin maksimum konsentrasiyası (mərkəz) – belə əlamətlərin parçalanması (periferiya), b) əlaqələrin, münasibətlərin cəmləşməsi, bu hadisənin qruplaşmanın elementlərini əlaqələndirən xətlərin kəsişmə sahəsində olması, maksimal sayda oppozisiyalarda iştirak (mərkəz) – “əlaqələr şəbəkəsi”nin səpələnməsi, zəifləməsi, bu və ya digər dərəcədə təcrid olunmanın təzahürü (periferiya), c) maksimal funksional yük (mərkəz) – belə yükün azalması (periferiya), d) müəyyən semantik funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün dil vasitəsinin və ya belə vasitələr sisteminin ən yüksək ixtisaslaşması (mərkəz) – daha az ixtisaslaşma, bu funksiyanın həyata keçirilməsində ikinci dərəcəli rol (periferiya), e) verilən dil elementinin fəaliyyətinin müntəzəmliyi, yüksək işlənmə tezliyi (mərkəz) – qeyri-müntəzəmlik və ya daha az müntəzəmlik, daha az işlənmə (periferiya) [150, s.214-217].

İ.M.Tahirov və S.Ə.Abdullayev mərkəz və periferiya bölgüsünü müəyyənləşdirən əlamətləri müxtəlif dilçilərdən gətirilən istinadlar əsasında şərh edərək onların sırasına bir cütlüyün də əlavə edilməsinə ehtiyac olduğunu qeyd edirlər. S.Ə.Abdullayev bir tamamlayıcı əlamətin – “maksimal neytrallıq və optimallıq (mərkəz) – nüvə qatından uzaqlaşdıqca neytral üslub layının seyrəkləşib-zəifləməsi” olduğunu bildirir [7, s.22]. İ.M. Tahirov isə dilçilərin müəyyənləşdirmiş olduğu həmin xüsusiyyətləri ümumiləşdirərək onların sırasına daha bir cütlük əlavə edir: semantik funksiyanın reallaşması üçün spesifik əlamətlərin maksimal ümumiliyi, mücərrədliyi (mərkəz üçün) – semantik funksiyanın reallaşması üçün spesifik əlamətlərin konkretliyi, dəqiqliyi (periferiya üçün) [98, s.52].

İzahatdan aydın olur ki, sahənin strukturunun mərkəzi hissəsini təşkil edən dil vahidləri öz semantik xüsusiyyətlərini tam, aydın və müntəzəm əks etdirən vasitələrdir. Periferiyanı isə əlavə məna çalarlarına malik dil vahidləri və semantikanı daha az ifadə edən konstruksiyalar əhatə edir. Beləliklə, dilçilikdə periferik zonaya məxsus komponentlərin hesabına mərkəzin dəqiqləşməsi fikri yaranmışdır. Başqa sözlə, ixtisaslaşmış vasitələr mərkəz zonasında yerləşirsə və şərt semantikasını ifadə etməyin prototipik və açıq yollarını təmsil edirsə, o halda ixtisaslaşmamış vasitələr periferik,

məcəzi və gizlidir. Ona görə nüvə və periferiya arasında tədrici keçid və qismən kəsişmələr vardır [15, s.11].

Hər bir funksional-semantik sahənin strukturu şaquli və üfüqi istiqamətdə təhlil edilir. *“Şaquli üzvlənmədə müxtəlif dil səviyyələrini təmsil edən ifadə fiqurları və integral semantik yükün, semantik funksiyanın həmin funksional reallaşdırıcılar arasında paylanma nisbəti ifadə olunur. Üfüqi üzvlənmədə isə ümumi-invariant semantik əlamətin “dağılması”, minimal elementlərin, makro- və mikrosahələr strukturu qəşər mövqeyə keçir”* [7, s.19].

Funksional-semantik şərtlik sahəsinin şaquli strukturunda şərt semantikasına malik dilin müxtəlif səviyyələrinə aid ifadə vasitələri paylanır. Beləliklə, funksional-semantik sahə strukturu dildə müəyyən bir sahənin ifadə vasitələrinin seçilib sistemləşdirilməsinə imkan verir. Başqa sözlə, şərtliyin ifadəsinin qeyri-morfoloji yollarının öyrənilməsinə istiqamətlənmiş müasir araşdırmalar ona funksional-semantik sahə prizmasından yanaşır. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, *“funksional-semantik sahə sistem təşkil edir. Bu sistem dilin qrammatik vasitələrinin leksik, leksik-qrammatik və sözdüzəldici elementləri ilə qarşılıqlı təsirdə olur. Bütün bu vasitə və elementlər eyni semantik zonaya aiddir. Onlar funksiyalarının və qarşılıqlı təsirlərinin ümumiliyi əsasında qruplaşır”* [15, s.9]. İzahatdan aydın olur ki, şərt semantikasının ifadəsində müxtəlif dil səviyyələrinə aid dil vahidləri iştirak edə bilər. Funksional-semantik sahə konsepsiyasına uyğun olaraq, şərtlik sahəsini nəzərdən keçirərkən bu sahə daxilində iştirak edə bilən sintaktik, leksik-sintaktik, leksik-morfoloji, leksik-semantik vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almaq lazımdır.

“Dil vahidlərinin mənalı sistemlidir və bir dilin semantik dəyişkənliyi sonsuzdursa, semantik siniflər (kateqoriyalar) kompleksi ümumilikdə insan düşüncəsinin sistemlik təbiəti və ümumiyyətlə, bilik quruluşu ilə əlaqəli müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir. Buna görə də verilmiş mənanı (düşüncəni) ifadə etməyə qadir olan bir sıra dil vasitələri ilə yanaşı, semantik kateqoriyalarda ehtimal edilən dəyişiklikləri hətta proqnozlaşdırmaq mümkündür. Bu fikir semantik sahələr nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir” [185, s.4]. Başqa sözlə desək, sahə müxtəlif səviyyələrin vahidlərindən ibarət birləşmiş bir struktur kimi nəzərdən keçirilir.

Funksional-semantik sahənin formal tərəfini dilin ortaq semantikaya malik müxtəlif səviyyəli üsürləri təşkil edir. Onların hamısı eyni semantik funksiya yerinə yetirir. Sahənin formal struktur tərəfi hesab edilən bütün müxtəlif səviyyəli vahidlər sahənin konstituentləri adlanır. Bu yanaşma dil vahidlərinin sahə prizmasından təhlilinə, konstituentlərin qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılmasına, onların mətn daxilində ifadə etdikləri məna və üslub çalarlarının təyin edilməsinə imkan verir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir sahənin müxtəlif ifadə vasitələri, yəni konstituentləri vardır. Məna və üslub çalarlarını nəzərə alsaq, konstituentlər aşkar (eksplisit) və gizli (implicit) formada təyin edilir. Nəticədə bir anlayışın *“ifadəsi üçün isə dilin bütün səviyyələrinə aid ifadə vasitələrinin olması və burada zəngin kontekstual vasitələrin də iştirak etməsi həmin kateqoriyaya qrammatik-leksik sahə kimi yanaşmağa imkan verir”* [15, s.14]. Bu həmçinin sahənin bütün ifadə vasitələrini bir yerdə cəmləşdirməyə, onların qarşılıqlı əlaqələrini açmağa imkan verir. Həmin vasitələrin tam tərkibini təyin etdikdən sonra funksional-semantik sahənin sərhədlərini və sahənin strukturunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

Şərtiliyin eksplisit və implicit ifadə vasitələrindən bəhs edərkən bəzi anlayışlara aydınlıq gətirilməsi doğru olardı. İ.Məmmədovun yazdığı kimi, *“Dildə mövcud olan bütün qrammatik formaların iki tip mənası olur: əsas və əlavə. Əsas məna qrammatik formanın mahiyyətini təşkil edir, onu eyni və yaxud müxtəlif kateqoriya formalarından fərqləndirir, formanın fərqləndirici əlamətlərini özündə əks etdirir, dilin qrammatik sistemində onun yerini müəyyənləşdirir. Qrammatik formanın əlavə mənası isə əslində əsas mənanın variantı olub ondan fərqlənir və kontekstdə, xüsusi situasiyada reallaşır. Təsadüfi deyildir ki, dilçilikdə formanın əsas mənası invariant, əlavə mənası variant adlanır. Qrammatik formanın əsas mənası kontekstdən asılı olmadan reallaşır və dilin paradiqmatik tərəfinə aiddir. Əlavə məna isə əksinə, kontekstdə, xüsusi şəraitdə formalaşdığı üçün dilin sintaqmatik planına mənsubdur”* [71, s.62]. Sahəni ifadə edən vasitələri təsnif edərkən bu nəzərə alınmalıdır. Ona görə də semantik sahənin müəyyənləşməsində mərkəz kimi invariant məna müəyyənləşdirilir: *“Hər bir funksional-semantik sahənin əsasında müəyyən semantik kateqoriya, semantik*

invariant dayanır. Bu, elə bir semantik kateqoriyadır ki, müxtəlif dil vahidlərini bir araya gətirərək onların qarşılıqlı mübadiləsini, əlaqəsini təmin edir” [48, s.60].

Şərt kainatda əsas anlayışlardan biri kimi qəbul edilir. Ona görə də bu anlayış dildə açıq və ya gizli formada ifadə olunur. Bu və ya digər dildə şərtlik anlayışı ifadə edən vasitələrin qrammatik mərkəz ətrafına toplanması dildə şərt qrammatik kateqoriyasının olduğunu göstərir. Funksional-semantik şərtlik sahəsinin formal tərəfini dilin ortaq semantikaya malik və müxtəlif səviyyələrinə aid ünsürləri təşkil edir. Onların hamısı eyni semantik funksiyaya – şərtlik mənasının dildə ifadəsinə xidmət edir. Dilin bütün səviyyələrinə aid bu ifadə vasitələri, əlbəttə, mənanı eyni dərəcədə ifadə etmir. Ona görə də şərt semantikasına malik dil vahidləri funksional-semantik şərtlik sahəsində fərqli mövqelər tutur. Funksional-semantik şərtlik sahəsi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dominant və periferiyaya daxil olan müxtəlif ifadə vasitələrindən ibarət olur. Başqa sözlə, bu sahəyə nüvə komponentlərindən əlavə, xeyli sayda periferik, marginal ifadə vasitələri də daxildir. Şərtlik anlayışının qrammatik, leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin olduğunu artıq qeyd edə bilərik. Dildə bir sıra vasitələrin şərt mənası ifadə etməsi zamanı əlavə məna çalarları, konnotasiyalar da yaranır. Bu isə onu göstərir ki, şərt semantikasi müxtəlif konstruksiyalarda əlavə mənalar yaranmasına imkan verir.

Sahənin üfüqi struktura görə təhlili isə ümumi invariant mənanın makro- və mikrosahələr üzrə bölgüsünü aparmağa imkan verir. Q.S.Şur qeyd edir ki, sahənin ümumi mənası bölünməz deyildir, onun özü də minimum iki hissəyə bölünür. Bu mənaların hər biri də öz mikrosahəsini yaradır [203, s.65]. *“Mikrosahələr adətən ümumi sahənin və ya makrosahənin tərkib hissələri kimi nəzərdən keçirilir. Məzmun və ifadə planında bu mikrosahələr müəyyən sərbəstliyə malik olur və bir-biri ilə müəyyən prinsip əsasında əlaqələnir. ...Makrosahə onun tərkib hissələri kimi strukturlaşan mikrosahələrə bölündüyü kimi mikrosahələrin özləri də daha kiçik sahələrə ayrılır. Başqa cür ifadə etsək, bu mikrosahələr özünü daxili funksional şəbəkələr, keçid zonaları kimi göstərir” [17, c.1, s.61].*

Şərtə modallıq sahəsinin konstituenti kimi də baxılır. Modallıq sahəsinə gerçəklik və qeyri-gerçəklik mikrosahələrinə bölən E.Qulıqa və E.Şendels şərt mənalı dil vahidlərini bu sahənin tərkibində öyrənirlər [168, s.75-76].

Şərt makrosahəsinin özü də mikrosahələrə ayrılır. Bu istiqamətdə N.A.Davıdovanın “İngilis diskurslarında şərti əlaqələrin representasiyası” tədqiqatı xüsusi maraq doğurur. Müəllif ingilis dilində funksional-semantik yanaşma çərçivəsində real, qeyri-real və təxmini (hipotetik) şərtin mikrosahələri təyin edərək hər mikrosahənin tərkibinə daxil olan dil vahidlərinin mənalı, yerinə yetirdikləri funksiyaları təhlil edir [169].

Şərt mənalı cümlələrdə ötürülən məlumatın reallıqla əlaqəsi baxımından modallıq xüsusi rol oynayır. Belə cümlələrdə tabe hissədəki modallıq əsas hissədəki modallıqdan asılı olur. Başqa sözlə, şərt nəticəni əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Belə cümlələrdə modallığın üç növü olur: şərt yerinə yetirilir, nəzərdə tutulan hərəkətin icrasına icazə verilir və ya hərəkətin icrası istisna olunur.

M.Musaoğlu *-sa / -sə* şəkilçili mürəkkəb cümlələrin bir qisminin cümlə sintaksisində “şərt cümləsi və ya dövrü” kimi təhlil edildiyini qeyd edir. Onun sözlərinə görə, “şərt cümləsi və ya şərt dövrü”nün müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı fikirlər hələ A.N.Kononov [1956], N.K.Dmitriyev [1962], V.Hatiboğlu [1972], C.Mansuroğlu [1955] və H.Ediksun [1963] kimi dilçilərin əsərlərində irəli sürülmüşdür [78, s.79]. Bu terminlə əsasən şərt budaq cümləli mürəkkəb cümlələr, daha geniş mənada isə “şərt + nəticə” strukturu bildirilir [170, s.168].

Türkologiyada şərt dövrünün növləri ilə bağlı fərqli fikirlər vardır. Əksər dilçilər onun üç növünü göstərirlər: hipotetik hal (təxmini), həqiqi hal və qeyri-real hal [162, s.413]. Lakin bu bölgünü heç də bütün dilçilər qəbul etmirlər. Bəzi hallarda oğuz-qıpçaq qrupuna aid türk dillələrində şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin hərəkətin icrasına görə təsnifinin yalnız semantik əlamətlərə əsaslandığı qeyd olunur: *“Buna görə də koordinativ-şərt mənalı mürəkkəb cümlələr hərəkətin icrasının üç hissəyə bölünməsinin əsas və asılı komponentlərin predikativ mərkəzlərinin qrammatik forması ilə əlaqələndirilməsi və həmin xəbərlərin ayrı-ayrı növlərinin feilin müəyyən zaman, eləcə də forma əlamətlərinə görə qruplaşdırılması özünü doğrultmur”* [24,

s.249-250]. Səbəb kimi isə tabeli mürəkkəb cümlələrin asılı və əsas tərəflərinin xəbərinin yalnız feillərlə yox, həm də isimlərlə, bütövlükdə adlarla da ifadə edildiyi göstərilir. Bu fikirlər *-sa / -sə* şəkilçisinin adlara qoşulmasını və yaratdığı ismi xəbərlə cümlələrdə ifadə olunan şərt məzmununun mövcudluğunu inkar edə bilmir.

Bəzi dilçilər isə real və qeyri-real olaraq iki növünü fərqləndirirlər: “...*Türk dili qrammatikalarının bir çox müəllifləri şərt dövrünün üç tipini göstərirlər: təxmini hal, real hal və irreal hal. Lakin sadə olmaq üçün bütün şərt budaq cümlələrini real və irreal hallara ayırmaqla kifayətlənmək olar. Doğrudan da, məntiqi baxımdan hər bir güman, fərziyyə, imkan indi olmayan və keçmişdə olmamış hərəkəti ifadə edir və beləliklə, öz mahiyyətinə görə irreal sayılır*” [90, s.367]. N.K.Dmitiryev bütün türk dillərində olduğu kimi, başqırd dilində də köhnə qrammatikaya uyğun olaraq şərtin real, qeyri-real və hipotetik halları arasında fərq qoymağın mümkün olmadığını qeyd edir. Müəllif şərt budaq cümlələrinin real və qeyri-real növə bölünməsinin başqırd dilinin sintaksisi üçün də kifayət qədər obyektiv olduğunu bildirir [170, s.268]. Təxmini (hipotetik) halda şərtə bağlanan hərəkətin gələcəkdə icrası ehtimal olunur. Bu halda şərt şəklinin mənası da ehtimal səciyyəli olur, yəni şərt gələcəkdə reallaşa da, reallaşmaya da bilər. Bu ikilik şərtə bağlanan sonrakı hərəkətin də icrasını qətilikdən məhrum edir. İşin icra olunacağı ehtimal, təxmin edilir, işin həyata keçirilib-keçirilməyəcəyi yalnız nəzərdə tutulduğu üçün qoyulan şərt hazırda real görünür, yəni qeyri-real şərtidir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, Azərbaycan dilində də şərti mənasına və reallığa münasibətinə görə iki növə ayırmaq daha düzgün olardı. Bu bölgü həm də funksional-semantik şərtlik sahəsinin iki mikrosahə – real və qeyri-real mikrosahələr üzrə fərqləndirməyə imkan verir:

1. Baş cümlədə ifadə olunmuş məzmun şərtə bağlansa da, onun reallığı məlum olur. Beləliklə, işin reallıqda icra olunduğu, faktik xarakter daşdığı baş cümlədən aydın olur: *Daha mən haçan istəsəm, gəzməyə gedəcəyəm* [38, c.1, s.63]. *Hətta mənə elə gəlir ki, o əsgərləri indi də görsəm, sifətdən tanıyıram* [38, c.1, s.425]. *Doğrudan da, əgər Tolik sürüşüb suya düşsə, boğulsa, mən də yaşaya bilmərəm, mən də ölərəm* [38, c.1, s.29]. *Nədənsə mən elə gəldi ki, əgər mən bu motosikli alsam, həmin an mənim*

həyatımın dönüş nöqtəsi olar [38, c.1, s.33]. Əgər o məni öldürə bilməsə, mən qardaşımın, Ramizin, Ulduzun intiqamını alacağam [31, c.2, s.148].

Belə cümlələrdə *isə* ədatı ilə işlənən adlar da real vəziyyət ifadə edən şərt mənalı cümlələri yarada bilir.

2. Baş cümlədəki hərəkətin reallaşması ona qoyulmuş şərtəndən asılı olur. Şərt şəklinin ehtiva etdiyi məna göstərir ki, subyekt qoyulan şərtə əməl etsəydi, yaxud şərti reallaşırdı bilsəydi, sonrakı hərəkətin reallaşmasına nail olardı. Kontekstdəki konkret şərtin reallaşmaması ilə sonrakı hərəkət də (baş cümlənin xəbəri) qeyri-real olaraq qalır. Bu zaman işin icra olunmadığı bildirilir. Qeyri-real şərt formaları real hərəkətləri deyil, danışanın öz fikrində tutduğu hərəkətləri bildirmək üçün işlənir. Məsələn:

Əgər Asiyada olsaydıq, mən gərək çoxdan çadra örtəydim, sən də mənim üzümü heç görməzdin [31, c.2, s.9]. Aysu ayaqlarının ucuna qalxsaydı, əli o gilaslara çatardı [38, c.1, s.399]. Əlbəttə, Tolikin yerinə mən də olsaydım, darıxardım [38, c.1, s.33]. Əgər mən bu motosikli alsaydım, heç bir böyük ailə iğtişası və yaxud faciə baş verməzdin [38, c.1, s.33]. C. Səlimov da dedi ki, mən sizin yerinizə olsaydım, Bədir Bədirlinin kitablarını oxumazdım [38, c.1, s.47]. Əlbəttə, Anaxanım da, Məsmə də həmin günün macərəsini bilsəydilər, indi bir-birlərinə bu cür mənalı-mənalı baxmazdılar və dilxor da olmazdılar [38, c.1, s.125]. Sinfə elə sükut çökdü ki, milçək uçsaydı, səsi eşidilərdi [38, c.1, s.62].

Beləliklə, funksional-semantik sahə müəyyən funksiya yerinə yetirən heterogen dil vasitələrinin qarşılıqlı təsirinə əsaslanır. Bu vasitələrə başlıca olaraq qrammatik kateqoriya, eyni zamanda müəyyən leksik və qrammatik vasitələrin qruplaşması, sintaktik konstruksiyalar daxildir. Belə vasitələrin tam tərkibinin təyin edilməsi funksional-semantik sahənin sərhədlərini və strukturunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Funksional-semantik sahə bir tərəfdən qrammatik, morfoloji və sintaktik vasitədir, digər tərəfdən eyni semantik zonaya aid əlaqəli leksik, leksik-qrammatik, derivatoloji elementlərin də daxil olduğu bir anlayışdır.

A.V.Bondarkonun dediyi kimi, funksional-semantik sahə “*müəyyən bir dilin qrammatik (morfoloji və sintaktik) vasitələri ilə, onlarla əlaqəli eyni semantik sahəyə aid leksik, leksik-qrammatik və söz yaradıcı elementləri ilə formalaşmış ikitərəfli*

(*məzmun-formal birlik*)"dir [156, s.40]. Bu baxımdan funksional-semantik şərtlik sahəsinin, ilk növbədə, mərkəzinin və sahəni təşkil edən komponentlərin strukturlaşdırılması məsələsi xüsusi araşdırma tələb edir.

2.2. Feilin şərt şəkli şərtlik sahəsinin dominantı kimi

Funksional-semantik sahənin əsasının və ya mərkəzinin müəyyənləşdirilməsi sahənin tərkibini və həcmi təyin etmək üçün başlanğıc nöqtəsi hesab edilir. A.V.Bondarko bu prosesdəki əsas mərhələləri aşağıdakı kimi təqdim edir: 1) Əsas kimi yekcins mənalı, bir-birinə qarşı qoyulmuş qrammatik formalar sırasının sistemi, yəni morfoloji kateqoriya götürülür. 2) Morfoloji kateqoriyanın fəaliyyəti öyrənilir. Bu zaman kontekstin hansı elementlərinin onunla qarşılıqlı əlaqədə olduğu və onun üzvlərinin funksiyalarının realizasiyasında iştirak etdiyi aydınlaşdırılır. 3) Funksional-semantik sahənin üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteri, mərkəz və periferiya arasında semantik yükün necə bölündüyü müəyyən edilir. 4) Bir funksional-semantik kateqoriyanın başqa kateqoriyalarla əlaqələri təsbit və təhlil edilir, onların qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilir, funksional-semantik kateqoriyaların qruplaşdırılmasında sahələrin "kəsişmə zonaları" araşdırılır. 5) Verilmiş dildə funksional-semantik kateqoriyalar bir sıra başqa dillərin müvafiq kateqoriyaları ilə müqayisə edilir. Bununla müəyyən dildə morfoloji növəsi olmayan funksional-semantik kateqoriyalar üzə çıxarılır [153, s.24-25].

Şərt semantikasına malik dil vahidlərinin funksional-semantik şərtlik sahəsində fərqli mövqelər tutduğu, sahənin konstituentlərinin bəzilərinin nüvədə, digərlərinin isə periferiyada yerləşdiyi məlumdur. Bu funksional-semantik sahənin növəsini şərt mənasının kateqorial xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən strukturlar təşkil edir. İkili semantikaya sahib olan ifadə vasitələri sahənin yaxın periferiyasında, şərtliyin daha az əlamətlərinə malik ifadə vasitələri isə uzaq periferiyasında yerləşir.

Bu paraqrafda Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin nüvə həddlərini göstərməklə dominant vasitəni müəyyənləşdirmək nəzərdə tutulur. Bunun

üçün, ilk növbədə, “Azərbaycan dilində şərtlik sahəsi dilin hansı səviyyəsində daha aktualdır?” sualına cavab vermək tələb olunur. Məsələ ilə bağlı A.V.Bondarkonun fikirləri maraq doğurur. O, morfoloji kateqoriyanı sahənin mərkəzi hesab edir. “... *Sahənin mərkəzini və ya nüvəsini müvafiq qrammatik kateqoriya təşkil edir. Nüvəyə daxil olan ünsürlər sahənin aparıcı komponentləri kimi fəaliyyət göstərir. Bu ünsürlər ona görə aparıcı komponentlər kimi qəbul edilir ki, onlar sahənin daşdığı ümumi anlayışı, invariant mənanı ifadə etmək üçün maksimal dərəcədə ixtisaslaşmışlar*” [153, s.58]. Göründüyü kimi, funksional-semantik sahə qrammatik kateqoriyaya əsaslanır, sistem təşkil edir və beləliklə, qrammatik kateqoriya nüvə (mərkəz) funksiyasını yerinə yetirir. Məlumdur ki, “*qrammatik kateqoriya adı altında eynicinsli bir qrup əşya, anlayış və əlaqələr başa düşülür. Burada mənaların ümumiləşmiş xarakteri və ifadə vasitələri əsas yer tutur*” [14, s.4-5]. Başqa sözlə, qrammatik kateqoriya funksional-semantik sahənin mahiyyətini ixtisaslaşdırır.

Niyə A.V.Bondarko məhz morfoloji kateqoriyanın funksional-semantik sahənin nüvəsi və ya mərkəzi rolunu oynadığını iddia edir? O bunu morfoloji kateqoriyanın bu rolu şərtləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malik olması ilə izah edir: 1. Morfoloji kateqoriya özündə müəyyən funksional-semantik kateqoriyaya xas olan məzmun ifadə etmək üçün xüsusi vasitələr cəmləşdirir. Başqa sözlə, morfoloji kateqoriyada bu məzmun ən “ixtisaslaşmış” ifadəsini tapır. 2. Morfoloji kateqoriya son dərəcə mütəşəkkil qapalı sistemdir ki, orada bütöv bir diferensial semantik əlamətlər kompleksi öz cəmləşmiş ifadəsini tapır. 3. Morfoloji kateqoriyalar məcburilik xassəsi ilə xarakterizə olunur. Morfoloji kateqoriyaların müntəzəm işlənməsi də onlara xas olan məcburilikdən irəli gəlir [153, s.20-21]. Funksional-semantik sahənin morfoloji nüvəsinin bu mühüm xüsusiyyəti onu periferik komponentlərdən, xüsusilə də qeyri-müntəzəm ola bilən, sporadik şəkildə meydana çıxan leksik komponentlərdən fərqləndirir.

Şərt dünyanın dil mənzərəsində insan şüurunun məhsulu kimi bir çox dillərin materialları əsasında öyrənilmişdir. Şərt mənası ifadə edən linqvistik vahidlərin cəmi, məlum olduğu kimi, şərtlik sahəsi yaradır. Qrammatikada şərtlik sahəsinin bir sıra xüsusiyyətləri hələ də lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Bununla belə, mövcud

tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif dillərdə şərt mənalı konstruksiyalar müəyyən ümumi xüsusiyyətlərə malik olsalar da, bir-birindən fərqli olan işlənmə qaydalarında özünəməxsusluq nümayiş etdirirlər. Bütün digər funksional-semantik sahələr kimi şərtlik sahəsi də dominant ifadə vasitəsi və onun ətrafında qruplaşan başqa elementlərdən təşkil olunur. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, funksional-semantik sahənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun dilin müxtəlif səviyyələrinə aid olan vahidlərdən – heterogen ifadə vasitələrindən təşkil olunmasıdır. Ənənəvi olaraq dilçilər şərt kateqoriyasının dildə ifadə vasitələrini öyrənərkən sahənin əsas obyektini kimi şərt budaq cümlələrini götürürlər. Bu, əlbəttə, təsadüfi deyildir. Şərt mənasının ifadəsinin ixtisaslaşdırılmış yolları sahə strukturu şəklində təqdim olunduqda müxtəlif dillərdə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin bu sahənin mərkəzi olduğu aydın görünür.

Funksional-semantik şərtlik sahəsi nüvə strukturuna malik olur. Nüvə sahənin mərkəzində yerləşir və şərtliyin əsasını təşkil edir. Hər dil özünəməxsus sahə modeli nümayiş etdirir. Başqa sözlə, şərtlik sahəsi fərqli dillərdə fərqli dil vasitələri ilə formalaşır. Müxtəlif dillərin materialı əsasında şərtlik sahəsi üzrə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, şərt semantikasının ifadəsi üçün müxtəlif vasitələr mövcuddur. Ona görə də müxtəlif dillərdə şərt mənasının mürəkkəb konstruksiyalarla ifadəsi çox vaxt fərqli olur. Xüsusilə də bu sahənin araşdırılması onu göstərir ki, bu sahədə əsas rolunu bağlayıcılar vasitəsilə strukturlaşan şərt budaq cümlələri oynayır. Feillərin də bəzi hallarda kontekst daxilində şərt mənasında çıxış etdiyinə dair fikirlər vardır.

Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin mərkəzində feilin şərt şəklinin şəkilçisi (-sa / -sə), *isə*, *ki*, *-mi*⁴ ədatları, şərt bağlayıcıları, intonasiya və feilin arzu şəklinin göstəricisinin iştirak etdiyi konstruksiyalar təşkil edir.

Türk dillərinin oğuz qrupuna aid olan Azərbaycan dili tipoloji xüsusiyyətlərinə görə iltisacı dil kimi morfoloji üsula üstünlük verilir. Ona görə şərt mənasının yaradılmasında da affiksial morfemdən istifadə olunur. Azərbaycan ədəbi dilində bu məna, ilk növbədə, feilin şərt şəklinin göstəricisi kimi *-sa / -sə* affiksi ilə ifadə olunur. Dildə xüsusi funksional-semantik sahə hesab olunan şərtlik Azərbaycan dilində öz ifadəsini başlıca olaraq bu şəkilçinin qoşulduğu feillər vasitəsilə tapır.

Azərbaycan dilində şərt mənası yaradan *-sa /-sə* şəkilçisi çoxfunksiyalıdır. Müxtəlif morfoloji, sintaktik və üslubi funksiyaları yerinə yetirən bu şəkilçi bu və ya digər formalarda başqa türk dillərində də vardır. O, tarixən bütün türk dillərində eyni formaya malik olmuş, lakin zaman keçdikcə hər bir dilin inkişaf xüsusiyyətinə uyğun olaraq yeni formalar və semantik çalarlar qazanmışdır. Müasir türk dillərində *-sa / -sə* şəkilçisi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şərt, şərt-qarşılaşdırma, şərt-dilək mənalari ilə çıxış edir [118]. Müasir Azərbaycan dilində şərt şəklinin göstəricisini qəbul etmiş feil bir işin icra olunub-olunmamasını müəyyən şərtlə başqa bir iş, hal və ya vəziyyətə bağlayır.

Azərbaycan dilində feilin maksimal dərəcədə şərt semantikasına malik olan şərt şəklinin iştirak etdiyi cümlələr əsas hərəkətin daşıyıcısı olan feilin işləndiyi başqa bir cümlə ilə birləşərək mürəkkəb cümlə yaradır. Şərt şəklinin göstəricisini qəbul etmiş söz cümlədə müstəqil xəbər ola bilmir, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən biri olur. *“Harada şərt formalı feil varsa, deməli, orada tabeli mürəkkəb cümlə var. Şərt şəklində olan feil budaq cümlənin predikatı olmaqla, baş cümləni məna cəhətdən özündən asılı vəziyyətə salır”* [3, s.50]. Bu isə şəkilçinin qoşulduğu komponentin mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi olması deməkdir. Azərbaycan dilində bütün türk dillərində olduğu kimi, tabelik əlaqəsinin yaranmasına kömək edən vasitələr budaq cümlədə işlənir. Məsələn, *Bu gün onlar gəlsə, biz muzeyə gedəcəyik* cümləsində baş cümlədəki “muzeyə getmək” hərəkəti budaq cümlədəki “onların gəlib-gəlməməsi” şərtinə bağlanmışdır. Belə mürəkkəb cümlələrdə şərt şəkilçili feilin iştirak etdiyi tərkib hissə digərini məna cəhətdən, digəri isə şərt məzmunlu tərkib hissəni qrammatik cəhətdən asılı vəziyyətə salır. Azərbaycan dilçiliyində qəbul edilmiş fikrə görə, şərt budaq cümlələrinin ümumi məzmununda şərtlik anlayışı olduğundan onun ikinci tərəfi nəticə ifadə etməlidir. Bu sintaktik asılılıq daha çox *“şərt şəklinin semantik xüsusiyyəti ilə sıx əlaqədardır və həmin cəhəti nəzərə almadan şərt şəklinin qrammatik mahiyyətini açmaq qeyri-mümkündür. Şərt şəklinin mənasının bilavasitə şərtə bağlanan hərəkətin, yəni baş cümlənin məzmunundan çox asılı olduğu”* fikrini formalaşdırır [79, c.2, s.357]. *“Bu cür cümlələrdə danışan və dinləyən üçün “məlum” olan budaq cümlələrdəki hadisələrdir. Budaq cümlə ünsiyyətdə olanlar üçün məlum olan şərti bildirir. Baş*

cümlə isə həmin şərtin nə ilə nəticələnəcəyini göstərməklə yeni informasiya verir” [66, s.384].

Şərt semantikasını ən aydın şəkildə mürəkkəb cümlə səviyyəsində təzahür edir. Şərt budaq cümlələrinin tərəfləri arasında məntiqi əlaqə mütləq olmalıdır. Qoyulan şərt əsas cümlədəki şərtlə məntiqi cəhətdən bağlanmalıdır. Bu zaman quruluş baxımından uyğun gələn cümlələr bu semantika altında öyrənilə bilər. Şərt budaq cümlələrində şərt semantikasının budaq cümlədə ifadə edildiyi və bu zaman baş cümlənin daha çox nəticəyönümlü olduğu barədə fikirlər vardır. Onlardan birinin olması üçün digəri onu müəyyən şərtə bağlayır və özündən asılıdır. Başqa sözlə, şərt budaq cümlələri bir hökmün, hərəkətin həyata keçməsi üçün müəyyən şərtin irəli sürüldüyü cümlələrdir. Beləliklə, məna baxımından şərt budaq cümləsi iki hissədən – şərt və nəticə hissələrindən ibarət olur. Şərt semantik cəhətdən ilkin müstəqil vəziyyəti ifadə edir, nəticə isə mənadan asılı vəziyyəti bildirmək üçün istifadə olunur. Bizim üçün mühüm olan bir hərəkətin şərt ifadə edərək başqa bir hərəkətin həyata keçməsinə / keçməməsinə necə təsir göstərməsidir. Bu zaman şərt semantik cəhətdən ilkin müstəqil vəziyyəti bildirir, onun gözlənilən nəticəsi isə məhz qoyulmuş bu şərtə asılıdır. Şərt budaq cümlələrinin birinci tərəfi daha çox təyinedici funksiya yerinə yetirir, ikinci tərəf isə nəticədən xəbər verir. Şərt budaq cümlələri elə mürəkkəb strukturlardır ki, onların tərkibində tabe hissə və əsas hissə informativlik cəhətdən bərabər olur, budaq cümlə əsas hissənin predikatına yönəlir. Budaq cümlə və baş cümlə arasında münasibətlər zəruri, nizamlı, məcburi əlaqə kimi şərh edilir.

Azərbaycan dilində şərt budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlələrin bir növü kimi zərflik budaq cümlələri sırasına aid edilir və belə şərh olunur: “*Şərt budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin şərtini bildirir. Baş cümlənin bir üzvünə aid olan budaq cümlələrdən fərqli olaraq, şərt budaq cümləsi baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlıdır və orada (baş cümlədə) ifadə olunan məzmunun şərtini bildirir. Başqa cür demiş olsaq, baş cümlədə görülməyən iş, budaq cümlədəki işlə şərtlənir*” [5, s.397]. Şərt budaq cümləsi müasir Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında kifayət qədər geniş şəkildə təsvir edilmişdir və bu təsvirlər yuxarıda verilmiş şərhə təxminən üst-üstə düşür (məsələn, bax: [5, s.359-364; 66, s.387-393]). Azərbaycan dilində funksional-

semantik şərtlik sahəsinin mərkəzində budaq cümləsi feilin şərt şəkli ilə ifadə olunan şərt budaq cümlələri durur. Bu cümlələr açıq və birmənalı şəkildə şərt məzmunu ifadə edir. Beləliklə, Azərbaycan dilində şərtliyin ifadə vasitələrindən ilki, əlbəttə, feilin şərt şəklinin göstəricisidir. *-sa / -sə* şəkilçisi iştirak edən cümlələrdə əvvəlcə budaq cümlə, sonra isə baş cümlə gəlir:

Ona qalsa, əlbət ki, razı olmaz [31, c.2, s.10]. O da bizim ilə inad yeritsə, onda gərək bizə papaq haram olsun [31, c.2, s.11]. Arı gəlib bir də buğda aparsa, bu qocalığıma baxmayaraq, onun dalınca gedəcəyəm [52, c.1, s.283]. Hər kəsin tarına bülbül gəlib özünü toxusa, mən ona yüz manat bağışlayacağam və onun adını da burada tarzənlər şahı qoyacağam [52, c.1, s.259].

Cümlələrdə *-sa / -sə* şəkilçisi yalnız sadə formada deyil, həm də mürəkkəb formada çıxış edir. Mürəkkəb forma *idi* və *imiş* hissəciklərinin iştirakı ilə yaranır. Bu hissəciklər *-sa / -sə* şəkilçisindən sonra işlənərək şərtin məzmunca keçmişə aid olduğunu bildirir. Məsələn:

Bədəltək igid yoldaş bizim aramızda olmasaydı, Rəhim xanın qulluğunda bizim atımız tökülüb sümüklərimiz qalacaqdı [53, c.2, s.299]. Zavallı hacıleyləyin dili olsa idi, yəqin, ərini və onun şair qohum əqrəbasını günahsızlığına inandırardı, nə etsin ki, dili yox idi [52, c.1, s.282]. Sizin təsiriniz olmasaydı, biz ana-bala arasındakı əhvalat, kim bilir, haralara gedib çıxardı [42, c.2, s.119]. Əgər şeytanlar, mənsəb düşkünləri olmasaydı, zəhmətkeş xalqın, doğrudan da, mələk olduğuna siz də inanardınız! [42, c.2, s.238].

Aydın olur ki, Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin əsas, aparıcı ünsürü *-sa / -sə* şəkilçisidir [194]. Beləliklə, funksional-semantik şərtlik sahəsinin əsasını şərt kateqoriyası təşkil edir.

Nüvə və periferiya konstituentlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün müəyyən əlamətlərin izahı yuxarıda artıq verilmişdi. Dominant vahid özünəməxsus xüsusiyyəti ilə sahə strukturunda fərqlənir. Əksər sahələrdə sahənin təsisçisi, müəyyən bir mənanı ifadə etmək, onu birmənalı və sistemli şəkildə çatdırmaq üçün ən ixtisaslaşmış vahid kimi dominant seçilir. “*Sahənin nüvəsini əmələ gətirən ünsürlərdən biri dominant rolunu oynayır. Dominant ünsür sahənin strukturunda xüsusi mövqeyə malik olmaq*

üçün sözügedən semantik əlamətin ifadə edilməsində ən çox ixtisaslaşmış vasitə, ikincisi həmin mənanın nitqdə ifadəsində ən məhsuldar üsul olmalıdır. Sahənin dominantı morfolojiya, sintaksis və ya leksikaya aid ola bilər. Sahənin tərkibinə daxil olan mikrosahələrin hər birində özünün aparıcı konstituenti və ya dominantı mövcud olur. Dominantın ətrafında adətən onunla sıx əlaqəli olan konstituentlər qruplaşır. Onlar da ya dominantla birgə nüvəni təşkil edir, ya da nüvəətrafı zonanı əmələ gətirir” [98, s.59].

N.A.Davıdova ingilis dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin dominantının (ən yüksək istifadə tezliyinə malik komponentinin) *if (əgər)* bağlayıcı şərt budaq cümlələr olduğunu qeyd edir [169, s.18]. Azərbaycan dilində isə funksional-semantik şərtlik sahəsinin dominantı *-sa / -sə* göstəricili şərt şəklidir. Feilin şərt şəkli sahənin ümumi invariant mənasını ifadə etmək üçün ən ixtisaslaşmış, onu birmənalı şəkildə ifadə edən, sistematik şəkildə istifadə olunan konstituentidir.

Qeyd edək ki, sahənin dominantının ətrafında onunla ən sıx bağlı olan konstituentlər qruplaşır və bu konstituentlər sahənin mərkəzini təşkil edir. *“Nüvə konstituentləri sahənin funksiyasını yerinə yetirən vahidlərdir. Bunlar sahənin zəruri elementləridir və sahənin funksiyasını birmənalı yerinə yetirirlər”* [8, s.16]. Dominantın ətrafında cəmləşən nüvə konstituentlərindən sonra sahənin periferiya konstituentləri yerləşir. Qeyd edək ki, nüvə ilə periferiya arasında dəqiq sərhədi müəyyənləşdirmək çətindir. *“Dominantdan uzaqlaşdıqca sahə konstituentlərinin diferensiaslaşdırıcı əlamətləri zəifləyir. Tədricən fakultativ əlamətlər üzə çıxır. Periferiya elementləri sahə üçün səciyyəvi olan bütün əlamətləri özlərində daşıyırlar. Onlar qonşu sahə əlamətlərinə də malik ola bilirlər”* [15, s.11]. Buna görə də şərtlik sahəsinin konstituentləri zaman, güzəşt və səbəb sahələrinin də ifadə vasitələri kimi çıxış edə bilər.

Eyni zamanda *“bəzən qrammatik-leksik, funksional-semantik və semantik sahələr “mərkəz – periferiya” quruluşundan kənara çıxır və komponentlərin spesifik mütənasibliyinə, daxili funksional bölgünün özünəməxsus qaydalarına əsaslanır. Bəzi hallarda sahəni təşkil edənlərin funksional-semantik quruluşu, daxili əlaqələrin özünəməxsusluğu müvafiq sahəni dəqiq və birmənalı “mərkəz – periferiya” struktur*

modelinə bölməyi mümkünsüz edir. [143, s.97]. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu əsasən sahənin dominantının dilin müəyyən səviyyəsinə – morfologiya, sintaksis və ya leksikaya aid edilməsi ilə bağlıdır. Dominantın dilin müxtəlif səviyyələrinə aid olması sahənin quruluşunda da fərqliliklər yaradır.

A.V.Bondarko qeyd edir ki, fərqli dillərdə eyni semantik kateqoriyaya əsaslanan sahələr struktur baxımından fərqli ola bilər [152, s.34]. Belə ki, A.V.Bondarko və Sankt-Peterburq dilçilik məktəbinin digər nümayəndələri funksional-semantik sahələrin iki əsas struktur tipini fərqləndirirlər. Hər bir semantik sahə polisentrik və monosentrik struktura malik olması ilə xarakterizə olunur. Hər iki tip bəzi xüsusiyyətləri ilə səciyyələndirilir:

1) bütöv qrammatik nüvəsi olan və bu nüvənin vahid olduğu monosentrik – güclü mərkəzli sahələr; belə sahələr qrammatik kateqoriyaya əsaslanır. Məsələn, temporallıq sahəsinin mərkəzində zaman kateqoriyası, aspektuallıq sahəsinin mərkəzində isə tərz kateqoriyası dayanır.

2) vahid sistem yaratmayan, müxtəlif dil səviyyələrinə aid vasitələrə (leksik, leksik-qrammatik, morfoloji, sintaktik və s.) əsaslanan polisentrik – zəif mərkəzli sahələr. Müxtəlif dil vasitələrinə əsaslanan polisentrik sahələr hər birinin öz mərkəzi və periferik komponentləri olan bir neçə sahəyə bölünməsi ilə xarakterizə edilir. Polisentrik sahələrdəki nüvə, demək olar ki, ifadə edilmir. Bu halda semantik vəhdətdə bir neçə funksional-semantik mikrosahənin kəsişməsi baş verir [152, s.34]. Çoxmərkəzli sahələr qrupuna taksis, mövcudluq, vəziyyət sahəsi, subyektivlik/obyektivlik, əminlik, qeyri-müəyyənlik, səbəb, nəticə, müqayisə daxil edilir. S.Ə.Abdullayevə görə, *“adətən qrammatik mərkəzin olmaması sahənin struktur naqisliyinə, konstituentlərin yayğınlıq və çoxsaylılığına aparıb çıxarır”* [6, s.25]. Buna nümunə kimi o, Azərbaycan dilində canlılıq / cansızlıq qrammatik kateqoriyasının mövcud olmadığını göstərir. Müəllifin fikrincə, *“istər morfoloji nüvəyə malik olan, istərsə də belə optimal struktur nüvədən məhrum olan sahələri “funksional-semantik sahə” termini altında birləşdirmək daha məqsədəuyğun olar”* [7, s.18].

İ.M.Tahirov monosentrik və ya güclü mərkəzləşmiş sahələrdən bəhs edərkən yazır ki, “*bu cür sahənin mərkəzini və ya nüvəsini morfoloji kateqoriya təşkil edir, onun struktur nizamı sadə və aydın olur*” [98, s.60].

Dillər tipoloji baxımdan müxtəlif olduğundan onlarda eyni bir anlayışı müxtəlif vasitələrlə ifadə oluna bilər. Hətta sahənin dominantının belə, fərqli vasitələrlə ifadə edildiyi hallara da rast gəlmək olar. Sahənin əsas konstituentləri bəzi dillərdə morfoloji üsulla, bəzilərində isə sintaktik vasitələrlə realizasiya olunur. A.X.Aşrapova fərqli strukturlara malik rus, tatar və ingilis dillərinin materiallarını təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, ingilis dilində funksional-semantik şərtlik sahəsi polisentrikdir, çünki mürəkkəb cümlələr mərkəzi zonada qeyd olunur. Rus dilində də bu sahə çoxmərkəzlidir. Belə ki, sahənin fokuslanmış bir nüvəsinin olmadığından nüvə komponentləri funksiyasında mürəkkəb cümlələr kimi sintaktik strukturlar yerinə yetirir. Lakin tatar dilində funksional-semantik şərtlik sahəsi monosentrik quruluşudur. Bu dildə şərt semantikasını morfoloji üsulla, feilin şərt şəklinin (-sa / -so şəkilçisi) və həmçinin müxtəlif affikslərin köməyi ilə formalaşır [146].

Azərbaycan dilində də funksional-semantik şərtlik sahəsinin nüvəsini (mərkəzini) qrammatik şərt kateqoriyasını təşkil edir. Beləliklə, bu sahə kateqorial baxımdan morfoloji üsulla (feilin şərt şəklinin şəkilçisi və digər affikslərlə) formalaşdığından monosentrik quruluşa malikdir.

2.3. Şərtlik sahəsinin nüvə komponentləri

Şərtliyin semantik, praqmatik və kommunikativ funksiyaları, xüsusiyyətləri ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır və aparılmaqda davam edir. Müxtəlif struktura malik dillərdə şərtliyin tədqiqi göstərir ki, fərqli dillərdə şərt semantikasını ifadə etmək üçün fərqli vasitələrdən istifadə olunur: feilin şəkilləri, bağlayıcılar, intonasiya, ədatlar və s. Bu ifadə vasitələri bəzən birlikdə, bəzən isə ayrılıqda şərt semantikasını yaradır.

Azərbaycan dilində şərtliyin ifadəsində feilin şərt şəklinin göstəricisindən sonra *isə* ədatı və ya onun şəkilçiləşmiş -sa / -sə forması mühüm rol oynayır. Şərt şəkilçisi

feil köklərinə əlavə olunur və feilin şərt şəklini formalaşdırır. *İsə* ədatı isə həm feillərlə, həm də adlarla işləyə bilər. Beləliklə, bu konstituentin istifadə məqamları daha çoxdur.

Elmi ədəbiyyatda *isə* ədatının tarixən *i* feilindən əmələ gəlmiş, türk dillərinin yazılı abidələrində *arsa* şəklində işləndiyi bildirilir [25, s.65]. Azərbaycan dilçiliyinə aid kitablarda *isə* sözü “köməkçi feil”, “seçilmə ədatı”, “şərt ədatı”, “bağlama”, “yarımçıq feil”, “hissəcik” və s. adlar altında izah edilmişdir. Belə terminoloji müxtəliflik onun cümlədə yerinə yetirdiyi qrammatik funksiyalar, yaratdığı məna çalarları ilə bağlı olmuşdur. Müxtəlif dövrlərə aid təsvir və tədqiqatlarda bu ədatın yeri düzgün müəyyənəndirilməmiş və o, müxtəlif nitq hissələri sırasına daxil edilmişdir. “*İdi, imiş, ikən, isə bir ənənə olaraq 1958-ci ilə qədər Azərbaycan dilinin bütün qrammatika kitablarında, eləcə də digər məqalə və elmi əsərlərdə köməkçi feillərlə bir sırada verilmiş, bunlar da köməkçi feil hesab olunmuşdur*” [79, c.2, s.469]. “Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya” kitabında faktlar əsasında bu sözlərin köməkçi feil olmadığına dair fikirlər irəli sürülür və onlar “bağlama” adı altında şərh edilir. “*Yarımçıq feil termini rus dilində işlənən “недостаточный глагол” termini ilə bağlı ortaya çıxmış, daşdığı funksiyasına və işlənmə xüsusiyyətinə görə köməkçi feil, feilin modal və şərt formaları, xəbərlilik şəkilçisi, ədat və s.-də fərqlənir*” [25, s.4]. “*Lakin köməkçi feillər dəyişmək qabiliyyətinə malik olduqlarından, yəni müxtəlif şəkilçilər qəbul edə bildiklərindən başqa köməkçi sözlərdən fərqlənir*” [12, s.74]. Müxtəlif mənbələrdən gətirilmiş bu iqtibaslar, göründüyü kimi, *isə* ədatının əsasən hansı söz qrupuna aid edilməsi haqqındadır. Bu tədqiqat işində *isə* ədatı başqa prizmadan təhlil edilir. Bu dil vahidinə müxtəlif müəlliflərin verdiyi şərhələrdə müəyyən fərqlər olsa da, onun cümlədə yerinə yetirdiyi funksiya və yaratdığı məzmun əsasən mübahisəyə səbəb olmamışdır. Başqa sözlə, şərt mənalı *isə* ədatının tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında köməkçi vasitə kimi iştirakı, Ə.Z.Abdullayevin sözləri ilə desək, “*müxtəlif dillərdə bu ədatın bağlayıcı vasitə kimi işləndiyi, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bir-birinə bağlamaqda mühüm rol oynadığı*” [3, s.144] şübhə doğurmur.

Azərbaycan dilində *isə* ədatı iki funksiya yerinə yetirir: “*şərt ədatı kimi işləməklə yanaşı, bəzən qarşılaşdırma bağlayıcısı kimi də işləyir*” [65, s.360]. Deməli, o heç də

həmişə şərt mənası ifadə etmir. 2006-cı il nəşrli “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə də bu sözün əsas iki mənasının izahı verilir: “1. *Qarşılıq bildirən bağlayıcılardan olub, əksərən tabesiz mürəkkəb cümlə tərkibindəki cümlələri və bəzən həmçins üzvləri bağlayır.* 2. “*Əgər*”, “*hərgah*” mənasında ədat yerində işlənir” [21, s.573]. Beləliklə, bu ədat işləndiyi cümlədə şərt göstəricisi kimi çıxış edirsə, funksional-semantik şərtlik sahəsinin konstituentlərindən birinə çevrilir, qarşılaşdırma bağlayıcısı kimi işlənirsə, şərt mənası deyil, ziddiyyət mənası yaradır.

İsə ədatı feilin müxtəlif şəkillərinə əlavə edildiyi hallarda da şərt məzmunu yarada bilər. Bu zaman onun şəkilçiləşmiş formasından da istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, o, feilin heç də bütün şəkilləri ilə işləyə bilmir. İşləyə bildiyi şəkillərdə *isə* feilin şərt şəkli ilə müqayisədə bir qədər fərqli məzmun yaradır. “*Şərt şəkli hərəkətin icrasının zamanını, vacibliyini, lazımlılığını ifadə etmədən başqa bir hərəkəti müəyyən şərtə bağlayır. Feil şəkillərinin şərtində isə feildə nəzərdə tutulan hərəkətin zamanı, onun icrasının vacibliyi, lazımlılığı və s. də qramatik yolla öz ifadəsini tapır*” [9, s.54]. Bu zaman *isə* əlavə olunduğu feil şəkillərinin yaratdıqları mənanı üstələyə bilmir. Feilin vacib və lazım şəkillərində şərt məzmunu ikinci plana keçir. Lakin onun xəbər şəklinə qoşulmaqla yaratdığı şərt məzmunu digər şəkillərə qoşularaq yaratdığı şərt məzmunundan daha dolğun ifadə olunur. Q.Ş.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili” kitabında bu formanı “ümumi şərt şəkli” və ya “feil şəkillərinin şərti” adlandırılmasını düzgün hesab edir. O həm də *isə* sözünü ədatın bir növü kimi fərqləndirir və bu ədatın adlarla, feilin zaman və şəkil formaları ilə işləndiyini qeyd edir [65, s.424]. Məsələn:

Razı olarsa, gözəl, olmazsa, əl çəkməlisiniz [31, c.2, s.10]. *Əgər hər işi çətinə düşən yoldaşımızı belə boş nəsihətlərlə sakit edəcəyiksə, afərin olsun bizə!* [52, c.1, s.99]. *Güneydən baxanda onu yenə əvvəlki kimi öz yerində görəcəksə, bu, bir möcüzə olacaq* [87, s.8]. *Zira, sən mənim yanımdasan, səni sevirəm və dünyalar qədər dərdim olursa, səni görən kimi hamısını unuduram* [31, c.2, s.36]. *Onlar səni atdırsa, mən varam* [31, c.2, s.43]. *Əgər Fətəli şah səni bunun üçün bura göndəribəsə, nəhaq zəhmət çəkməsin* [42, c.2, s.325].

Bu nümunələrdə *isə* ədatı feilin əksər zaman (indiki, keçmiş və gələcək zaman) formaları ilə işlənmişdir. Qeyd olunduğu kimi, feilin şərt şəkli ilə feil şəkillərinin

şərtində məna fərqi özünü göstərir. Şərt şəkli hərəkətin icrasının zamanını, vacibliyini, lazımlılığını ifadə etmədən başqa bir hərəkəti şərtləndirmir. *-sa / -sə* şəkilçisinin feilin xəbər şəkli ilə işləndiyi zaman şərt məzmununu dolğun ifadə etməsindən bu paraqrafda artıq bəhs edilmişdi. Cümlədə vacib şəkilli feil olduqda şərt məzmununun ikinci plana keçməsi, hərəkətin vacib şərt məzmununu aydın görünür:

Bir kütlənin səadəti üçün mən və mənim uşağım məhv olmalıdırsa, mən əsirgəməyəm [32, s.318]. Əgər kənddən adam sürgün olunmalıdırsa, birinci sənin arvadını sürmək lazımdır [94, c.1, s.173]. Əgər bu xəbər doğrudursa, kazaklar səhər tezdən burada olmalıdırsa, indi Tiflisdən yola düşüblər [31, c.2, s.372].

İsə ədatı ilə işlənən lazım şəklində feil hərəkətin icrasının lazım olduğunu zaman hüdudunda müəyyən şərtlə bağlayır. Davam şəklinə əlavə olunan *isə* ədatı *isə* bu şəklin şərtini yaratmaqla hərəkətin şərtlə davam etdiyini bildirir:

Sabah gələsədirlərsə, bizə də baş çəkməyi unutmasınlar [danışiq dilində]. Əgər o bizi qonaqlığa çağırırsadırsa, görüşü təxirə salaq [danışiq dilində]. İmtahan davam etməkdədirsə, o bizim zəngimizə cavab verməyəcək [danışiq dilində].

Dildə şərtiliyin əsas ifadəçisi feillərdir. Lakin *isə* ədatı həm feillərlə, həm də adlarla işləyə bilər. Ona görə də şərtlilik anlayışının yalnız feillərlə yarandığını demək doğru olmazdı. Adlara isim, sifət, say, əvəzlilik, feili sifət, məsdər və zərflərin aid olduğunu nəzərə alsaq, şərtiliyinin *isə* ədatı ilə ifadə imkanlarının necə geniş olduğunu görə bilərik. Onlara əlavə olunan *isə* ədatı həm də predikativlik yaradır, digər cümlənin predikatını asılı vəziyyətə salır. *İsə* ədatı şəkilçiləşmiş formada adlarla işləndikdə cümlənin ümumi məzmununda şərt mənası aparıcı olur. Bağlayıcılar bu cümlələrdə şərt mənasını gücləndirməyə xidmət edir və çox vaxt danışanın / yazanın istəyindən asılı olur. A.Bağirov *isə* ədatının adlarla işlənən zaman cümlədə başqa mənalar yaratdığını və ona daha çox qeyri-müəyyənlik gətirdiyini bildirir [25, s.68]. Bu ədat ad bildirən sözlərə əlavə olunduğu zaman həmin sözləri cümlənin predikatına çevirir və şərt semantikasını yaradan vasitə kimi çıxış edir:

Onun da cavabları kəskin idisə, soyuqqanlılığından daha yaman kəsirdi [94, c.1, s.152]. Əgər o, yaxşı kişidirsə, qoy əvvəlcə bacısı qızının başına ağıl qoysun [94, c.1,

s.55]. *Molla deyir, Allah qonağıdırsa, atdan düşüb evə gəlsin* [95, c.2, s.189]. *Əgər böyük adamdırsa, niyə sənə palto almır?* [38, c.1, s.56]

İsə ədatı var, yox, gərək, lazım, mümkün, bəs sözləri ilə də işlənir: *Əgər sizdə namus varsa, bir nəfəriniz gəlin qabağa, hər ikimizi öldürün* [52, c.1, s.285]. *Tanımayanlar var isə, vəzir Mirzə Ağa Asinin divanını oxusunlar, o saat tanıyarlar* [53, c.2, s.51]. *Bizim talantımız yoxdursa, talantlı qızlar tapın!* [31, c.2, s.254]

Göründüyü kimi, *isə* ədatı şəkilçiləşmiş *-sa / -sə* formasında mürəkkəb cümlənin budaq cümləsinin qurulmasında iştirak etməklə yanaşı, cümlədə şərt mənası yaradır, çünki onun bir funksiyası da şərt mənası yaratmaqdır [103]. Beləliklə, Azərbaycan dilində şərtiliyin ifadəsində *isə* ədatı və ya onun şəkilçiləşmiş *-sa / -sə* forması şərtilik sahəsində feilin şərt şəklinin göstəricisindən sonra ikinci yeri tutur.

Şərtiliyin Azərbaycan dilində ifadə vasitələrindən biri də bağlayıcılardır. Bir sıra dillərdə şərt semantikasının yaranmasını təmin edən əsas vasitələrdən biri kimi, ilk növbədə, bağlayıcılar göstərilir. Məlum olduğu kimi, türk dillərində bağlayıcılar başqa köməkçi nitq hissələri ilə müqayisədə nisbətən sonrakı hadisədir. Köməkçi nitq hissələrinin funksiyalarını əvvəllər intonasiya və feili tərkiblər yerinə yetirirdi. Belə bir fikir mövcuddur ki, köməkçi nitq hissələrinin əsas nitq hissələrindən əsas fərqi birincilərin leksik mənaya malik olmamasıdır. Lakin köməkçi nitq hissəsi kimi bağlayıcıların funksiyası təkcə cümlələri və sözləri əlaqələndirməklə bitmir, onlar cümlədə müəyyən mənə çaları da yarada bilər. Ona görə də köməkçi nitq hissələrinin funksional qrammatikadakı mövqeyi haqqında belə bir fikir formalaşmışdır: *“Funksional qrammatikada müəyyən bir nitq hissəsinə aid qrammatik kateqoriyanın, eləcə də qrammatik mənaya malik köməkçi nitq hissələrinin qrammatik mənasının cümlənin semantik mənasına göstərdiyi təsir əsas istiqamətdir”* [56, s.75]. Nəzərə alsaq ki, bəzi dillərdə funksional-semantik şərtilik sahəsinin əsas ifadə vasitələrindən, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, şərt bağlayıcıları qeyd olunur. Azərbaycan dilində də şərtiliyin ifadəsində şərt semantikasına malik bağlayıcıların özünəməxsus yeri vardır.

Köməkçi nitq hissələrindən biri kimi bağlayıcılar leksik mənaya malik olmadığından onların leksik semantikaya görə təsnifindən söhbət gedə bilməz, lakin sözləri, söz birləşmələrini və cümlələri əlaqələndirərkən yaratdıqları qrammatik mənə

çalarını onları bu baxımdan təsnif etməyə imkan verir. “... *Onların mənası daşdıqları funksiya zəminində ortaya çıxır. Bunu nəzərə alaraq, müasir türk dilində hər bir bağlayıcının spesifik sintaktik funksiyasını, qrammatik məna çalarını, işlənmə tezliyini və qrammatik sistemdə yerini, mənşəyini müəyyənləşdirməkdən ötrü onlardan ayrılıqda bəhs etmək məqsədə uyğundur*” [89, s.118]. Azərbaycan dilində bağlayıcılar məhz bu fərqləndirici əlamətlər əsasında təsnif edilmişdir. Bu təsnifatda bağlayıcıların bir növü də şərt bağlayıcılarıdır. Müasir Azərbaycan dilində əsas funksiyası mürəkkəb cümlələrə bir-birinə bağlamaq və onlarda şərt məzmunu yaratmaq olan bağlayıcılara *əgər, hərgah, indi ki, madam, madam ki, bir halda ki, vaxta ki* sözləri aid edilir. Onlar baş cümlə ilə budaq cümləni bir-birinə bağlayaraq şərt mənası yaratmağa və onun dərəcəsini qüvvətləndirməyə xidmət edir. *-Sa / -sə* şəkilçisi işlənməyən cümlələrdə şərt mənası bu bağlayıcılar ilə də yaradıla bilər. Azərbaycan dilçiliyində onların cümlələrə bir-birinə bağlamaq funksiyasına malik olmadığı, sadəcə mənanı qüvvətləndirdiyi və həm də fakultativ xarakter daşdığına dair fikirlər də vardır. Əlbəttə, bu fikirlərlə sözün tam mənasında razılaşmaq çətindir.

Müasir Azərbaycan dilində həm şərt bağlayıcılarının, həm də *-sa / -sə* şəkilçisinin iştirak etdiyi cümlələrdən daha çox istifadə olunur. Dilçilikdə analitik-sintetik şərt budaq cümlələrə adlandırılan bu tipli cümlələrdə şərt bağlayıcıları şərt mənasının daha qabarıq göstərilməsinə xidmət edir. Bu bağlayıcılar budaq cümləyə daxil edilir. Budaq cümlə isə əsasən baş cümlədən əvvəl işlənir:

Əgər qələtim olsa, kəlləni vur başıma [31, c.2, s.23] *Əgər bu işi razı olmasa, onu tikə-tikə doğrayıb quyuya tökdürəcəyəm* [31, c.2, s.10]. *Əgər bu qız qaçsa, eləcə gəlib lap atana od vuraram* [31, c.2, s.12]. ... *əgər onun yaman günündə gözdən qoysam, o çörək mənim gözlərimə durar* [53, c.2, s.20]. *Əgər o beş manat mənim cibimdə qalsa, əvvələn tamam qazancım it qanından murdar olar, ikinci, haman beşlik qiyamətin günündə bir parça od olub mənim bədənimə yapışar* [53, c.2, s.79]. *Əgər Cahangir hamının xoşuna gələn bir oğlan olsaydı, daha mən niyə onu sevirdim ki!* [42, c.2, s.56]. *Əgər mən səni günü sabah dama basdırmasam, atamın oğlu deyiləm* [94, c.1, s.121].

Təhlillər göstərir ki, Müasir Azərbaycan dilində şərt semantikasını yarada bilən bağlayıcılar arasında ən məhsuldarı *əgər* bağlayıcısıdır. Bunu “Kitabi-Dədə

Qorqud'un dilində də izləmək olar: *Dərsə xan əgər oğlancığın görərsə, oturmaz* [67, s.39]. *Əgər böylə öldirməzsən, bir dürlü dəxi öldürməzsən, bəllü, bilgil!* [67, s.37]. Müasir Azərbaycan dilində kifayət qədər şərt bağlayıcısının olmasına baxmayaraq, İ.Nəsiminin poeziyasının dilində də daha çox *əgər* bağlayıcısı və onun fonetik variantlarına ("gər", "əgərçi") rast gəlinir. Hətta bu fonetik variantların *əgər* bağlayıcısı ilə müqayisədə işlənmə tezliyinin daha çox olduğu müşahidə edilir: *Gər şərh edərsəm ayəti-hüsnün kitabını; Hər bab içində fəslinə yüz min füsul ola* [61, s.49]

Nümunələri təhlil etdikdə aydın olur ki, *hərgah* bağlayıcısı əsasən *-sa / -sə* şəkilçisi ilə yaranan şərt budaq cümlələrində iştirak edərək şərt mənasının qüvvətləndirilməsinə xidmət edir. Bu halda o, *əgər* bağlayıcısının sinonimi kimi çıxış edir:

Hərgah Məhərrəm onu qaçırmasaydı, onu bir gülləyə qurban edərdim [31, c.2, s.17]. *Hərgah Məhərrəm olmasaydı, məni öldürürdülər* [31, c.2, s.14]. *Hərgah səndə insaf varsa, tapança ilə vur* [31, c.2, s.19].

Budaq cümlədə işlənən *indi ki, bir halda ki, madam, madam ki, vaxta ki* bağlayıcıları budaq cümləni baş cümləyə bağlamaqla həm də şərt semantikasının yaranmasına kömək edir. Onlar *əgər* bağlayıcısı qədər fəal olmasa da, bədii ədəbiyyatın dili üçün xarakterikdir. Məsələn:

1) *İndi ki* bağlayıcı sözü vasitəsilə:

İndi ki Əsəd bəyə də demişsən, gəlin oyunu saxlayaq, başqa çarəsi yox [31, c.2, s.244]. *İndi ki sən öz inadında belə möhkəm durursan, övrətin həmişə burada qalacaq, özün də zindanda həmişəlik məhbus olub xörəyin duzlu su ilə quru çörək olacaq* [53, c.2, s.241]. *Göz bəbəyim! İndi ki gedəcəkdin, əvvəldən niyə məni bu qədər incidirdin?* [31, c.2, s.209] *İndi ki belədir, özünü gözəl, mənə də Kosaoğlu deyərlər!* [94, c.1, s.159] *Nadir, indi ki gedirsən, məni öz əlinlə öldür, get* [31, c.2, s.74].

2. *Bir halda ki* bağlayıcı sözü vasitəsilə:

Bir halda ki gəlib çıxmısınız bura, onda xahiş edirəm, sualıma cavab verəsiniz [39, c.3, s.46]. *Yox, bir halda ki görüşmüşük, gərək hər şeyi biləsiniz* [39, c.3, s.50]. *Bir halda ki yaxınlıq və uzaqlıq yoxdur, onda niyə bəs ata, ana öz balasını başqalarından çox istəyir* [39, c.3, s.319].

3) *Madam (madam ki)* bağlayıcı sözü vasitəsilə:

Madam ki söz tapmayırsınız, başlayın [31, c.2, s.282]. *Madam ki həqiqəti görə bilmirsən, tökül!* [31, c.2, s.287] *Madam ki, yaşamırsan, uzan öl!* [31, c.2, s.274] *Madam ki diplomatik danışığa başlamışıq, onda gərək mənə də qulaq asasınız* [95, c.2, s.375]. *Madam ki onu bu qədər sevirəsən, mənim ürəyimdən olub-olmamasının nə əhəmiyyəti var* [42, c.2, s.130]. *Madam ki istəyə bilmədim, demək, ərə də gedə bilməzdim* [42, c.2, s.132].

4) *Vaxta ki* bağlayıcı sözü vasitəsilə:

Vaxta ki sən bu qapıya pənah gətirmişsən, məramına çatacaqsan [52, c.1, s.107]. *Vaxta ki sən məsləhət görürsən, mən gedib Cahangirdən xahiş edəyəm* [42, c.2, s.43]. *Xub, vaxta ki belədir və hökumət kapitalizmlə mübarizə edir, onda mənə ikiqat kömək etməyə borcludur* [52, c.1, s.261].

Vaxta ki bağlayıcılı cümlələr yalnız keçən əsrin ədəbi əsərlərində və çox nadir hallarda müşahidə edilir. Müasir ədəbi əsərlərdə bu bağlayıcılı şərt mənalı konstruksiyalar yalnız üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur.

Tədqiqat üçün toplanılmış bu nümunələrə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, bu bağlayıcıların iştirakı zamanı cümlədə *-sa / -sə* şəkilçisi işlənmişdir. Şərtiliyin semantik yükünü həmin bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər öz üzərlərinə götürür.

Dil daim dəyişir və inkişaf edir, ona görə də dilin müəyyən elementlərinin mənası və funksiyası da dəyişə bilər, zamanla fərqliliklərin ortaya çıxdığını görürük. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *çünki* bağlayıcısı şərt mənası bildirərək *əgər* bağlayıcısının sinonimi kimi çıxış etmişdir: *Çünki Qazan bəgdən buyruq olubdur, qon otursun! – dedi* [67, s.64]. *Baba, çün məni evəyəyim deirsən, mana layiq qız necə olur?* [67, s.85]. *Çünki ər dilərsin, varub babanı qurtarsana!* [67, s.94] Belə cümlələrdə *çünki* sözünün hələ bağlayıcı kimi formalaşmadığını və *bir halda ki* bağlayıcı sözünün verdiyi mənada işləndiyini demək olar (həmçinin bax: [64, s.554]). “Koroğlu” dastanının dilindəki *Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu* nümunəsi də bu qəbildəndir. Bu hal tədqiqatlarda yalnız tarixi forma kimi araşdırılır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *amma* bağlayıcısının da *əgər* bağlayıcısı mənasında işləndiyini görmək olar: *Əmma gətirmüycək olursan, lap bu qatla öldürmədim, ol vaxit*

öldürərəm [67, s.243]. Halbuki, müasir Azərbaycan dilində bu bağlayıcılar şərt mənasını tamamilə itirmişdir.

Yuxarıda Azərbaycan dilçiliyində bağlayıcıların mənanı qüvvətləndirməyə xidmət etməsinə dair fikirlərin irəli sürüldüyü qeyd edilmişdi. Bu fikirlərlə razılaşısaq, o halda cümlədə şərt mənasının şərt şəkilçisinin iştirakı olmadan şərt bağlayıcısı ilə yaradılmasının şərt budaq cümləsi daxilində öyrənilməsi məntiqsiz olardı. Lakin qeyd olunmuş nümunələri də nəzərə alaraq bu məsələyə “*funksional aspektdən yanaşdıqda kontekst daxilində bağlayıcıların cümlənin məna yükünün müəyyənləşməsində, dəqiqləşməsində mühüm rol oynadığının şahidi oluruq*” [56, s.77]. Bu baxımdan analitik yolla qurulan şərt budaq cümlələrinin də təhlili məqsədəuyğun olardı. Belə cümlələr intonasiya və şərt bağlayıcılarının iştirakı ilə düzəlir. Məsələn:

Əgər səhərdən artıq sağ qaldı, mənim üzümə tüpürün [31, c.2, s.28]. *Bax, hərəgah iş oyan-buyan oldu, öldür* [31, c.2, s.30]. *Hərəgah onu düzəltədin, onda səni qardaşımdan artıq istərəm* [52, c.1, s.38]. *Əgər müdir sənə, mən burada nə qələt eləyirəm, əgər müdir mənəm, bu nə hoqqadır bəzəyirsən?* [32, c.3, s.104] *Sən əgər yaxşı adamsan, nə üçün Ağamovun mədəninə getmirsən?* [32, c.3, s.176] *Əgər adam ilandan qabaq özünü ocağa yetirdi və onun türbətindən suya qarışdırıb içdi, əlbəttə, şəfa tapacaq* [52, c.1, s.57].

Nümunələrdən görüldüyü kimi, bağlayıcının iştirak etdiyi cümlələrin xəbərində nə şərt şəklinin şəkilçisi, nə də *isə* ədatı işlənmişdir. L.V.Qocayeva bu halı belə izah edir: “*Üslubi neytrallıq, nitqdə qənaət yaratmaq üçün -sa, -sə şəkilçili şərt budaq cümləsində bir sıra hallarda morfoloji göstərici işlənmir*” [68, s.116]. Mürəkkəb cümlənin hissələrini birləşdirmək funksiyasını bu cümlələrdə bağlayıcılar yerinə yetirmişdir. Lakin verilmiş cümlələrin xəbərində *-sa / -sə* şəkilçisi bərpa edilə bilər. Məsələn, yuxarıdakı *Hərəgah onu düzəltədin, onda səni qardaşımdan artıq istərəm* cümləsi *Hərəgah onu düzəltədirsə, onda səni qardaşımdan artıq istərəm* formasında perifrəz edildikdə cümlənin mənasına heç bir xələl gəlmir. Nümunələrdən görüldüyü kimi, budaq cümlənin xəbəri feillərlə yanaşı, adlarla da ifadə oluna bilər.

Belə şərt budaq cümlələrinin baş cümləsində *onda* sözü (və ya mənacə onu əvəz edə bilən başqa sözlər) iştirak edir. Aşağıda qeyd olunmuş nümunələrdə *onda* sözünün

iştirakı və *-sa / -sə* şəkilçisinin bərpasının mümkünlüyü həmin nümunələri şərt budaq cümlələrinə aid etməyə əsas verir:

Bir halda ki o soyuq bıçaq eləcə kəsir, bəs onda qan hanı? [38, c.1, s.303]
Hərgah şəriət və insaniyyətlə getmək istəyirsiniz, onda soruşun [31, c.2, s.10].

Bu bağlayıcıların olduğu cümlələrdə tərəflər bir-biri ilə bağlayıcı olmadan da fasilə və ya intonasiya ilə bağlana bilər. Azərbaycan dili öz leksik-qrammatik imkanlarının zənginliyi ilə fərqlənir. Şərt mənasının yaradılmasında da müxtəlif leksik və qrammatik vasitələr, o cümlədən şərt bağlayıcıları fəal iştirak edir. Lakin araşdırılmış material göstərir ki, bu bağlayıcılar bəzən şərt mənasının qüvvətləndirilməsinə, bəzən isə bilavasitə bu mənanın yaradılmasına xidmət edir [108]. Tərəfləri bağlayıcılar ilə əlaqələndirilən mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcılar bəzən yalnız üslubi xarakter daşıyır və həmin cümlələrə əlavə emosional çalarlar verir.

Azərbaycan dilində bu mənanın ifadəsi *-mı / -mi / -mu / -mü* ədatı ilə bağlanan mürəkkəb cümlələrdə müşahidə olunur. Tərəfləri bu ədat ilə bağlanan mürəkkəb cümlələrə Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində, həmçinin digər türk dillərinə aid başqa faktlarda da rast gəlmək olar. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində bu xüsusiyyət özünü daha aydın göstərir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, *-mı / -mi / -mu / -mü* ədatı müasir Azərbaycan dilində şərt mənası ifadə etmək üçün yeni vasitə deyildir. Belə konstruksiyalar həm də xüsusi intonasiyası ilə tələffüz olunur:

İnsan söz verdimi, ona əməl etməlidir [31, c.2, s.167]. *İndi budur bir adres verib, deyir oraya getdinmi, mülkünü alacaqsan, vaxt keçdiyindən bu gün gedə bilmədim* [52, c.1, s.265]. *Bir balaca büdrədimmi, məndən əl çəkməz!* [42, c.2, s.42] *Doğrudan da, yolçu tayfasısınız, bir adamı tanıdınızmi, daha əl çəkməzsınız* [70, s.206]. *Bura bax, məşədi, mən ölüm, al bu əlli manatı, gör bəylərin birinə sırıya bilərsənmi, təməssükünü al gətir mənə* [53, c.2, s.57].

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu ədat *-sa / -sə* şəkilçisinin yaratdığı məzmunu tamamilə daşıya bilir.

Mürəkkəb cümlədə şərt mənası *ki* ədatı vasitəsilə də ifadə oluna bilər:

Sən ki bir şey olmadan böylə bitablıq göstərirsən, vurulmasın eşidəndə nə edərsən? [31, c.2, s.124]. *Sən ki istəyirsən böylə olsun, mən nə edəcəyəm?* [31, c.2,

s.136] *Bir könlü ki tikə bilməyəcəksən, niyə yırırsan?* [60, c.1, s.20] *Bir ata ki bikar vaxtında oğlu ilə bir yerdə qumar oynaya, onun oğlu qumarbaz olmayıb, müctəhid ki olmayacaq* [53, c.2, s.54]. *Cəmiyyətdə ki indi mən dolaşıram, orada sən yaramazsan* [32, c.3, s.15]. *Kəsilsin iki əl ki, bir başı saxlaya bilməyə* [52, c.1, s.96]. *Bunlar ki buraya sahibləndilər, məni başburtsuz görüb əziyyət edəcəklər* [52, c.1, s.124]. *Xalabala ki tapışdınız, sizi bir-birinizdən ayırmaq çətindir!* [42, c.2, s.13]. *Bir yerdə kicəmi şəhər onun səxavətindən danışır, mən necə şəkk gətirə bilərəm?* [52, c.1, s.78] *Bir söz ki bir cavanın diriliyinə səbəb olacaq, onu deməmək günahdır* [53, c.2, s.404]. *Ovçu ki bir quşu, ya bir heyvanı gördü, güllə atmaya bilməz* [52, c.1, s.281]. *Sağsağan ki bir ziyankar quşdur; heyvanın belində bir balaca yara gördü, onu dimdiyi ilə açıb, böyük yaraya döndərib, heyvanın ətini dartıb yeyəcək* [52, c.1, s.282].

Verilmiş nümunələr göstərir ki, *ki* ədatı cümlədə şərt mənasını xüsusi şərt göstəricisi olmadan da yarada bilir. O, budaq cümlədə işləndiyi zaman cümlənin xəbərinin *-sa / -sə* şəkilçisi qəbul etməsinə ehtiyac qalmır. Bu ədat *-sa / -sə* şəkilçisinin funksiyasını öz üzərinə götürür. Ona görə də Azərbaycan dilçiliyində budaq cümlədə *ki* bağlayıcısının iştirak etdiyi belə mürəkkəb cümlələr şərt budaq cümlələri sırasına aid edilir. Bu ədat iki cümləni bir-birinə bağlamaqla yanaşı, bu cümlələrdə şərt mənasının ifadə vasitəsinə çevirilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində *-sa / -sə* şəkilçisinin köməyi ilə yaranan cümlələrin heç də hamısı şərt budaq cümlələri sırasına aid edilmir. O, müxtəlif növ budaq cümlələrin yaranmasında da iştirak edir. Lakin bu, başqa bir mövzunun predmetidir. Bağlayıcılar vasitəsilə yaranan şərt budaq cümlələrindən bəhs edilmiş bu hissədə mürəkkəb konstruksiyalarda şərt mənasını ifadə edilərkən tərəflər arasında əlaqənin qurulması üçün xüsusi göstəricinin olmaması da mümkündür. Başqa sözlə, bu zaman mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirmək üçün nə *-sa / -sə* şəkilçisi, nə bağlayıcı, nə də bağlayıcı söz və ədat işlənir. Belə cümlələrdə başlıca rol intonasiya oynayır. Azərbaycan dilində budaq cümlələrin özünəməxsus tabeədici intonasiyaya malik olması məlumdur. İntonasiyanın budaq cümlələrin fərqləndirilməsindəki rolu da danılmazdır. Bununla bağlı G.A.Abdullayeva yazır: “*Dil elə zəngin inkişafa malikdir ki, -sa, -sə şəkilçisinin funksiyasını intonasiyanın gücü ilə*

də ödəmək olar. Ona görə də bir çox hallarda bu şəkilçi sıfır morfem kimi işləndikdə, yəni faktiki olaraq işlənmədikdə onu intonasiyanın köməyi ilə dərk etmək, duymaq olur. Dilin öz qədim və orjinal modallıq vasitəsi olduğundan biz bu şəkilçiyə türk dillərinin özünəməxsus orjinal və qədim budaq cümlə növlərində, yəni “budaq cümlə+baş cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə rast gəlirik” [9, s.91]. Bu tipli cümlələr həmişə xarakterik intonasiya ilə tələffüz olunur.

İntonasiyanın rolu digər əlaqə vasitələrinin olmadığı hallarda xüsusilə böyük olur. O, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini birləşdirməli olan əlaqə vasitələrinin funksiyalarını öz üzərinə götürür:

Amanın bir günüdür, bu sözü burada dedin, bir də heç yerdə demə! [42, c.2, s.28] Haradadır, oradan çağır da [31, c.2, s.11]. Biz nikah eləyirik, iş düzələr, düzəlməz, necə bayaq dedim, doğrarıq və aparıb tullarıq [31, c.2, s.12]. Hacı oyanar, xəbərdar olar, sən də işin pis olar, mənim də [52, c.1, s.39]. Hər nə deyirsən, de [31, c.2, s.18]. Övrətsən, dinmə, kişi deyənə bax, “öl” deyir, öl, “qal” deyir, qal! Qab-qazandan başqa heç bir şeyə əl vurma. Vurarlar, səbr elə. Söyərlər, səbr elə [53, c.2, s.58]. Uşaqlar, danışmaq lazım deyil, bəy bir çuval istəyir, biz də bir çuval verərik. [52, c.1, s.251].

Verilmiş bütün cümlələrin tərəfləri intonasiyanın köməyi ilə əlaqələndirilmişdir. Şifahi nitqdə intonasiya açıq şəkildə təzahür edir, yazılı mətndə isə cümlənin sintaqmatik bölgüsü ilə müəyyənləşdirilir. Bu cümlələrin məzmununda şərt mənasının olmasını intonasiyanın şərt şəkilçisi ilə əvəz edilə bilməsinin mümkünlüyü də təsdiq edir.

Tərkibində *bu şərtlə, o şərtlə, bir şərtlə, həmin şərtlə* kimi ifadələrin işləndiyi cümlələrdə də şərt semantikasi mövcuddur. Bu zaman cümlələrdə xüsusi intonasiyanın olması və *ki* bağlayıcısının iştirakı şərt mənasının daha aydın ifadəsinə kömək edir. Bu tipli cümlələr digərlərindən fərqli olaraq, daha çox danışqda, dialoqlarda özünü göstərir:

Amma, müştəri, incimə məndən, papirosu sənə bir şərtlə verərəm, sən də gərək mənə iki qəpiklik verəsən [13, c.1, s.456]. O şərtlə gəldi ki, sabah kitabları aparıb

mağazaya qaytarsın [danışıq dilində]. *Elərəm, – dedi, – amma bircə şərtlə, qabağıma bir stəkan su qoyun* [13, c.1, s.489].

Azərbaycan dilində feilin şəkilləri tarixən müəyyən hallarda bir-birini əvəz edə bilmişlər. Başqa sözlə, bir şəkil başqa bir şəklin yaratdığı mənaya yaxın mənə çaları ifadə edə bilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində də belə hallara rast gəlmək olar. Bu, bədii əsərlərin dilində daha çox müşahidə edilir. Məsələn, feilin arzu və şərt şəkillərinin bəzi mənə çaları bir-birinə çox yaxındır. Ümumiyyətlə, “*işlənmə tezliyi yüksək olan feil şəklinin mənə çaları da çox olur*” [74, s.25] və bu çalarlar da onun başqa bir şəklin mənə çaları ilə üst-üstə düşə bilmə ehtimalını yüksəldir.

Dildə faktlar birdən-birə yaranmadığı kimi birdən də yoxa çıxa bilməz. Dil vahidlərinin yerinə yetirdikləri funksiyalar bu günlə müqayisədə fərqlənsə də, onlar dildən tamamilə itmir və unudulmur. Dilçilik ədəbiyyatında feilin arzu şəklinin hərəkətin icra edilməsinin / edilməməsinin arzu olunduğunu bildirdiyi göstərilir. Lakin arzu şəkli hərəkətin icrası ilə bağlı şərt də ifadə edə bilər. Bunun üçün isə müəyyən kontekst tələb olunur. Məsələn, “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un dilində şərt mənasının feilin arzu şəklinin göstəricisi ilə reallaşdığını görmək olar [136]. Məsələn: *Oğlana qorxunç xəbər verəyim, ola kim, getmiyə, dönə* [67, s.86]. *Bunun gibi yigit heyif ola ki, canvərlər əlində həlak ola* [67, s.87]. İ.Nəsimi poeziyasının dil xüsusiyyətlərinin təhlili də göstərir ki, feilin arzu şəklinin göstəricisi *-a / -ə* şərt mənasının ifadəsi üçün istifadə edilmişdir: *Başı top olsun anın, gər özgə çövkən istəyə* [61, s.49]. Eyni zamanda nümunədə şərt bağlayıcısının (*gər*) işlənməsi də *-a / -ə* şəkilçisinin öz əsas mənasından – arzu mənasından uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur. İ.Məmmədovun yazdığı kimi, “*Grammatik formaların “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində, XII-XIV əsr Azərbaycan ədəbi dil materiallarında, hətta bir az da sonralar təsadüf edilən əvəzlənməsi dilin qrammatik quruluşunda, morfoloji əlamətlər arasında funksiya etibarilə diferensiaslaşma, formalaşma prosesinin hələ tam başa çatmaması ilə əlaqədardır*” [71, s.48].

“*-a, -ə formasının şərt mənasında işlənməsi, xüsusən keçmiş dövrlərdə çox yayılmışdır, lakin bunu deməklə kifayətlənək ki, bu hadisə yalnız XVIII əsrə qədərki dövrlə məhdudlaşmır, sonrakı dövrlərdə də davam edərək hazırkı vaxta qədər yaşayır*”

[86, s.103]. Şərt budaq cümləsinin bu növü baş cümləyə arzu şəklinin göstəricisi olan *-a / -ə* şəkilçisi ilə də bağlanır. Şərt bağlayıcılarının *-sa / -sə* şəkilçisi ilə işlənən zaman yerinə yetirdikləri funksiyanı *-a / -ə* ilə ifadə olunan arzu şəklinin də yerinə yetirmək imkanı vardır. Müasir Azərbaycan dilinə aid əsərlərdə də şərt budaq cümlələrinin qurulmasında istifadə olunan vasitələrdən biri kimi feilin arzu şəklinin göstəricisi göstərilir. Beləliklə, arzu şəklinin göstəricisi həm də şərt mənasının ifadə vasitəsi, funksional-semantik şərtlik sahəsinin konstituenti kimi çıxış edir [104]:

Hərgah ayağına bir ip salıb sürüyəsən, oyanmaz [52, c.1, s.36]. *Əgər mənim bu təklifimi qəbul eləməyəsən, bil ki, mən ondan sonra Gürcüstanın hifzindən ötrü axıracan çalışacağam* [53, c.2, s.183]. *Əgər çıxıb onların gözünün qabağında tövbə eləməyəsən, mən səni təkfir eləcəyəm və bilginən ki, ondan sonra dünyada tək qalacaqsan* [53, c.2, s.231]. *Özünə də dedilər ki, əgər qızının oxumağına mane olasan, ya onu özündən bixəbər ərə verəsən, səni tutub qazamata salacağıq* [53, c.2, s.363]. *Əgər əməl eləyəsən, ziyan çəkməzsən* [53, c.2, s.11].

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir bədii ədəbiyyatda şərt semantikasının arzu şəklinin göstəricisi ilə ifadə edilməsi halları o qədər də tez-tez müşahidə edilmir. Arzu şəklinin şərt mənası ifadə etməsi üçün yuxarıda verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi, əlavə leksik və qrammatik vasitələrdən də istifadə oluna bilər. Lakin *-a / -ə* forması heç bir əlavə, yardımcı qrammatik vasitə olmadan da şərt mənası bildirir. Bu, əlbəttə, *“həmin hadisənin təsadüfi deyil, şəkil kateqoriyasının qədim xüsusiyyətlərindən olduğunu göstərir”* [86, s.104]. Aşağıda göstərilən konstruksiyalarda şərt mənası şərt bağlayıcılarının iştirakı olmadan ifadə olunmuşdur:

Neyləyim, briqadamda traktorçu olaydın, gör necə rəndələyib düzəldirdim səni... [31, c.2, s.34]. *Ya mələklər gələ, ovunduramaz* [31, c.2, s.176]. *İndi qorxuram, gedə oxuya, gələ, sonra öhdəsindən gələ bilməyim* [53, c.2, s.84]. *Tiflis camaatı bu saat qızmış şirə dönüb, beş Ağə Məhəmməd xan gələ, qabağına çıxmağa hazırdırlar* [53, c.2, s.177]. *Yüz sənin tək Fətəli gələ, mən bu gözəl əllərimi qoyub qaşığıla xörək yemərəm* [53, c.2, s.227]. *Göydən göy İmam enə, onun evindən qızı çıxarda bilməz və Hacı Kambay da onun xahişlərinin qarşısında bir söz danışmağa cürət etməz* [52, c.1,

s.99]. *İstər sənin uşaqlarının gözlərindən yaş tökülməyə, qan tökülə, yenə məndən sənə pul verdi yoxdur* [53, c.2, s.61].

“*Arzu şəkli ilə şərt şəklinin sinonimlik münasibəti xüsusi, kontekstual şəraitdə və adətən bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində, həm də budaq cümlədə özünü göstərir*” [79, c.2, s.350]. Bu, onu deməyə əsas verir ki, feilin bu iki şəkli hələ sinkretiklik xüsusiyyətlərini özündə saxlamışdır. Bununla belə, arzu şəkli ilə ifadə olunan şərt mənası şərt şəkli ilə ifadə olunandan müəyyən qədər fərqlənir. “*Arzu şəklinin şərt mənasını ifadə edən variantında şərtin obyektiv olaraq mövcud olmaması ehtimalı vardır*”. Başqa sözlə, feilin şərt şəkli ilə ifadə olunan şərtlikdə onun qətiliyi ifadə olunur.

Bundan başqa, bu şəkillər üzrə formalaşan mürəkkəb cümlələr strukturuna görə də fərqlənir. Arzu şəklinin tabeli mürəkkəb cümlənin strukturunda tutduğu yer sabit deyildir. “... *Şərt şəkli ilə formalaşmış şərt budaq cümləsi bir qayda olaraq əvvəl gəlsə, arzu forması ilə ifadə olunan şərt budaq cümləsi həm baş cümlənin əvvəlində, həm də ondan sonra gələ bilər. Bu sərbəstlik arzu şəklinin şərt şəkli ifadə edən variantının mənşəcə danışığ üslubuna xas olması ilə izah edilə bilər*” [71, s.76].

Şərt mənalı cümlələrdə işlənən bir neçə dil vahidi bu mənanın qüvvətləndirilməsinə xidmət edir. Məsələn, budaq cümlədə *əgər* bağlayıcısı işlənərsə, baş cümləyə *onda, o vaxt, o zaman* zərflərindən biri əlavə oluna bilər. Bu zaman budaq cümlə baş cümləyə tabeəddi intonasiya ilə də bağlanır. Bundan başqa, *-sa / -sə* göstəricili feilin işləndiyi cümlədə şərt semantikasını *belə* ədatının iştirakı da qüvvətləndirir [1, s.327; 9, s.71]:

Adam öz oğlundan kömək görməsə, onda oğul nəyə gərəkdir? [32, c.3, s.11] *O isə bütün günü ac qalmış olsa belə, bir kəlmə, söz danışmazdı* [60, c.1, s.18]. *Əgər siz daha yaşlı olsaydınız belə, mən bildiklərimi və eşitdiklərimi danışmazdım* [13, c.1, s.177].

Şərt mənasını qüvvətləndirmək üçün *demək, deməli, demək ki* kimi modal sözlərdən də istifadə olunur. Onlar baş cümlədə işlənir və diqqəti nəticəyə yönəldir: “*Bu sözlərin cümlədən çıxarılması bəzən mənanın təhrif olunmasına gətirib çıxarır ki, bu da budaq cümlənin baş cümlə ilə birləşməsindəki rolunu göstərir*” [165, s.42]. Bu

modal sözlər nəticə, ümumiləşdirmə kimi qrammatik mənaya malik olduqlarından şərtdən doğan nəticənin daha dolğun ifadəsinə xidmət edir:

Dünən bu günə çatmırsa, demək, bu gün də sabaha çatmayacaq [13, c.1, s.10].
Özünə fikir verməyə başlayıbsa, deməli, ayılır [42, c.2, s.273]. *Atası ancaq onu axtarırsa, onunla maraqlanırsa, deməli, ara sakitləşib* [87, s.29].

Tədqiqata cəlb olunmuş bədii əsərlərin təhlili zamanı məlum oldu ki, sahə üzrə şərt mənasının ifadə olunmasında əsas komponentlərdən feilin şərt şəklinin (dominant) işləkliyi 65,79%, *isə* ədatı 19,53%, bağlayıcılar 3,47%, *-mi*⁴ ədatı 1,24%, *ki* ədatı 1,18%, intonasiya 1,89%, bəzi birləşmələr (*bu şərtlə, o şərtlə və s.*) 0,68%, arzu şəkli 0,48% təşkil edir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində şərtliyin ifadəsi üçün müxtəlif vasitələr tətbiq edilir. Ədəbi dildə daha çox feilin şərt şəklinin göstəricisindən, bədii ədəbiyyatın dili və danışiq dilində isə bununla yanaşı, həm də başqa leksik və qrammatik vasitələrdən istifadə olunur [105]. Bu isə sırf praqmatik xüsusiyyət daşımaqla yanaşı, danışan və yazanın intensiyasından asılı olur.

III FƏSİL. ŞƏRTİLİK SAHƏSİNİN PERİFERİK ZONALARI

3.1.Şərtilik sahəsinin yaxın periferik zonası

Məlumdur ki, hər bir funksional-semantik sahə müxtəlif dil vasitələri ilə reallaşır. Ümumi semantik sahəyə aid olan məzmun oxşarlığına görə müxtəlif semantik atributlar eyni kateqoriyaya, xüsusən morfoloji-semantik və leksik-semantik atributlara birləşdirilə bilər. Qrammatik və qeyri-qrammatik vasitələrlə ifadə olunan semantik elementlər bir semantik kompleksdə birləşməyə qadirdir. Lakin heç bir dil bu “potensial qrammatik” mənaların qrammatik cəhətdən dəqiq şəkildə həyata keçirilməsinin bütün imkanlarından istifadə etmir. Onların ifadəsi qrammatik, derivativ və leksik vasitələr arasında (müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda) paylanır.

Funksional-semantik sahənin nüvəsi müəyyən differensial semantik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bənzər semantik elementlər müxtəlif yollarla ifadə edilə və “periferiya” vasitəsilə konkretləşdirilə bilər [153, s.25]. Bununla bərabər, periferiyada bəzən nüvənin semantik imkanlarını tamamlayan yeni əlamətlər də ifadə olunur. *“Sahənin qalan qeyri-kateqorial komponentlərində başqa qrammatik kateqoriyalar üçün səciyyəvi əlamətlər mövcud ola bilər. Bu səbəbdən həmin komponentlər sahənin periferiyasını təşkil edir. Onlar marginal komponentlər adlandırılır”* [7, s.58]. *“... Periferik komponentlər bu və ya digər dərəcədə mərkəzdən fərqlənir (yükənməsi az olur). Bununla belə, onlar mühüm rola malikdir”* [140, s.12]. “Semantik yük” bölgüsü funksional-semantik sahənin nüvəsi və periferiyası arasında reallaşır. Bu yükün bir hissəsini nüvə götürür, digər hissəsi isə periferik vasitələr yalnız detallaşdırma və konkretləşdirmə funksiyasını təmin edərkən tamamilə periferiyaya köçürülür. Bu yolla müxtəlif dillərdə müəyyən funksiyalar yerinə yetirən lingvistik vasitələrin sayı müəyyənləşir. Periferiyaya aid konstituentin mərkəzi təşkil edən dil vahidindən funksional yükünə görə fərqlənməsi periferiya sahəsinin zəifləmiş mənə, systemsizlik kimi xüsusiyyətlər ilə xarakterizə edilməsinə səbəb olur.

Funksional-semantik sahələrin öyrənilməsində diferensial semantik əlamətlərin ümumi “qarışıq” qrupunu müəyyənləşdirmək məqsədəuyğundur. Başqa sözlə, bir kateqoriyanın komponentlərinin fərqli cəhətlərə və dil səviyyələrinə aid olduğunu nəzərə alaraq bütün semantik əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı məsələ qoyula bilər. Belə yanaşma həm də homogen komponentlərdən ibarət sistemlər çərçivəsində semantik əlamətlər qrupunun sonrakı fərqləndirilməsini nəzərdə tutur. Bununla bir kateqoriyanın qrammatik nüvəsi və periferiyasının ayrı-ayrı sahələri təyin olunur [153, s.28].

Funksional-semantik sahələr mərkəzdən periferiyaya tədricən keçid ilə xarakterizə olunur. Nüvədən periferik zonaya bu tədricən keçid zamanı bir neçə periferik zona müəyyənləşdirilir. A.V.Bondarko sahənin strukturunu təsvir edərkən ən yaxın və ən uzaq zolağı da ayrıca nəzərdən keçirir [150, s.218]. Bu isə o deməkdir ki, periferik zona, xüsusən leksik zona və derivasiya, funksional-semantik kateqoriyanın tərkib hissələri də özünəməxsus sistemlər və alt sistemlər yarada bilər. Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin konstituentləri kimi yalnız feilin şərt şəklini və digər leksik, qrammatik ifadə vasitələrini göstərmək olmaz. Şərtiliyin ifadə olunmasında başqa vasitələrdən də istifadə edilir. Başqa sözlə desək, bir sahənin mövcudluğu sadəcə bir morfoloji kateqoriya ətrafında baş tutmur. Şərtlik dildə qrammatik, leksik və funksional-üslubi vasitələrlə gerçəkləşir. Onlar isə şərtiliyin dildə ifadə olunması üçün bütöv bir sistem yaradır. Beləliklə, şərt mənası yalnız feilin bir şəkli ilə deyil, başqa vasitələrlə bildirilə bilər. Məsələn, bir sıra situativ vasitələr şərt mənasının ən müxtəlif çalarlarını da dildə ifadəsinə xidmət edir. Həmin vasitələr bir-biri ilə sinonimlik əlaqəsinə girir, bir-birinin mənasını tamamlayır, dəqiqləşdirir. Bu əlaqə əlavə mənə çalarlarının yaranmasına imkan verir. Elə buna görə də bu konstituentlər fakultativ xarakter daşıyır.

Azərbaycan dilçiliyində şərtlik problemi ilə bağlı xeyli araşdırmalar aparılsa da, əksər hallarda əsas diqqət semantikaya deyil, formal tərəfə yönəldilmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlarda formal yanaşma həmişə üstünlük təşkil etmiş, daha dəqiq desək, linqvistik vahidlərin struktur və qrammatik xüsusiyyətləri ön plana çıxarılmış, məzmun tərəfi isə müəyyən mənada kölgədə

qalmışdır. Tədqiqatçılar şərtiliyin təsvirində uzun müddət əsas üstünlüyü feilin şərt şəklinə vermiş, şərtiliyin öyrənilməsi bu şəklin və şərt budaq cümlələrinin şərhilə məhdudlaşmışdır. Onun başqa ifadə vasitələrinə – leksik-qrammatik vasitələr, ayrı-ayrı sintaktik konstruksiyalar, həmçinin bir sıra implisit vasitələrə diqqət yetirməmişlər. Halbuki onların da araşdırılması maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan verərdi. Ona görə də dissertasiyanın bu fəslində həmin vasitələrin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə cəhd göstərilmişdir.

Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin yaxın periferiyasında şərt semantikasının yaranmasını *-sa / -sə* şəkilçisi vasitəsilə formalaşan başqa budaq cümlələr, feilin digər şəkillərinin göstəriciləri və *yoxsa* bağlayıcısı kimi digər vasitələr təmin edir. İ.M.Tahirovun yazdığı kimi, “*buraya aid edilən komponentlər sahənin nüvəsini təşkil edən konstituentlərlə birbaşa əlaqələrini hələ tam itirməmişdir. Birbaşa əlaqələrini tam itirmədikləri üçün onları nüvəətrafı zonaya aid etməyə əsas vardır*” [98, s.66].

Dildə şərt mənası müxtəlif dil vasitələri ilə xüsusi situasiya və ya kontekst daxilində reallaşır. Başqa sözlə, şərt mənası əvvəlki fəsildə araşdırılmış vasitələrlə yanaşı, yuxarıda sadalanmış başqa eksplisit və implisit vasitələrlə də ifadə oluna bilər. Məsələn, *Sənə bunları vermədən heç bir yerə getməyəcəyəm* cümləsi şərt mənalı cümlədir. Bu cümlədə şərt budaq cümlələrinin yaranmasında istifadə olunan heç bir kateqorial vasitədən istifadə edilmədiyindən struktur baxımından o, şərt budaq cümlələri sırasına daxil edilə bilmir. Bundan başqa, verilmiş nümunədə olduğu kimi, şərtiliyin yaranmasına kömək edən vasitələr bu funksiyaları heç də həmişə yerinə yetirmir, yəni periferik zonaya aid olan dil vasitələri şərt mənasını müstəqil şəkildə deyil, yalnız konkret şəraitdə ifadə edə bilər. Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin əsas ifadə vasitəsi olan şərt şəklinin göstəricisi ilə yanaşı, başqa vasitələrin də işlənməsi onun sinonimlik imkanlarını genişliyini göstərir.

Azərbaycan dilində feil şəkillərinin bəziləri şərt şəkli ilə sinonimlik yaradır. Əlbəttə, *-sa / -sə* şəkilçisi də Azərbaycan dilinin tarixində yalnız şərt deyil, başqa mənalar da ifadə etmişdir. Lakin “*müasir Azərbaycan dilində sabit, konkret mənalı formalar, dilin müəyyən tarixi dövründə həddindən artıq polisemantik səciyyə*

daşdığından müvafiq forma bir neçə mənə ifadə edərək, heç bir əlavə vasitənin təsiri olmadan bir-birinin yerində işlənir” [71, s.63]. “*Kontekst daxilində bəzən -sa, -sə semantik yükünü başqa bir şəkilçinin üzərinə köçürür və ya digər bir morfoloji göstərici -sa, -sə şəkilçisinin mənə ağırlığını ifadə edə bilir. Bu cür əməliyyat üslubi əvəzləmə nəticəsində formalaşır*” [9, s.71]. Bir çox dilçilərin qeyd etdiyi kimi, funksional-semantik kateqoriyaların tarixi inkişafı zamanı əsas və periferiya arasında müəyyən semantik xüsusiyyətlərin yenidən bölüşdürülməsi prosesləri mümkündür, çünki dil daim dəyişib inkişaf etməyə meyillidir. Başqa sözlə, bu və ya digər funksional-semantik sahənin ifadə vasitələri zamanla dəyişə bilər [68, s.27]. Beləliklə, dilin tarixi inkişafı prosesində şərtlik feilin şərt şəkli ilə yanaşı, digər şəkillərin köməyi ilə də ifadə oluna bilmək imkanı əldə etmişdir.

Feilin əmr şəkli əmr, nəsihət xahiş kimi mənalar ifadə edərkən şərt şəklinin sinonim kimi çıxış edə bilər, yəni əmr şəklinin əlavə mənası şərt şəklinin əsas mənasını bildirə bilər. Bu halda (tabeli mürəkkəb cümlənin birinci tərəfində) əmr şəkli öz əsas mənasında qismən uzaqlaşaraq başqa qrammatik formaların mənasının ifadəsinə xidmət edir. “*Əmr şəkli bu vəzifəni bir qanunauyğunluq olaraq üçüncü şəxsdə, nadir hallarda isə ikinci şəxsin təkində ifadə edir. Bu forma vasitəsilə ifadə olunan qrammatik-semantik mənada həm şərt, həm də əmr çaları vardır. Əmr şəklinin şərt mənasını ifadə edən variantı əsasən tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində özünü göstərir. Həm də sıra ertibarilə birinci tərəfində çox nadir hallarda işlənir (hətta işlənmir). Əmr şəkli tabeli mürəkkəb cümlənin birinci komponentində əsas mənasında işləyərkən xüsusi leksik vasitələrdən istifadə olunur (istəyirsən, lazımsa). Əmr şəklinin şərt şəklinə sinonim olaraq işlənməsində əsas xüsusiyyət odur ki, belə əvəzlənmə hərəkəti müəyyən şərtlə bağlamaqla, həm də ona (hərəkətə) bir qətilik çaları verir, hərəkəti sırf şərtə bağlamayıb, onu real bir hərəkət kimi təqdim edir*” [71, s.69]. Məsələn:

Yaxşı, onda istəyirsən, bir azca gözlə, idarəyə qayıdıb gəlirəm [94, c.1, s.58]. *Bir-iki il mənə məvaciblə qulluq elə, sonra səni özümə şərik eləyəm* [52, c.1, s.98]. *Səbr elə, bu dəqiqə hər şeyi öz gözünlə görərsən!* [42, c.2, s.47]. *Yaxşı, əvvəlcə mənə kömək elə, odunu içəri daşı, ocağı qala, sonra od apararsan* [94, c.1, s.34]. *Sən əvvəlcə mənim*

on kilo qoyun ətimin məsələsini həll elə, sonra, Allah qoysa, dua eləyərsən! [39, c.3, s.260] *Gəl ətəyindən daşı tök, sonra peşman olarsan* [94, c.1, s.60].

Əmr şəkli şərt mənası ifadə edirsə, bu zaman bəzi dil vahidləri bu mənanı gücləndirməyə kömək edir. Yuxarıda verilmiş cümlələrdə bu məqsədlə baş cümlədə əsasən zaman mənalı sözlər işlənmişdir. *Bəlkə* sözünün ehtiva etdiyi modallıq da şərt mənasının yaranmasına kömək edir:

Mənə lazımdır o bir parç su, çəkim başıma, bəlkə mən də bir gün görüm [39, c.3, s.350]. *Nə bilim, dedim raykomun gözüne girim, bəlkə, ara düzələ* [94, c.1, s.221]. *Çıxım gedim, bəlkə, atam evində bir parça çörək yeyim* [53, c.2, s.42]. *İndi Nəcəf gələr, mənə dediyin sözləri ona de, bəlkə, pullarını qaytara, verə özünə* [53, c.2, s.60]. *Rəhm elə bizə, kömək elə bizə, bəlkə, gələcəkdə bizim də sözüümüz olsun* [53, c.2, s.58].

-*Sa / -sə* şəkilçisinin funksiyasını müəyyən kontekstdə şühudi keçmiş zamanın göstəricisi olan *-di⁴*, nəqli keçmiş zamanın göstəriciləri olan *-ib⁴* və *-miş⁴* şəkilçiləri də yerinə yetirə bilir [9, s.72]. Bu zaman cümlədə şərt mənalı sözlərin də işlənməsi mümkündür. Məsələn:

Pərviz xan, Mirzə İsmayılın və Rəcəb kəndxudanın oğurlandığını eşidib, yəqin, gəlib kəndi dağıdacaq [53, c.2, s.307]. *Tutalım ki, mən sənin sözünə baxıb evləndim, molla da xəlvət gəlib kəbin kəsdi, aya, ondan sonra sən davam gətirə bilərsənmi?* [52, c.1, s.297] *Siz başa düşmürsüz ki, bir məmləkətdə pul kağıza döndü, deməli, hər şey qurtardı!* [39, c.3, s.149] *Taxılın qurtarıb, get anbara* [94, c.1, s.21]. *Ata qumarbaz oldu, oğul da qumarbaz olar. Ata şüribdir, oğul da şürbi olar* [53, c.2, s.54].

Bu cümlələrdə şərtlik yalnız kontekstlə deyil, həm də şərt məzmununu qüvvətləndirən *əgər* bağlayıcısı, *ki* ədatı, *onda*, *deməli*, *demək* modal sözləri köməyi ilə yaradılmışdır. İ.Məmmədov şühudi keçmiş zamanın göstəricisi olan *-di⁴* şəkilçisinin *-sa / -sə* şəkilçisi ilə sinonimlik münasibətində olması ilə bağlı yazır: “*Kontekstin məzmunundan aydın olur ki, -di⁴ formasının qoşulduğu feil özündən sonra icra olunacaq hərəkətin zamanı ilə uyuşmur, onu müəyyən şərtə bağlayır. ... -Di⁴ şəkilçisi şərt şəklinin əlamətinə sinonim olaraq işləndikdə tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci komponenti həmişə qəti gələcək zamanın qrammatik əlaməti (-acaq²) ilə işlənir*” [71, s.56-57].

Yuxarıda deyilənləri onunla yekunlaşdırmaq olar ki, Azərbaycan dilində belə cümlələrdə semantik əlaqə sintaktik yolla yaranır. Başqa sözlə desək, onlarda şərt mənası leksik və qrammatik vasitələrin və intonasiyanın da iştirak etdiyi sintaktik konstruksiyanın ümumi məzmununda ehtiva olunur. Belə strukturlar, əsasən, danışq dili və bədii ədəbiyyatın dili, xalq yaradıcılığı üçün xarakterikdir və üslubi məqsədlərlə – bədii əsərin dilində ekspressivlik, təbiilik yaratmaq üçün işlənir. Onlar bütün hallarda *-sa /-sə* şəkilçisinin qoşulduğu konstruksiyanın semantik funksiyasını yerinə yetirir, lakin bu konstruksiyalardan incə mənə çalarları ilə fərqlənir.

İsə sözünün ixtisar forması kimi *-sa / -sə* həm də *yox* sözü ilə birləşərək *yoxsa* tabesizlik bağlayıcısını əmələ gətirmişdir. İşləndiyi cümlələrdə bu bağlayıcı da şərt məzmunu mənası yaradır. *Yoxsa* sözündən əvvəl feil əmr şəklində işləne bilər [165, s.106]. Belə hallarda hərəkətin yerinə yetirilməsi üçün eyni zamanda əmr və şərt tələb olunur:

Özün işə qarış, yoxsa Kosaoğlu bir Kosaoğlu qayıram ki, adı da yadımdan çıxar [94, c.1, s.57]. *Adam gərək uniforma geysin, yoxsa ruslar ona hörmət etməzlər, rusların hörmətini qazanmasam isə, Nino mənə ərə gəlməz* [70, s.11]. *Doğrusunu de, yoxsa səni yıxdırıb, o qədər döydürərəm ki, bir ay yorğan-döşəkdə qalarsan* [52, c.1, s.289]. *Amma, sən Allah, tez qayıt, yoxsa gecələr gec qayıdanda gözümə yuxu getmir* [53, c.2, s.58]. *Gəl davasız-şavasız bu işi qurtaraq, yoxsa özümü öldürüb qanıma üstünə tökərəm* [94, c.1, s.236].

Yoxsa sözünün cümlənin əvvəlində işlənərkən əvvəlki cümlədə şərt məzmunun olmasını tələb edir. Bu halda *yoxsa* bağlayıcısı cümlədə şərtli qarşılaşdırma mənası yaradır [58, c.3, s.234]. Bunu aşağıdakı nümunələrdə görmək olar:

Sən bunları düzəlt mənə ver, sonrası ilə işin olmasın. Yoxsa məsələ səs-küyə düşüb raykomdakıların qulağına çatır [94, c.1, s.182]. *Hacı, sən elə ona tapşır ki, mənə küçədə-zadda bir söz deməsin. Yoxsa mənim bir az camaat içində hörmətim var, onu da tökər yerə, sonra biabır ollam* [41, c.1, s.34]. *Yavaş-yavaş buradan qaçmaq məsləhətdir. Yoxsa mənim də dərimi boğazımdan çəkərlər* [53, c.2, s.40]. *Sən öl, bu Cavad ölsün , gərək düz qırx manat verəsən. Yoxsa bundan sonra qapını üzünə bağlayacağam* [53, c.2, s.57].

Bu nümunələrdə əvvəlki cümlənin xəbərinin əmr şəkli ilə ifadə olunması *yoxsa* sözü ilə başlanan cümlənin mənasına təsir edir. Bu həm də şərt hissə ilə şərtlənən hissənin ardıcılığını təmin edir. *Yoxsa* sözü şərt mənası bildirdikdə əvvəlki cümlənin xəbəri ən çox əmr şəklində, şərt mənalı cümlənin xəbəri isə gələcək zaman forması ilə ifadə olunur.

Şərtlik ənənəvi qrammatikada yalnız feilin şəkilləri, bağlayıcı və şərt budaq cümlələrinin tədqiqi zamanı öyrənilməmişdir, çünki “*dil faktları göstərir ki, şərt modallığının dildə rolu böyükdür və bu forma öz yaranışı ilə iki fikri səbəb-nəticə, müqayisə, qarşılaşdırma, güzəşt və s. kimi çalarları da əlaqələndirmək üçün qədim və ibtidai dövrlərdən ünsiyyətə xidmət etmişdir. Bu şəkilçi dilin elə zəruri modallıq vasitəsidir ki, bütün mürəkkəb cümlə formalarında özünü göstərməli olur*” [9, s.91]. Hələ N.K.Dmitiryev yazırdı ki, türk dillərində şərt şəklinin göstəricisi vasitəsilə şərt budaq cümləsi ilə yanaşı, başqa budaq cümlə növləri də yarana bilər [170, s.269].

“Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri” adlı monoqrafiyada baş və budaq cümlə arasında məna əlaqələrindən biri kimi şərt məna əlaqəsi qeyd edilir. “*Təkcə şərt budaq cümləsi deyil, bir çox tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-biri ilə qarşılıqlı şərtlənmə münasibətində olur. Həm də bu vəziyyət əksər hallarda budaq cümlənin prepozitiv mövqeyi ilə şərtlənir; bu zaman birinci komponent baş verən iş, hal və hadisənin şərtini, baş cümlə isə həmin şərt əsasında hasil olan nəticəni bildirir. Şərt budaq cümlələrinin bütün tiplərində bu vəziyyət müşahidə edilir*” [144, s.14].

Məlum olduğu kimi, türk dillərində bütün üslublarda şərt semantikasının əsas ifadə vasitəsi olan şərt şəkli şərt mənası yaratmaqla yanaşı, sintaktik vahidlər arasında semantik münasibət ifadə etmək vasitəsi kimi də xidmət edir [199, s.66]. Azərbaycan dilində *-sa / -sə* şəkilçisi bir çox morfoloji göstəricilərdən fərqli olaraq, müxtəlif budaq cümlələrin xəbərinin qrammatik göstəricisi kimi çıxış etmək, onları baş cümləyə bağlamaq kimi sintaktik funksiyalar yerinə yetirir. İstər şərt şəklində olan, istərsə də *isə* ədatı ilə ifadə olunan feil sadə müstəqil cümlənin xəbəri ola bilməz. O, mürəkkəb cümləni yaradan hissələrdən birini digəri ilə əlaqələndirən vasitə kimi çıxış edir. *İsə* ədatının ixtisar şəkli (*-sa / -sə*) bədii üslubda bağlayıcı vasitə kimi geniş istifadə edilir.

Şərt budaq cümləsinə, eləcə də başqa budaq cümlələrə verilən təriflərdə budaq cümlənin baş cümləyə hansı cəhətdən xidmət etməsi nəzərə alınır. *-Sa / -sə* şəkilçisinə həmin cəhətdən yanaşdıqda onun iştirak etdiyi cümlələrin heç də hamısının şərt budaq cümləsi olmadığı görünür. Ə.Z.Abdullayevə görə, “*gərək şərt budaq cümləsi baş cümlə və ondakı məzmun üçün şərt olsun, yoxsa ona şərt budaq cümləsi demək olmaz*”. Onun fikrincə, “... *Azərbaycan dilindəki budaq cümlələri təsnif edərkən bu vaxta qədər dilçilikdə tətbiq edilən ənənəvi bölgüdən istifadə etməklə bərabər, daha çox baş cümlə ilə budaq cümlənin qarşılıqlı əlaqədə olduğunu, tərkib hissələrin bir vəhdət təşkil etdiyini və bunun nəticəsi olaraq müəyyən mənalar yaratdığını, budaq cümlənin baş cümləyə nisbətən müəyyən vəzifələr daşdığını və bütün bunları təmin etmək üçün cürbəcür əlaqə vasitələri ilə bağlandığını nəzərə almaq lazımdır*” [3, s.131-154]. Doğrudan da, budaq cümlələr yalnız formal əlamət əsasında təsnif olunsa idi, o halda xəbəri *-sa / -sə* şəkilçisi ilə bitən bütün budaq cümlələr şərt budaq cümləsi hesab edilərdi. Bundan başqa, budaq cümlələrin yaranmasında qısaldılaraq *-sa / -sə* formasında çıxış edən *isə* ədatı da iştirak edir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, “*-sa, -sə əlaməti bir neçə növ budaq cümlənin, daha doğrusu, nisbi budaq cümlələrin formalaşmasında mühüm rola malikdir. Amma həmin budaq cümlələrdə şərt mənasının əlavə – dominant bir mənə kimi mövcud olduğunu da inkar etmək olmaz. Tutaq ki, -sa, -sə əlaməti tamamlıq budaq cümləsinin formalaşmasına yardım edir. Məsələn, “Kimlər dəvət olunubsa, onları içəri buraxın*”. ... *-Sa, -sə şəkilçisinin iştirakına baxmayaraq bu cümlə Azərbaycan dilində tamamlıq budaq cümlələrinə daxil edilir. Ancaq bu cümlənin əsas mənadan savayı, şərt məzmununu hələ də qoruduğunu görə bilərik. Bu əlaməti -sa, -sə morfoloji göstəricisinin iştirakı ilə formalaşan budaq cümlələrdə də görə bilərik*” [68, s.39]. Yuxarıdakı cümlədə şərt məzmunu aydın görünür. Deməli, Azərbaycan dilində *-sa / -sə* şərt şəkilçisi şərt budaq cümlələrindən əlavə, yaratdığı digər budaq cümlələrdə də öz mənə çalarını saxlayır. Lakin digər növlərdən olan həmin budaq cümlələrdə şərt məzmunu ikinci plana keçir. Ona görə də belə cümlələri şərtlik sahəsinin periferik zonasına aid etmək olar.

G.A.Abdullayevanın “Azərbaycan dilində *-sa,-sə* şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyəti” adlı tədqiqatında müxtəlif müəlliflərdən gətirilmiş istinadlar əsasında bu şəkilçinin budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması oynadığı rol ətraflı təsvir edilir. Müəllif belə cümlələrdə *-sa / -sə* şəkilçisinin işlənməsinin müəyyən şərt və tələblərlə bağlılığını və onun bağlayıcı söz, intonasiya və ədatlarla əlaqə və münasibətdə xüsusi işlənmə hallarının olduğunu nəzərə çatdırır [9, s.90].

Mövcud tədqiqatlarda əsasən şərt şəkilçisi ilə yaranan tabeli mürəkkəb cümlələrdən nümunələr verilmiş, onların struktur baxımından təhlili ön plana çəkilmişdir. Lakin bu tiptən olan budaq cümlələrin semantik məzmunu diqqətdən kənar qalmışdır. Belə cümlələr “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də işlənmişdir və burada da şərt semantikasına malikdir: *Nə yerdə gözəl qopdısa, çəkub aldı* [67, s.37]. *Hər kim ol üç canvəri basa-yensə, öldürsə, qızımı ona verirəm* [67, s.85]. *Qaravaşa don geyindirsen də, qadın olmaz* [67, s.129].

Şərt budaq cümlələrinin yaranmasında *-sa / -sə* şəkilçisi ilə bərabər, köməkçi vasitələrin də iştirakı vacibdir. Bu vasitələr hər budaq cümlə üçün fərqlidir. Onlar şərt budaq cümlələrinin yaranmasında iştirak edən vasitələrdən də fərqlənir. “*Bağlamaqda rolu olan kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə və s. bağlayıcı sözlərin hansı halda, hansı cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsinin fərqi yoxdur. Belə budaq cümlələrdə ya bağlayıcı sözdən sonra “ki” ədatı, ya da budaq cümlənin xəbərində -sa (-sə) şəkilçisi işlədilir*” [5, s.304].

H.İ.Mirzəzadə klassik əsərlərin dilindən seçilmiş nümunələr ilə müasir Azərbaycan dilində işlənən mübtədə budaq cümlələrini müqayisə edərək yazır: “*Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədən aydın olur ki, bağlayıcı sözlərdən hər kəs, hər kəs ki, hər nə ki, ədatlardan sa, sə ilə düzələn mübtədə budaq cümlələri nisbətən sonrakı dövrlərdə, xüsusən yeni dövrün ədəbi dilində normalaşmışdır*” [77, s.355]. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində hər iki formada – həm *-sa / -sə* şəkilçili, həm də bu şəkilçisiz mübtədə budaq cümlələrinə rast gəlmək olar: *Hər kim yedi, ol degil, Hər kim yemədi, ol Qazan xatunudur* [67, s.47]. *Hər nə ki buyursa, qəbul edərləri: sözün tutub tamam edərlərdi ...* [67, s.31]. Birinci nümunədə *-sa / -sə* şəkilçisinin bərpasının mümkünlüyünü və şərt mənasının mövcudluğunu görmək olar. *-Sa / -sə* şəkilçisinin

mübtədə budaq cümlələrinin yaranmasında oynadığı rol göstərir ki, belə cümlələr hələ qədim dövrlərdə istifadə olunmuşdur. Nümunələrə müraciət edək:

Hər kim hər b istəyirsə, getsin, biz sülh istəyirik [31, c.2, s.169]. *Vallah... vallah, şəriət qənim olsun, hər kim yalan desə!* [31, c.2, s.26] *Məhəllədən kim onun yanına xahiş getmişdisə, Nəcəf əlindən gələn əsirgəməmişdi* [31, c.2, s.11]. *Kim güclüdürsə, hər şeyi qamarlayıb alır* [95, c.2, s.261]. *Hər kəsin tarına bülbül gəlib özünü toxusa, mən ona yüz manat bağışlayacağam və onun adını da burada tarzənlər şahı qoyacağam* [52, c.1, s.259].

Xəbər budaq cümləsinə şərt semantikasını kifayət qədər qabarıq olduqda onu şərt budaq cümləsindən fərqləndirmək çətin olur. Ə.Z.Abdullayev qeyd edir ki, budaq cümlə şərt çaları ifadə etsə də, onun əsas mənası xəbər budaq cümləsinin malik olması olduğu mənadır [3, s.191-192]. Bunu aşağıdakı nümunələr də göstərir:

Bax, ay qız, bu sağ əlimdəki iynə sənə, o biri də ürəyindəki kimdirsə, odur [94, c.1, s.96]. *Sirri hər nədirsə, öz yanındadır* [53, c.2, s.133]. *O adam kimdirsə, yaralıya oxşayırdı* [95, c.2, s.132]. *Ancaq ciyəriyanmışlar kimdirsə, aldadıb sizi!* [39, c.3, s.356].

Bu barədə dilçilik ədəbiyyatında müəyyən fikirlər də vardır: “..baş cümlənin içində məqsəd, səbəb, şərt sözlərinin olması bəzilərini çaşdırır; onların lüğəvi mənada əmələ gətirdiyi çalarlıqlara uyaraq xəbər budaq cümləsini şərt budaq cümlələri ilə qarışdırırlar. Burada şərt çaları var” [5, s.311]. Müəyyən sintaktik strukturun xəbər budaq cümləsi hesab edilməsi üçün bu struktur məna ilə vəhdətdə olmalıdır:

Şərtlərdən biri budur ki, “Qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etmək [94, c.1, s.354]. *Bizim şərtimiz budur ki, hər dəfə sənə on manat verim* [53, c.2, s.57].

Tamamlıq budaq cümlələrin yaranmasında -sa / -sə şəkilçiləri ilə bərabər, *kim, hər kim, hər kəs, hər nə* kimi bağlayıcı sözlər də işlənir. Məsələn:

O cür qız hər nə desən eləyər [94, c.1, s.154]. *Nə istəsəydim, onu da yaza bilərdim, amma gərək rus qadınlarını tərifləyəydim, bununla da oyunu udmuş olurdum* [70, s.21]. *Nə çatasıdırsa, onu alıbsan* [95, c.2, s.108]. *Altmış manata bir üzük var, hansınız onu mənim üçün alsanız, onunla tanış olaram* [70, s.204]. *Züleyxanın iri, qara*

gözləri kimin üzünə gülsəydi, onu əfsunlamazdı? [70, s.203] *Hansımız dərsdən yayınmaq istəyirdisə, o saat sinif nümayəndəsinə deyirdi* [70, s.28].

“*Təyin budaq cümləsinin sonunda -sa (-sə) şəkilçiləri işləyəndə onun mənasında şərt çalarlığı da özünü göstərir*” [5, s.317]. Bu zaman budaq cümlədə, əsasən, *hansı* bağlayıcı sözündən istifadə edilir:

Hansı evin qapısından girsə, çırağ kimi işıq salacaq [94, c.1, s.35]. *Hansı tacirin yanında dayansa, ayda yüz tümən məvacib alar* [53, c.2, s.380].

Zaman budaq cümləsinin asılı tərəfində *nə vaxt, haçan* kimi bağlayıcı sözlər, əsas tərəfində *onda, o zaman* sözləri işlənsə də, zaman və şərt semantikasını paralel şəkildə ifadə edilir:

Nə vaxt səndən söz soruşsam, onda cavab verərsən, get işində ol [94, c.1, s.120]. *Nə zaman gəlsəniz... Məni çox sevindiriniz* [31, c.2, s.251]. *Bəndə, nə vaxt buyursanız, qulluğunuzda hazırım* [53, c.2, s.28].

Belə zaman budaq cümlələrinin adı danışmaq üçün xarakterik olduğunu bildiren L.V.Qocayeva onların formalaşma tarixinin qədimliyindən də bəhs edir: “*XI yüzilliyin abidəsi olan Mahmud Kaşğarlı “Divan”ında -sa, -se şəkilçili zaman budaq cümlələri ilə də qarşılaşmaq olar*” [68, s.74].

-*Sa / -sə* şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan yer budaq cümlələrində də şərt məzmunu ola bilər:

Hara istəyirsənsə, çıx get [31, c.2, s.65]. *Fərhad hara gedirsə, bu hal onu təqib edirdi* [70, s.220]. *Qurban haradan qaçmaq istəsə, qabağını kəsib salarsınız yolun ayağına, birbaş götürüb gələrsiniz buraya* [52, c.1, s.133].

Bu barədə N.K.Dmitriyev yazır: “*Şərt forması xüsusi budaq cümlə tiplərində də işləyir, onlar mahiyyətə yer budaq cümlələri olsa da, şərt məzmununu da saxlayır*” [170, 269]. Qeyd edək ki, bəzi yer budaq cümlələrinin yaranmasında -*sa, -sə* şəkilçisi iştirak etməsə də, həmin cümlələrin ümumi məzmununda şərt vardır. “*Müasir Azərbaycan dili*” kitabında müəllif yazır: “*Bağlayıcı sözlərdən sonra ki ədatı işləyərsə, budaq cümlənin sonunda -sa (-sə) şəkilçisi işlənmir, yaxud əksinə*”. Kitabda təqdim olunan nümunələri nəzərdən keçirdikdə həmin cümlələrdə yenə də şərt məzmununun

olduğu qənaətinə gəlirik. Həmin nümunələrdən biri: *Harada ki eserlərin təsiri çox idi, orada xalqın qəzəbi daha da artırdı* [5, s.328].

-Sa / -sə şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan bəzi mürəkkəb cümlələr yer budaq cümlələrinə oxşasa da, qarşılaşdırma budaq cümlələri olaraq təhlil edilir. Məsələn, *Harada olsa, axır evə qayıdacaqdır* [31, c.2, s.65]. Bu cümlə yer budaq cümləsinə oxşasa da və -sa / -sə şəkilçisindən sonra *da* ədatı işlənməsə də, budaq cümlə ilə baş cümlədəki fikirlər qarşılaşdırılır.

Tərz budaq cümləsində *necə, nə cür, nə təhər* bağlayıcı sözləri, əsas hissədə *elə, belə, o cür* sözləri bu cümlələri şərt budaq cümlələrindən fərqləndirməyə imkan verir:

İndi hər nə cür edirsənsə, mən də sənə tabe olmağa hazırım [31, c.2, s.43]. *Gültəkin, siz hər nə cür desəniz, mən ona hazırım* [31, c.2, s.204]. *Xalça üstündəki naxışlar – bağça və göllər, meşə və çaylar toxucunun təsəvvüründə necə yaranmışdısa, elə də görünürdü* [70, s.10]. *Korlar işığı, gözəlliyi necə duyurlarsa, mən də məhəbbəti eləcə hiss edirəm* [42, c.2, s.8].

“-Sa, -sə şəkilçili korrelyativ kəmiyyət konstruksiyanın asılı hissəsinin əsas hissəsi ilə mənə münasibətləri müqayisə, qarşılaşdırma və şərt çalarına malik olur” [9, s.109]. Şərtli kəmiyyət budaq cümləsinin əsas vəzifəsi baş cümləyə kəmiyyət cəhətdən xidmət etmək olsa da, o həmçinin baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya hökmün şərtini də bildirir [5, s.355]:

Mən nə qədər fikir edirəmsə, Sara, bu əcaib hadisədən bir şey anlaya bilmirəm [31, c.2, s.34]. *Vallah, öz qızımçın nə qədər fikir edirəmsə, sənün üçün də o qədər fikir edirəm!* [31, c.2, s.38] *Ələddin nə qədər yalvardısa, eşitmək istəmədi* [94, c.1, s.241]. *Şəxs dünyada nə qədər ömür etmiş olsa, bir eylə onun təcrübəsi artıq olar* [52, c.1, s.140]. *Unutma ki, boran nə qədər tez gəlsə, canavarın işi o qədər asan olar* [42, c.2, s.49]. *Amma yenə nə qədər daş ürəkli qardaş olsa, Fərhad ola bilməz ki* [60, c.1, s.209]. *Züleyxa nə qədər yalvardısa, mümkün olmadı* [60, c.1, s.216]. *Həkimlər nə qədər çalışdırsa, heç bir növlə Aslanın gözlərini həmin ətlərdən xilas edib sağalda bilmədilər* [60, c.1, s.215].

Dərəcə budaq cümləsinin budaq cümləsində *nə dərəcədə, nə qədər* sözlərindən, baş cümləsində isə *o qədər (də) dərəcədə, o dərəcədə (də)* sözlərindən birinin işlənməsi ilə cümlədə həm də şərt mənası yaranır:

Nə dərəcədə yorulmuşdusa, o dərəcədə bütün günü oyana bilmədi [danışiq dilində].

Səbəb budaq cümlələrində isə *-sa, -sə* şəkilçisi işlənersə, bağlayıcı sözün işləndiyi budaq cümlə əvvəl gəlir. Qrammatika kitablarında bu cümlələrdə daha çox *necə* və *nə* bağlayıcı sözlərinin istifadə olunduğu qeyd olunur. Xüsusilə *nə səbəbə (nə səbəbdən) ... o səbəbə (o səbəbdən) ...* strukturunda qurulan səbəb budaq cümlələrində şərt mənası daha güclü olur:

Necə oldusa, birdən Güləsər özünü Nəsinin qollarının arasında gördü [94, c.1, s.138].

Nə məqsədlə ... o məqsədlə ... strukturlu məqsəd budaq cümlələrində də şərt mənası ehtiva olunduğunu nümunə əsasında görmək mümkündür: *Nə məqsədlə getmişdisə, o məqsədlə də işçiləri bura gətirəcək* [danışiq dilində].

Elmi ədəbiyyatda qoşulma budaq cümlələrində *ki* bağlayıcısı və *isə (-sa / -sə)* ədatının iştirakının vacibliyi qeyd olunur. Həmçinin belə bir fikir mövcuddur ki, “*ki* bağlayıcısı ilə bağlanan cümlələrlə *isə (-sa, -sə)* ədatı ilə bağlanan cümlələr arasında incə bir mənə fərqi vardır; ... *ki* bağlayıcısı ilə bağlanan baş cümlədə irəli sürülən fikir artıq faktdır. *İsə (-sa, sə)* ilə bağlananlarda *isə* baş cümlədə irəli sürülən fikrə tam əminlik yoxdur” [9, s.371]. Fikrimizcə, buna səbəb *-sa / -sə* şəkilçisinin yaratdığı şərt məzmununun baş cümlədəki hərəkətin reallaşmasını qətilikdən uzaqlaşdırmasıdır. Deməli, müəyyən kontekstdə bu və ya digər dil vasitəsi özünün bir sıra xüsusiyyətlərini implisit və ya ekspisit şəkildə saxlasa da, bəzi xüsusiyyətləri itirir.

Şərt məzmununa malik qoşulma budaq cümlələrin baş cümləsində *o (da), bu (da)* sözlərindən də istifadə olunur:

Kişiyə elə gəlirdi ki, bu kənddə onu istəyən, işinə-gücünə kömək edən yeganə bir adam varsa, o da Sayalıdır [94, c.1, s.42]. *Bir fikri vardısı, o da qardaşını evləndirməkdi* [60, c.1, s.209]. *Sənin yeganə bir çarən varsa, o da bu gecə İstanbuldan Ədirnəyə qaçmaqdir* [31, c.2, s.172].

Göründüyü kimi, *-sa / -sə* şəkilçisi ən müxtəlif sintaktik strukturlarda şərt mənası yarada bilir. Başqa sözlə, şərt mənası şərt budaq cümləsi ilə yanaşı, həm budaq cümlələrinin digər növləri, həm də başqa cümlə formaları ilə ifadə edilə bilər. Onlar arasında nüvəyə ən yaxın periferik zonanı bu tipli budaq cümlələr tutur [106].

Lakin T.Müzəffəroğlu *-sa / -sə* şəkilçisi ilə yaranan digər budaq cümlələrdə onun şərt məzmunu yaratmasının müxtəlif səviyyəli olduğunu qeyd edir. Bəzi hallarda bu cümlələrdə *-sa / -sə* şəkilçisinin işlədilməməyinin mümkünlüyünü bu şəkilçinin şərt məzmunu bildirməməsi, konstruksiyaya şərt məzmunu verməməsi ilə izah edir. Yəni belə cümlələrdə bu şəkilçi birbaşa *ki* bağlayıcısının funksiyasını yerinə yetirir və konkret mənə əlaqəsinin yaradılmasında iştirak etmir. Müəllif onu da qeyd edir ki, “*çox az konstruksiya tapmaq olar ki, orada -sa² işlənsin, amma oraya şərt məzmunu əlavə eləməsin*” [81, s.262].

A.G.Məmmədovaya görə isə baş və budaq cümlə bir-birinə *isə* bağlayıcı sözü ilə bağlansa, həmin cümlələrdə bu köməkçi söz cümləyə şərt mənası vermir. Belə hallarda o, daha çox ədat funksiyası yerinə yetirir, baş və budaq cümləninə bağlılığını artırır. Müəllif öz fikrini onunla əsaslandırır ki, belə cümlələrdən *isə* sözünün şəkilçiləşmiş *-sa / -sə* formasının çıxarılması məzmunu xələl gətirmir [72, s.40]. Əlbəttə, bu fikirlə tam mənada razılaşmaq olmaz, çünki cümlədə şərt mənası nəinki *isə* sözünün şəkilçiləşmiş *-sa / -sə* formasının, hətta şərt şəklinin göstərici olan *-sa / -sə* şəkilçisinin də iştirakı olmadan yaradıla bilər. Məsələn:

Kim ki birindən asılıdır, ona işi düşüb, ondan qorxur, hörmət də eləyir [94, c.1, s.70]. *Sonra mənim halətimi necə görürsünüz, elə də söyləyin!* [60, c.1, s.121] *Hansı cəhənnəmə gedəcəksən, get!* [53, c.2, s.133] *Necə məsləhət bilirsiniz, elə də edin* [52, c.1, s.109]. *Kim Əhmədin ixtisar olunmasına tərəfdardır, əlini qaldırsın* [39, c.3, s.178]. *Hansınız verirsiniz verin, daha məni niyə çaqqal sürütməsi eləyirsiniz?* [53, c.2, s.223] *Mən onun üçün nələr etməmişəm, özündən soruşun* [31, c.2, s.215]. *Binamus bacı, namussuz qardaş, heç tələsməyin, həyatda nə qədər mən varam, ləkədar edilmiş namusumun intiqamını sizdən alacağam* [60, c.1, s.217]. *Elə oturur dua eləməyə, Allah deyir ki, qoy bunun nə qədər ömrü var, mənə dua eləsin, mən də qulaq asım* [53, c.2, s.55].

Yuxarıda qeyd olunan müxtəlif budaq cümlələrdə *-sa / -sə* şəkilçisi və ya *isə* sözünün şəkilçiləşmiş *-sa / -sə* forması iştirak etməsə də, cümlələrin komponentləri arasındakı şərt məzmununu inkar etmək mümkün deyil. Məsələn, “*Kim ki birindən asılıdır, ona işi düşüb, ondan qorxur, hörmət də eləyir*” cümləsinin təhlili göstərir ki, bu cümlədə bağlayıcı sözdən sonra *ki* ədatının işlənməsi *-sa / -sə* şəkilçisinin bərpasına imkan vermir. Çünki “*belə budaq cümlələrdə ya bağlayıcı sözdən sonra ki ədatı, ya da budaq cümlənin xəbərində -sa (-sə) şəkilçisi işlədilir (Bəzən bu elementlərin heç biri işlədilmir). Bunlardan biri işləyəndə o biri adətən işlənmir*” [5, c.4, s.304]. Yalnız *ki* ədatının ixtisarından sonra *-sa / -sə* şəkilçisini budaq cümlədəki feilə əlavə etmək olar. Bu *isə ki* ədatının cümlədə *-sa / -sə* şəkilçisinin yerinə yetirdiyi funksiyasını əvəz etdiyini, eyni zamanda şərt məzmununun ifadəsinə kömək etdiyini göstərir.

Feilin arzu şəkli yalnız şərt budaq cümlələrində deyil, digər budaq cümlələrdə şərt mənasının yaranmasına kömək edir. Başqa sözlə, həmin budaq cümlələrin yaranmasında *-sa / -sə* şəkilçisi hansı funksiyanı yerinə yetirirsə, arzu şəklinin göstəricisi olan *-a / -ə* şəkilçisi də eyni funksiyanı yerinə yetirir. *Kim ki, hər kim, hər kim ki, hər yerdə kim, hər haçan kim, kimsə ki* kimi sözlər mətndə *-a / -ə* şəkilçisi qəbul etmiş söz ilə yanaşı işlənərək onun şərt mənası qüvvətləndirir. Bu forma ilə yanaşı işlənən *kim, kim ki, hər kim* kimi sözlər *isə* arzu şəklində ehtiva olunan şərt mənasını möhkəmləndirir, onun daha da qabarıqlaşmasına səbəb olur [86, s.104-105]:

Hər o şəxs ki, Qurani türkçə tərcümə edə, o ağaların buyurduğuna görə, o şəxs, yəni mürtəcim, ömrünün əvvəlindən ta qiyamətədək lənətə giriftar olar [31, c.2, s.21]. *Neyləyim, briqadamda traktorçu olaydın, gör necə rəndələyib düzəldirdim səni* [31, c.2, s.21]. *Hər kəs mənə qüsurumu göstərə, onun başına dolanaram* [53, c.2, s.280]. *Hər kəs ağlaya, ağlada və ya ağlayana özünü oxşada, behişt ona vacibdir* [53, c.2, s.265]. *Bir şəxs ki camaat və qoşun bərgüzidə edib təbiyyəət göstərə, o şəxs padşah olar* [53, c.2, s.187].

Belə cümlələr müasir Azərbaycan dilçiliyində şərt budaq cümlələri kimi deyil, mübtədə və tamamlıq budaq cümlələləri kimi öyrənilir. Lakin onlarda şərt çalarının olması heç bir şübhə doğurmur. Bunu həm də onunla əsaslandırmaq olar ki, yuxarıda verilmiş ilk nümunəni *Hər o şəxs ki Qurani türkçə tərcümə etsə, o ağaların*

buyurduğuna görə, o şəxs, yəni mürtəcim ömrünün əvvəlindən ta qiyamətədək lənətə giriftar olar şəklində ifadə etmək olar. Bu zaman arzu şəklinin göstəricisini -sa / -sə şəkilçisi ilə əvəz edilə bilər və cümlənin ümumi məzmununa heç bir xələl gəlməz.

3.2. Şərtlilik sahəsinin uzaq periferik zonası

“Periferiya nüvədə mövcud olan xüsusiyyətlərin natamamlığı ilə seçilir və buna görə periferiya nüvədən nə qədər uzaqdırsa, sahədəki əsas kimi götürülən xüsusiyyətlər daha az ifadə edilir. Qeyd edək ki, periferik xüsusiyyətlərin daha az təzahür etməsi dilçi üçün daha az cəlbədicidir, çünki periferiyadakı komponentlər digər qrammatik kateqoriyalarda əlavə mənə çalarlarına sahib ola bilər və tədqiqat sərhədlərini genişləndirən digər sahələrlə də kəsişə bilər” [179, s.105]. Beləliklə, funksional-semantik şərtlilik sahəsinin periferiyasını təmsil edən dil vahidləri tez-tez digər sahələrlə kəsişmədə olur və bu müxtəlif konstituentlərdə şərt semantikasız zəif, əlavə mənalarla təzahür edir. Bu elementlər dilin müxtəlif səviyyəsinə aiddir, ona görə də ayrı-ayrı müstəqil elementlərin yalnız bir iyerarxik sistemdə qruplaşdırılması, demək olar ki, mümkün deyildir.

Şərtliliyin ifadə vasitələrinin hər birinin funksional-semantik şərtlilik sahəsində fərqli mövqe tutduğuna görə bu sahənin uzaq periferik zonasını təşkil edən dil vahidlərinin nüvəyə nəzərən ən uzaq mövqedə dayandığı aydın olur. İkili semantikaya malik vasitələr funksional-semantik şərtlilik sahəsinin yaxın periferik qatında da işləyə bilər, lakin daha az istifadə olunan şərt mənəli vasitələr sahənin uzaq periferik zonasında yer alır. Şərt mənəli konstruksiyaların şərtliliyi bilavasitə ifadə edən üzvləri mərkəzdən nə qədər uzaq olursa, o qədər çox müstəqilliyə malik olur. Şərt mənəli cümlələrdə konstituentlərin təbiətindən irəli gələn əlavə mənalar olması müəyyən mənada həm də onların nisbi müstəqilliyi ilə izah edilə bilər. Həmçinin *“konstituentlərin çoxmənəliliyi bir konstituentin bir sahənin (mikrosahənin) dominantı və digərinin periferik vasitəsi kimi bir neçə sahədə iştirakına imkan yaradır”* [168, s.10]. Beləliklə, sahənin mərkəzinə və periferiyasına aid komponentlərin

konfigurasiyası qurularkən digər sahələrlə kəsişmə sahələri də nəzərə alınır. Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin periferiyasını təşkil edən linqvistik vahidləri təhlil edərkən onun digər funksional-semantik sahələrlə – səbəb, güzəşt və temporallıqla kəsişmə zonalarını, yəni müxtəlif sahələrin semantik elementlərinin qarşılıqlı təsir sahələrini müəyyənləşdirmək olar.

Azərbaycan dilində şərtlik sahəsinin qeyri-kateqorial ifadə vasitələrini daha çox sahənin uzaq periferiyasına aid etmək olar. Şərtlik uzaq periferiyada morfoloji, sintaktik, derivatoloji, leksik və kontekstual vasitələrin müxtəlif şəkildə kombinasiyaları ilə ifadə olunur. Şərtlik sahəsinin uzaq periferiyasına qarşılaşdırma budaq cümlələri, zaman budaq cümlələri, feilin təsriflənməyən formaları, xüsusilə feili bağlamalar kimi qrammatik, bəzi derivatoloji və leksik vasitələr aiddir.

Dil faktları özündə iki mənə – dildə ona təyin olunmuş əsas mənə və ikinci dərəcəli, yəni kontekstə daxil edildikdə reallaşan mənaları cəmləşdirir. Sahə imkan verir ki, əsas mənə əsasında ikinci dərəcəli mənaya malik linqvistik vahidlər bu paradigmaya birləşdirilsin.

Funksional-semantik şərtlik sahəsinin uzaq periferiyasında yerləşən leksik vasitələr sadə cümlələrdə işlənərək şərtiliyin qrammatik göstəricilərinin funksiyasını yerinə yetirir və şərtiliyin müxtəlif çalarlarını ifadə edir. Hesab edirik ki, *halda*, *təqdirdə*, *şəraitdə*, *yerdə*, *surətdə* kimi leksik vahidlər bu qəbildəndir:

Belə sinirli bir halda səninlə danışa bilmərəm [32, c.3, s.37]. ...*Mən olan yerdə dövlətin bir qəpiyinə kəm baxmaq olmaz* [42, c.2, s.12]. *Mən bu həqiqəti bilib hiss elədiyim halda Şəfi Sadiqovun istedadsız qələmlə yazılmış saxta surətini necə oynaya bilərəm* [42, c.2, s.271]. *Bütün tapşırıqları vaxtında bitirdiyi təqdirdə ona icazə verəcəklər* [danışığı dilində].

Verilmiş cümlələrdə şərt mənası dolayı yolla, leksik vasitələrlə implisit şəkildə ifadə edilmişdir. Çünki belə cümlələrdə şərt mənası nüvə konstituentlərinin iştirak etdiyi cümlələrdəki kimi qabarıq olmur.

Şərtiliyin ifadəsinə xidmət edən bu leksik vasitələr *əks halda*, *əks surətdə*, *əks təqdirdə*, *adi şəraitdə*, *başqa yerdə* və ya *başqa vaxt* kimi birləşmələr şəklində də bu funksiyanı yerinə yetirir. Onu da qeyd edək ki, “Müasir Azərbaycan dili” kitabında şərt

zərfliklərinin ifadə vasitələrindən biri kimi ikinci tərəfi yerlik hal şəkilçili “*təqdir*” sözündən ibarət birinci növ təyini söz birləşmələri göstərilir [5, s.168]. Məsələn: *Başqa yerdə ağzınızdan söz qaçırmayasız ha!* [39, c.3, s.136] Bu cümləni *Başqa yer olsa, ağzınızdan söz qaçırmayasınız* şəklində transformasiya edilə bilər.

Bəzən isə qeyd olunan bu vasitələr sadə cümlələrin əvvəlində işlənir, lakin özündən əvvəlki cümlə ilə birlikdə kontekstdə şərt məzmunu yaradır. Əslində şərt mənalı belə cümlələr danışiq dili üçün xarakterikdir. Hesab etmək olar ki, məhz danışiq dilinin nəticəsi kimi mürəkkəb cümlələr beləcə iki sadə cümləyə çevrilir. Belə sadə cümlələrin birləşdirilməsi ilə şərt budaq cümləsinin yarana bilməsi də bunu təsdiqləyir. Müq. et:

Oynayanların hamısı dəstəbaşının işarələrinə itaət və əməllərini də təqlid etməyə məcburdular. Əks surətdə dəstə başı boyun qaçıranı çubuqla vuracaq [53, c.2, s.342]. – *Oynayanların hamısı dəstəbaşının işarələrinə itaət və əməllərini də təqlid etməsə, dəstə başı boyun qaçıranı çubuqla vuracaq.*

Məlumdur ki, şərt budaq cümləsi baş cümlədəki buraxılmış üzvü izah etmir, o, baş cümlədəki ümumi məzmunla bağlı olur. Ona görə də belə cümlələrin məzmunun saxlanması şərti ilə sadə cümləyə çevrilməsi mümkün olmur. Bu baxımdan yalnız strukturunda *bir şərtlə, bu şərtlə, o şərtlə* birləşmələrindən biri olan cümlələr istisna edilir. Lüğəvi mənasında şərt semantikasi olan *şərt* sözü *və ilə* qoşması ilə işlənən birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri sintaktik cəhətdən cümlədə şərt zərfliyi kimi çıxış edir [5, s.168]. Bu birləşmələrin köməyi ilə ifadə olunan şərt şərtləndirilən hissənin postpozisiyasında işlənir və əvvəlki cümlədə ifadə edilmiş hərəkətin yerinə yetirilməsi şərtini göstərir:

Bəylərin yerlərini çıxacaq neftdən müəyyən şərti ilə icarəyə götürdülər və qabaqca da bir qədər “avans” verdilər [52, c.1, s.286]. *Nəticədə Zakirin Sibirə sürgün olunması haqqındaki hökm polis nəzarəti altında yaşamaq şərti ilə dörd aylığa Bakıya sürgün edilmək hökmü ilə vəz olunudu* [52, c.1, s.342].

Təhlillər göstərdi ki, qeyd olunan bu vasitələr sadə cümlələrin əvvəlində işlənərək özündən əvvəl gələn cümlə ilə birlikdə də bu məzmunu yara bilir.

Parisdə bizim səfirimiz ilə ingilis səfiri sülh etmiş. Bu şərt ilə ki biz Heratı, ingilislər də İran torpaqlarını qaytarsınlar [31, c.2, s.99]. Əlbəttə, bunun yerinə oradan yağlı bir erkək qoyun olsaydı, daha yaxşı olardı! Bu şərtlə ki mənə də yarım kilo müftə at verəydilər! [39, c.3, s.220]. Ondan sonra qan içmək qurtaracaq və ömrünün axırınadək istirahət edəcəksən. Bu şərtlə ki qarını özündən incitməyəsən [53, c.2, s.111]. Bu cümlələrdə *şərti ilə* sözü özündən əvvəl işlənən məsdər vasitəsilə hansı hərəkətin şərtlik məzmunu daşdığını göstərir.

Bəzən sifətlər adları təyin edərkən, həm də cümlənin xəbərinin ifadə etdiyi hərəkətin icrasını şərtləndirir. Bu zaman onlar təyin kimi çıxış etməklə bərabər, fərqləndirmə və şərt çalarlarına malik olur. Müq et:

Ah, knyaz, bilirsiniz ki, namuslu adam heç vaxt bu dərəcədə alçaqlıq eləməz! [42, c.2, s.237] – “*Namuslu adam olsa, heç vaxt bu dərəcədə alçaqlıq eləməz!*”

İlə qoşması da işlənmə yerinə görə şərtiliyin semantik yükünü öz üzərinə götürə bilər. Bu qoşma əsas feilin ifadə etdiyi hərəkətin şərtini göstərir. Bunu həmin cümləni transformasiya etdikdə görmək mümkündür:

Bu ağır haldan siz ancaq fəhlə sinfinin və şəhərin köməyi ilə, dəmir atlarla, dəmir qanadlarla çıxma bilərsiniz [32, c.3, s.79]. Axı bu hal ilə mən sənə ortaya çıxara bilmərəm. Hələ öz atamı bu çuxa ilə hara apara bilərəm? [32, c.3, s.16] Bu geyim ilə ölümdən başqa heç bir şeyə yaramazsan [32, c.3, s.12]. Bu məhəbbətlə Aslan Fərhadın xəyanətini xəyalına belə gətirə bilərdimi? [60, c.1, s.214] Mən sənə bir sözünlə odun, alovun içinə girərəm [52, c.1, s.43]. İcazənizlə mən gedim [42, c.2, s.14]

Türk dillərində *isə* və *ikən* sözlərinə zaman köməkçi feili, şərt köməkçi feili, feili bağlama kimi adlar verilmişdir. *İkən* yarımçıq feili adlar və feillərin müxtəlif formaları ilə işlənərək zaman və hal-vəziyyət mənaları ifadə edir [25, s.53-65]. Lakin Azərbaycan dilində *ikən* sözünün köməyi ilə şərt mənası da ifadə oluna bilər:

Elxan biləgənli, sən Solmazı sevirsən ikən, özündə onu qoruyacaq bir cəsarət duyur isən, and iç, əlbir çalışsaq [31, c.2, s.304]. Axı, hamı, bütün xalq böyük bir məqsədə doğru irəliləməkdə ikən sən bu axından necə kənardə qala bilərsən? [42, c.2, s.116] Biz Osmanlı əsgərləri diri ikən Ədirnəni alıncaya qədər hər bə edəcəyik [31, c.2, s.171].

Funksional-semantik şərtlik sahəsinin uzaq periferiyasında şərt semantikasi derivatoloji vasitə ilə də ifadə oluna bilər. Dilimizdə adlarla işlənən *-sız*⁴ şəkilçisi vasitəsilə bu semantikanı ifadə etmək mümkündür. Bu şəkilçili sözlərin olduğu cümlələri müvafiq şəkildə dəyişdikdə onlarda şərt çaları daha aydın görünür:

Kənddə bir toy, bir məclis onsuz keçmirdi [94, c.1, s.154]. *Mən qanunsuz heç bir iş görmürəm* [94, s.316]. *Təqsirsiz heç kəsi aparmazlar* [13, c.1, s.264]. *Hamı ona öyrəşib, səhnəni onsuz təsəvvür etmələr* [39, c.3, s.106]. *Lakin sənədsiz, kəbinsiz qız verməzdilər, buna görə də üzə çıxmalı oldu* [87, s.54]. *Ən başlıcası bu idi ki, qəsəbə məktəbində də birinciydi və rayon gənclərinin, məktəblilərin bir tədbiri onsuz ötüşməzdi* [87, s.129]. *Bir də ki qocalar hədiyyəsiz də keçinər* [42, c.2, s.24]. *Ancaq heç bir ana qızını cehizsiz yola salmaq istəməz* [42, c.2, s.130].

Bu cümlələrdə şərt mənası implisit şəkildə ifadə edilmişdir. Məsələn, ilk cümlə *Kənddə o olmasa, bir toy və məclis keçmirdi* kimi transformasiya edilə bilər. Başqa sözlə, “məclisin həyata keçməsi” üçün onun olması şərtidir, əks təqdirdə məclis baş tutmayacaqdır.

Funksional-semantik şərtlik sahəsinin uzaq periferiyasında morfoloji ifadə vasitələrini feilin təsriflənməyən formaları təmsil edir. Dilçilik ədəbiyyatında feillərin təsriflənməyən formalarının şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmədiyi göstərilir. Məhz elə bu tərifə görə onlar zaman-zaman dilçilərin diqqətini cəlb edir. Bir sıra dilçilər bu formaları fərqli şəkildə şərh edirlər: bəziləri onları sadə cümlə sistemində götürməyi, bəziləri isə mürəkkəb cümlənin bir tərəfi kimi qəbul etməyə üstünlük verirlər. Beləliklə, bu qrammatik kateqoriyaya vahid bir baxış olmamışdır. Feillərin təsriflənməyən formalarının iştirak etdiyi cümlələr Azərbaycan dilçiliyində sadə cümlələrə aid edilir. S.Vəliyevin sözlərinə görə, onların iştirakı zamanı “... *cümlənin semantikasi zənginləşir, lakin struktura xələl gəlmir, yəni cümlə sadələyində qalır*” [111, s.100].

İkili xüsusiyyətə malik feilin təsriflənməyən formaları iştirak etdiyi cümlələrdə məzmunca mürəkkəbə yaxın olduğundan şərt semantikasını ifadə edən vasitələrdən biri kimi təhlilə cəlb olunur. Məsələn, cümlədə şərt mənası məsdər vasitəsilə ifadə olunur:

O işdən ötrü, xanım, dua yazmaq yaramaz [53, c.2, s.39]. Hacı! Belə tərzdə danışmaq yaramaz! [53, c.2, s.10] Öz bədbəxtliyinlə barışmaq, bəlkə də, səni ən bədbəxt yox, nisbətən xoşbəxt edir [39, c.3, s.104]. Pristav başa düşdü ki, bu kənddə Əhmədlə belə açıq danışmaq onun xeyrinə olmayacaq [95, c.2, s.239]. Mıxlamaq, bəli, mıxlamaq, yoxsa dayanmaz [32, c.3, s.23]. Özün boyda olan bu kitabları oxumaqdan kor olacaqsan [87, s.12]. İşin məhkəməyə düşməsi heç bir nəticə verməz [87, s.42].

Nümunə kimi verilmiş ilk cümlə “*O işdən ötrü xanım dua yazsan, yaramaz*” kimi transformasiya edilə bilər. Belə cümlələrdə xəbər şərtiliyin tələblərinə uyğun olaraq, əlbəttə, gələcək zaman formasında ifadə olunmalıdır. Xəbəri keçmiş zaman formasında işlənersə, bu cümlələrdə şərt mənası olmaz. Bu cümlələrdə *bəlkə, yoxsa* kimi vasitələr də şərt mənasının reallaşmasına kömək edir.

Şərt mənasını məsdər onun postpozisiyasında işlənən *ilə* qoşması ilə birlikdə ifadə edir:

Sən acından ölmək ilə Allah kərimlikdən düşməyəcək [53, c.2, s.41]. Biz onu da bilir ki, tək-tək caniləri qətlə yetirməklə bu böyük amala yetə bilmərik [53, c.2, s.238]. Əcəba, mən özümü öldürməklə zalımların ürəyimi yanacaq? [30, c.1, s.229] Bu neçə ildə başıma o qədər qəzavü-qədər gəlib ki, nə deməklə və nə yazmaqla qurtarmaz [53, c.2, s.14].

Nümunələrdə *sən acından ölmək ilə, tək-tək caniləri qətlə yetirməklə, mən özümü öldürməklə, nə deməklə və nə yazmaqla, bu kənddə Əhmədlə belə açıq danışmaq* məsdər tərkiblərini şərt budaq cümləsinə çevirmək mümkündür.

Feilin təsriflənməyən formalarından olan feili sifətlər də iştirak etdiyi cümlələrdə şərtlik məzmunu yarada bilər:

Mənə qulaq asmayan xeyir tapmaz, bala [94, c.1, s.87]. Mənim qarşıma zakon çıxaranların qarşısına şəriət çıxardaram [53, c.2, s.361]. Sevənlər bitərəf adamlar kimi danışa bilməzlər [42, c.2, s.47]. Şəxsiyyət, vicdan azadlığı olmayan yerdə hansı həyatdan danışmaq olar? [42, c.2, s.238] Deyirlər, əqrəb düşdüyü torda öz-özünü sancıb öldürür [42, c.2, s.232]. Nizam-intizam olmayan yerdə heç nə etmək mümkün deyil [39, c.3, s.227]. Mirzə Fətəlinin faciəsini tamamilə anlamaq istəyənlər

“Kimyagər” komediyasında onun Molla Nuru şairin dili ilə söylədiyi sözlərə diqqət yetirməlidirlər [52, c.1, s.335].

Doğrudur, bu cümlələrdə şərt mənası digər cümlələrdəki kimi qabarıq deyildir. Bu cümlələrin birinci tərəflərində dəyişikliklər etsək, ciddi fərqlər yaranmayacaq. İki sadə cümlə birləşərək şərt çalarına malik olacaqdır.

Bu funksiyanı feili sifətlər xüsusən qoşmalarla işləndikdə yerinə yetirir. Həmçinin bu hal özünü daha çox zaman mənası ifadə edən feili sifət şəkilçilərində göstərir. Cümlədə feili sifətlərin qoşmalarla işlənərək sintaktik vəzifəsi baxımından zaman zərfliyi kimi çıxış etməsi məlumdur. Belə cümlələrdə şərt mənası implisit şəkildə ifadə olunur və zaman göstəricisi sayəsində müəyyənləşir:

Mən də ölənə qədər talaq verməyəcəm [53, c.2, s.241]. *Baş üstə, siz istəyəndən sonra mənim də sözüm yoxdur, razıyam* [53, c.2, s.363]. *Mən Aslan bəy gələnə qədər işləri sahmana salaram, bacım* [39, c.3, s.12]. *Ancaq müəyinə etdikdən sonra bir kömək göstərmək mümkündür* [39, c.3, s.5]. *Bizdən bir şikayət getməyəndən sonra heç kim gəlib burada nə isə qurdalamaz* [87, s.40].

Nümunələrdə feili sifətlərlə işlənən *qədər, sonra* qoşmaları şərt çalarının daha aydın ifadə edilməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formalarından biri də feili bağlamadır. Feili bağlama feilin təsriflənməyən formaları arasında şərt mənası yaratmaq üçün istifadə olunan ən məhsuldar vasitədir. O, cümlədə xəbəri müxtəlif cəhətdən izah edir və kifayət qədər çox morfoloji göstəriciyə malikdir. Feili bağlama da şərt mənasını implisit şəkildə ifadə edir. Bütün hallarda şərt mənası bildirmək feili bağlamaların əsas funksiyası deyil, törəmə funksiyasıdır. Bu məna cümlənin ümumi mənasından irəli gəlir. Bundan başqa, şərt mənasının feili bağlama ilə ifadə olunduğu cümlələrdə şərtlə yanaşı, zaman mənası da vardır. G.A.Abdullayevanın yazdığı kimi, “*sadə cümlələrdə şərt mənası, hər şeydən əvvəl, zaman semantikasi daxilində feili bağlama ilə ifadə olunur. Feili bağlama sadə cümlənin bu və ya digər üzvü vəzifəsində işlənərək şərti mənanın ifadəsi üçün xəbərin məzmunundakı hərəkətə əsaslanır*” [9, s.77]. Lakin bu halda feili bağlamada zaman mənası zəif olur, zaman göstəricisi daha çox cümlənin qalan hissəsindəki hərəkətin icrasını şərtləndirir [165, s.101]. Feili bağlamanın

morfoloji göstəriciləri *-madan²*, *-anda²*, *-mamış²*, *-dıqca⁴*, *-araq²*, *-arkən²* *-ınca⁴* cümlədə müəyyən qədər şərt çaları yaratmağa xidmət edir. Məsələn:

-madan² şəkilçisi əsas hərəkətin davam etmə müddətini bildirərkən bəzən şərt çalarına da malik olur:

Ürəklərində bir dərin inam var idi ki, böyüklərin xeyir duası olmadan başladıkları heç bir iş, tutduqları heç bir yol xeyir gətirməz [87, s.45]. *Qəbri açmalıyıq, həkim ekspertizası olmadan qərar verə bilmərik* [87, s.96]. *Evə çörək almadan axşam gəlmə* [danışiq dilində].

Eyni mənşərəni “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də görmək olar: *Baba, mən yerimdən turmadım ol turmuş ola! Mən qaraquc atıma binmədim ol binmiş ola! Mən qanlı kafər elinə varmadın ol varmış, mana baş gətirmüş ola* [67, s.85].

Bu cümlələrdə şərt mənasının olmasını onun *-sa / -sə* şəkilçisi ilə əvəzlənə bilməsi aydın göstərir.

-anda² göstəricili feili bağlamanın işləndiyi cümlələr həm təsdiq, həm də inkar formasında şərt mənasının yaranmasına kömək edir:

Ot-ələf də olmayanda malı qırmaycaqlar ki? [94, c.1, s.77]. *Qadın başqasının xoşuna gələndə nə olar?* [70, s.26] *Ancaq müharibə olanda sahibi bu möcüzəli atı minir* [70, s.35]. *Direktor bu boyda kolxoza ayrılan traktorları verməyəndə işimiz, əlbət, geri qalacaq* [94, c.1, s.97]. *Sən belə eləyəndə, əlbəttə, o da gizləncə sənın otağına girə bilər, üstündəki yorğanı düzəldər* [94, c.1, s.40]. *Sən qabırğanı yerə verib yatanda belə olar* [94, c.1, s.192]. *Guya sən ahü-nalə eləyəndə mənim küllüyüm göyə sovrulacaq* [53, c.2, s.62]. *Məlumdur ki, Züleyxa evdə olanda Fərhad Gülzara yavuş düşə bilməyəcəkdi* [60, c.1, s.214].

-arkən² şəkilçisi də impilist şəkildə şərtlik ifadə edə bilər. Bu şəkilçinin iştirak etdiyi cümlələrdə şərt mənası xüsusi çalara malik olur. Məsələn:

O səni bu vəziyyətdə görərkən dəli olacaqdır [32, c.3, s.347]. *Görünür, vaxtilə iri gövdəli bu adam ayağını üzəngiyə qoyub yəhərə qalxarkən atın beli çökərmiş* [94, c.1, s.364]. *Halbuki hökumətimiz ikinci beşillikdə sinifsiz cəmiyyət yolunda mübarizə apararkən biz kustar təsərrüfatda mışlanıb qala bilmərik* [32, c.3, s.238]. *Sabah*

Fuadin əleyhdarları məni dostbazlıqda, şəxsi əlaqələrə görə elmi obyektivliyə xilaf çıxmaqda təqsirləndirərkən yalanmı deyəcəklər? [13, c.1, s.239].

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində *-sa / -sə* morfoloji əlamətinin mühüm xüsusiyyəti onun *-anda / -əndə* və *-arkən / -ərkən* feili bağlama şəkilçilərinin əvəzinə işlənmə bilməsidir [68, s.123]. L.V.Qocayeva bunu üslubi hal hesab edir. Bu, onu göstərir ki, həmin şəkilçilər arasında sinonimlik əlaqəsinin tarixi daha qədimdir.

-araq² şəkilçili feili bağlamaların işləndiyi cümlələrdə əsas feilin bildirdiyi hərəkət bu şəkilçili feilin ifadə etdiyi hərəkətdən sonra baş verir. Feilin şərt şəklinin göstəricisinin olduğu cümlələrdə də baş cümlənin xəbəri daha sonra baş verəcək hərəkəti bildirir. Bu ortaq xüsusiyyəti və aşağıdakı nümunələri nəzərə alarsaq, *-araq²* şəkilçisinin *-sa / -sə* şəkilçisi ilə sinonim olduğunu demək olar:

...düşdüyü hörümçək torundan yalnız onlara güvənərək çıxıb bilərdi [87, s.21] *O ancaq eşitdiyi sözlərə inanaraq doğru yolu tapa bilər* [danışiq dilində].

Birinci cümlədə *onlara güvənərək* feili bağlama tərkibi hərəkətin tərzini bildirməklə yanaşı, “onlara güvənərsə” şəklində başa düşülür və beləliklə, şərt bildirir.

-mamış² şəkilçisi *-madan²* şəkilçisi ilə sinonimdir və eyni xüsusiyyətlərə malikdir. O, *-ma²* inkar şəkilçisi ilə *-mı⁴* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Onun iştirak etdiyi cümlələrdə şərt mənası digərlərinə nisbətən daha güclüdür. Məsələn:

Heç birinə atanız sizin xahişinizi bilməmiş cavab vermir [53, c.2, s.244]. *Öylə...hazırlıqla qarşılanmamış işin sonu sıxıntısız olmaz!* [31, c.2, s.139] *Biz bu gün onlara sübut etməliyik ki, bizim damarlarımızda olan türk qanı donmamış o rəzalət qəbul etməz* [31, c.2, s.183]. *Ağa, səbr eylə, hələ vaxta var və bizə növbə yetişməmiş bilet verməzlər* [52, c.1, s.128]. *Ondan soruşmamış hara gedə bilərəm* [32, c.3, s.9].

-dıqca⁴ şəkilçisi hərəkətin davamlılığını bildirir, lakin eyni zamanda cümlədə şərt mənası ifadə edir. Məsələn:

Gərək, bacardıqca seçkidə çox qadın keçirək [53, c.2, s.362]. *Ona yedikcə çörək verərəm, geydikcə paltar verərəm* [52, c.1, s.448]. *Atlılara mümkün olduqca ürək verin və mənim tərəfimdən onlara yaxşı ənamlar və xələtlər vədə eləyin* [53, c.2, s.310]. *Bilmədiyi bir şeyi izah etdikdə və ya verilmiş bir məsələni sinifdə hamıdan qabaq*

Həsən izah verdikdə qız utanar, qızarar, bəzən də özünü saxlaya bilməyərək uşaq kimi ağlamaq dərəcəsinə gələrdi [41, c.1, s.18].

Şərt mənası ifadə edə bilən *-ınca*⁴ göstəricili feili bağlama nisbətən az işlənir və daha şox bədii ədəbiyyatın dili üçün xarakterikdir:

Ta bir müddət bəylik etməyincə bilməyəcəksən [53, c.2, s.91]. *And olsun Allahın birliyinə, bir il tamam bu otaqda dustaq saxlaram, dilini kəsməyincə səni buradan buraxmaram* [53, c.2, s.95]. *Ona görə də onun sözünün, vədələrini dürüst olmasını yaqin eləməyincə onları kənd seçkisinə yavuq qoymaq olmaz* [53, c.2, s.466]. *Mən sənin nəfəsini atanın evində, öz yanımda hiss etməyincə rahat ola bilməyəcəyəm* [42, c.2, s.117].

Bədii ədəbiyyatda belə nümunələr kifayət qədər çoxdur. Bu, onunla izah edilə bilər ki, tarixən həmin forma Azərbaycan dilində geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də *-ınca*⁴ şəkilçisi şərtiliyin ifadə vasitəsi kimi tez-tez müşahidə edilir: *Allah-allah diməyincə işlər onmaz. Qadir tənri verməyincə ər baymaz. Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz. Qarağuca qıymayınca yol alınmaz* [67, s.34].

Nümunələrdən görünür ki, bu şəkilçilərin köməyi ilə yaranan feili bağlamalar, ilk növbədə, sintaktik zaman bildirir. Məlum olduğu kimi, feili bağlamalar cümlədə əsas feilin icrasının yalnız zamanını deyil, həm də tərzini, səbəbini, vəziyyətini və davamlılığını bildirir. Lakin şərt mənasının olduğunu iddia etdiyimiz feili bağlamalar həmin cümlələrdə daha çox əsas feili zaman baxımından təyin edir. Elə yuxarıda verilmiş cümlələrdə də şərt mənası ilə yanaşı, həmçinin zaman mənası vardır. Feili bağlamalar həm əsas tərəfdəki hərəkətin zamanını bildirir, həm də onun hansı şərt altında gerçəkləşdiyini göstərir. Bu konstruksiyalarda qeyd olunan göstəriciləri *-sa*, *-sə* şəkilçisi ilə əvəz etdikdə onlarda şərt mənası daha aydın nəzərə çarpır. Göründüyü kimi, feili bağlama şəkilçiləri cümlədə həm də şərt mənasının göstəricisi kimi çıxış edir. Feili bağlama tərkiblərinin müstəqil subyektə malik olması onun mürəkkəb cümləyə çevrilə bilmək imkanlarını asanlaşdırır. Feili bağlamalı belə cümlələr “*asılı hissədəki predikatın mövqeyinin yarı imperativ – şərt mənalı feili bağlama forması ilə əhatə olunduğu*” prototip cümlələr arasındadır [151, s.181].

Şərt mənası eksplisit və ya implisit şəkildə ən müxtəlif cümlə tiplərində ehtiva oluna bilər. Şərtliyin sintaktik səviyyədə ifadə vasitələrindən olan qarşılaşdırma və zaman budaq cümlələri, *ya, ya da* bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr bu sahənin uzaq periferiyasında yerləşir. Əvvəlki paraqrafda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dilində *-sa / -sə* şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan cümlələrin heç də hamısı şərt budaq cümləsi olmur. Onlardan biri də qarşılaşdırma budaq cümləsidir. Qarşılaşdırma budaq cümləsi də əsasən *-sa / -sə* şəkilçisinin köməyi ilə yarandığından onu uzun müddət şərt budaq cümləsindən fərqləndirməmişlər. H.İ.Mirzəzadə bu haqda yazır ki, qədim və orta əsrlərə aid əsərlərin dilində işlənən, “*şərtlik məzmunu bildirən güzəşt (qarşılaşdırma) budaq cümlələrinin öz quruluşuna görə qarşılıq bildirən tabesiz mürəkkəb cümləyə, eləcə də şərt budaq cümləsinə oxşayır*” [77, s.161]. Müasir Azərbaycan dilçiliyində isə onlara budaq cümlələrin ayrı-ayrı növləri kimi baxılır. Bu budaq cümlələr Ə.Z. Abdullayevin tədqiqatında əsaslı şəkildə fərqləndirilmişdir. Onun sözlərinə görə, həmçinin Q. Qulomov “*-sa, -sə şəkilçisinin müasir türk dillərində şərtdən əlavə, tabeli mürəkkəb cümlədə qarşılaşdırma mənası da yarada bildiyini qeyd etmişdir*” [3].

Şərt mənası yaradan *əgər, hərgah* bağlayıcıları və *isə (-sa / -sə)* ədatı qarşılaşdırma budaq cümlələrində də iştirak edir, lakin qarşılaşdırma məzmunu daha üstün olduğundan onlar qarşılaşdırma budaq cümləsi kimi qəbul olunmuşdur və buna görə də qrammatika kitablarında da “qarşılaşdırma budaq cümləsi” bəhsinə daxil edilir [3, s.350; 5, s.364]. “Güzəşt cümlələri” termini özü onu bildirir ki, bu konstruksiyalarda şərt və ya səbəb baş cümlədə ifadə olunanın həyata keçirilməsinə mane olmalıdır, lakin faktik olaraq mane olmur, bu faktlara güzəştə gedir, yəni zəruri və gözlənilən nəticəni almaq üçün kifayət deyildir [175, s.107].

Qarşılaşdırma budaq cümlələrində baş cümlə ilə budaq cümlə müxtəlif mənə münasibətlərində olur. “*Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə adətən budaq cümlədən çıxan məntiqi nəticəni deyil, onun əksi olan bir mənanı ifadə edir. Budaq cümlənin məzmunları ya ziddiyyətli şəkildə, ya müqayisəli sürətdə qarşılaşdırılır, ya da biri o birinə güzəştə gedir*” [3, s.337]. Qarşılaşdırma budaq cümlələrinin mənə növlərindən biri kimi şərtli qarşılaşdırma göstərilir. Şərtli qarşılaşdırma ifadə edilən

cümlələrdə qarşılaşdırmadan başqa, budaq cümlə baş cümlədəki işin hansı şəraitdə icra olunduğunu bildirir. Qarşılaşdırma budaq cümlələrinin yaranma yollarının təsvirində müəlliflər qarşılaşdırma mənasının daha güclü və əsas olduğunu göstərirlər. Şərt mənası isə onlarda çox zəif olur və mənə çaları kimi çıxış edir. Mütəxəssislər bunu *-sa / -sə* şəkilçisinin öz mənasından uzaqlaşaraq başqa funksiya yerinə yetirməsi ilə izah edirlər. Lakin, bizim fikrimizcə, *-sa / -sə* şəkilçisi *da, də* ədatı ilə birlikdə zəif şəkildə də olsa, özünün əsas mənası olan şərt bildir. Əgər *da (də)* ədatı budaq cümlədən atılarsa, baş cümlənin məzmunu müqayisə, qarşılaşdırma mənasından uzaqlaşır. Ona görə də bu tipli budaq cümlələrin fərqləndirici əlamət kimi *-sa / -sə* göstəricili feillərdən sonra mütləq *da (də)* ədatı da işlənməlidir. T.Müzəffəroğlu da bu cümlələrdə *da (də)* ədatının xüsusi rolu olduğunu qeyd edir: “*mürəkkəb cümlədə -sa² şərt şəkilçisi ilə birgə işlənən bu ədat komponentlərdə olan məzmunu bir-birinə qarşı qoyur. Orada şərt məzmununun qarşılaşdırma məzmunu ilə əvəz olunması məhz da² ədatının fəal iştirakı ilə bağlıdır*” [81, s.266].

Şərt mənasının digər mənalarla əlaqəsi bu mənə əlaqələrinə aid sahələrdə kəsişmə məsələsini ortaya çıxarır. İngilis dilində bu məsələni araşdırmış E.V.Zolinova bu dilin güzəşt sahəsində şərt mənası da olduğunu bildirirək onun ifadə vasitələrinin yerini müəyyənləşdirir. Bu yer əsasən periferiyaya uyğun gəlir. Beləliklə, o, ingilis dilində şərt mənasını funksional-semantik güzəşt sahəsindəki ən kiçik mikrosahəyə aid edir. İngilis dilində şərt-güzəşt tabeli mürəkkəb cümlələrinin semantikasını onların sahənin mərkəzindən uzaq olmasını və az məhsuldarlığını şərtləndirir: onlarda güzəşt mənası zəif ifadə olunur və şərt mənası ilə müşayiət olunur [175, s.109-110]. Eyni fikri Azərbaycan dilində qarşılaşdırma budaq cümlələrinin funksional-semantik şərtlik sahəsində tutduqları mövqe haqqında da demək olar. Qarşılaşdırma budaq cümlələrinin ifadə etdiyi mənada şərt məzmunu olsa da, o, uzaq periferiyaya aiddir:

Axır o qız olsə də, verməyəcəyəm! [31, c.2, s.17] *Bəli, əzizim Azad Sükuti, sən bir məzar kimi sussan da, mən sözüümü deyəcəyəm* [60, c.1, s.20]. *Ana, məni daha öldürsələr də, heç kəsə getməyəcəyəm* [53, c.2, s.322]. *Məni öldürsəydilər də, mən onun işini boynuma götürməzdim* [32, c.3, s.257]. *Yüz min adamla birlikdə bir bombadan, bir minadan, bir partlayışdan olsə belə, tək ölür* [13, c.1, s.43]. *Ondan*

sonra nə qədər çalışsan da, ləkəni təmizləyə bilməyəcəksən [95, c.2, s.169]. *Dünya dağılsa da, Sadıqov kefindən qalmaz* [42, c.2, s.29]. *Əgər bir hadisə – qoy lap faciə olsun, baş versəydi də, deməli, belə olmalı idi* [38, c.1, s.33]. *Kəsilsəydim də, dünya dağılmazdı* [70, s.11].

Göründüyü kimi, strukturunda *-sa / -sə* şəkilçisinin *da (də)* ədatı ilə birlikdə işlənərək müqayisə, qarşılaşdırma mənası yaratması bu cümlələri şərt budaq cümlələri sırasından çıxarır. Bu zaman *-sa / -sə* şəkilçisinin əsas mənasının zəiflədiyi və əlavə məna çaları əldə etdiyi şübhə doğurmur. Deməli, “*qarşılaşdırma mənası bu cümlələrin əsas mənası kimi alınır; şərt isə əlavə mənası, daha doğrusu, məna çalarlığı və zahiri oxşayışı kimi götürülür*” [3, s.339]. Belə cümlələrdən *da (də)* ədatı çıxarılsa, onlar yenidən şərt budaq cümlələrinə çevrilər. *-sa / -sə* şəkilçisi vasitəsilə yaranan bu budaq cümlələr başqa budaq cümlə növünə aid olsa da, onların ümumi məzmununda şərt mənasının qaldığını demək olar.

Əgər və hərgah bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranan qarşılaşdırma budaq cümlələrində şərt çaları daha güclü olur. Ona görə də belə qarşılaşdırma budaq cümlələri “şərtli qarşılaşdırma” məna növünə aid edilir [3, s.339; 66, s.396] Məsələn:

Hərgah Qurban zor ilə o qızı alsa da, heç biri bir gün görməz, fəna bir həyat qarşısında məhv olub gedərlər [31, c.2, s.17]. *Mər hərgah Rüstəmə aşiq olmasam da, sənin kimi vicdansızla yaşamağı özümə ar bilirəm* [70, s.31]. *Əgər razılıq verirdilərsə də, çox yüksək qiymət (gəcəsi 300 manata qədər) qoyurdular* [53, c.2, s.365].

Doğrudan da, bu tipli qarşılaşdırma budaq cümlələri digərləri ilə müqayisədə şərtiliyin ifadəsində daha fəaldır.

Funksional-semantik şərtlik sahənin uzaq periferiyasında yerləşən zaman budaq cümlələri baş cümlədəki hərəkətin və ya hadisənin zamanını bildirdiyinə görə digər budaq cümlələrdən fərqləndirilir. Belə cümlələr temporallıq funksional-semantik sahəsinin ifadə vasitələrindən biri kimi həm də şərt mənasını ifadə edə bilər. Həmçinin qeyd edə bilərik ki, *-sa / -sə* şəkilçisinin kontekst daxilində morfoloji xüsusiyyətlərindən biri kimi zaman ifadə etməsi ilə əlaqədar fikirlər vardır. Bu barədə G.A. Abdullayevanın tədqiqatında ətraflı bəhs edilmiş, türkoloji ədəbiyyatda həmin məsələ ilə bağlı irəli sürülmüş fikirlər tənqidi şərh edilmişdir [9, s.57]. Mövcud

fikirlərdə *-sa / -sə* şəkilçisinin hansı zamanı bildirməsi ilə bağlı ziddiyyətlər olsa da, onun zaman mənasına malik olduğu birmənalı şəkildə təsdiq edilir. Bu qəbildən olan cümlələrdə şərt çalarının yaranmasına əlavə vasitələr imkan yaradır və şərt mənası implisit şəkildə ifadə edilir. Qeyd olunanları aşağıdakı nümunələr əsasında nəzərdən keçirək:

a) Budaq cümləsi baş cümləyə *elə ki, nə qədər ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanan zaman budaq cümlələri:

Elə ki işi qurtardın, hacı sənə bir yaxşı xələt verəcək [53, c.2, s.30]. *Elə ki yıxıldım, baltalı da, baltasız da döşəyəcək* [94, c.1, s.221]. *Elə ki boynuna qoydular, belinə minib istədikləri səmtə sürəcəklər* [94, c.1, s.386]. *Amma elə ki axşam qırmızı "Jiquli" sinə minib kəndə qayırdı, birdən Baladadaş gəlib düşürdü yadına və Gümüş Malik tamam dilxor olurdu* [38, c.1, s.160]. *Nə qədər ki burada kolxoz sədri mənəm, mən deyən də olacaq* [94, c.1, s.87]. *Nə qədər ki bu qoç sağdır, insan üçün ölüm var* [53, c.2, s.74]. *Evinizdən heç nigaran olma; nə qədər ki mən sağam, o heç bir ehtiyac hiss etməyəcək* [53, c.2, s.385].

Bu cümlələrdə zaman bildirilir, lakin eyni zamanda budaq cümlə baş cümləyə şərt qoyur. Məsələn, yuxarıda verilmiş ilk cümləni *"İşi qurtarsan, hacı sənə bir yaxşı xələt verər"* kimi başa düşmək olar. Digər nümunələr də eyni şəkildə transformasiya edilə bilər.

b) *Ki* ədatı ilə yaranan zaman budaq cümlələri. Q.Ş. Kazımovun yazdığı kimi, belə zaman budaq cümlələrində *ki* ədatı cümlənin daxilində işlənir, müəyyən dərəcədə şərt çalarına malik olur [66, s.367]. Məsələn:

O gün ki siz dərman istemalına məşğul olacaqsınız, o gərək gecə və gündüz sizin yanınızda olsun [52, c.1, s.48]. *Bir ölkədə ki pul qiymətdən düşdü, pul kağıza dönməyə başladı, heç kim də ki heç kimdən çəkinmədi, onda, deməli, axirətdi!* [39, c.3, s.147].

c) Baş cümləyə *-mı / -mi / -mu / -mü* ədatı və yalnız intonasiya ilə bağlanan zaman budaq cümlələrində də şərt çaları olur: *Bir uşaq qızılca oldumu, bütün uşaqlara dəyəcəkdi* [13, c.1, s.372].

Azərbaycan dilində şərt mənasının ifadə olunmasında *ya, ya da* bağlayıcısı da iştirak edir. Bu bölüşdürmə bağlayıcısı ilə bağlanan cümlələr tabesiz mürəkkəb

cümlələrdir. Belə cümlələrdə yerinə yetiriləcək hərəkətlər bölüşdürülür, lakin bu hərəkətlərdən biri həyata keçə bilər. Birinci hərəkət həyata keçərsə, ikinci hərəkət baş tuta bilməz. Məsələn:

Ya mən deyən olacaq, ya da səni tikə-tikə doğrayıb qapıdakı itlərə atacağam [94, c.1, s.44]. *Ya pambığıımızı qaytar, ya da pulunu ver ki, yaxamızı qurtaraq* [94, c.1, s.235]. *Gərək ya sən gedəsən Məcnun bəyin yanına, ya ikimiz də bir yerdə gedək, Məcnun bəyə məlum eləyək ki, onun qızı mənə lazım deyil* [53, c.2, s.96]. *Ya adam kimi gəl qoşul bizə, oxucuları yola sal, dəmlədiyimiz çaydan iç, fasilədə kasıb süfrəmizin bir qırağında sən də otur, ya da get küçədə gəz-dolan* [87, s.137].

Formal baxımdan şərt budaq cümləsinin göstəricisi olmayan “*Ya mən deyən olacaq, ya da səni tikə-tikə doğrayıb qapıdakı itlərə atacam*” nümunəsini “*Mən deyən olmasa, səni tikə-tikə doğrayıb qapıdakı itlərə atacam*” kimi çevirsək, onun şərt mənası aydın görünər.

Mətnin ümumi məzmunundan irəli gələn şərt mənasına malik cümlələr şərtiliyi sadə cümlələrlə ifadə etmə vasitəsidir. Belə cümlələr daha çox dialoqlarda, mətnlərdə, xüsusilə də bədii mətnlərdə müşahidə edilir. Dialoqlarda şərtlik semantik əlaqədən, sual-cavab cümlələrinin mənə birliyindən yaranır. Onlarda şərt mənası ayrı-ayrı cümlələrin məzmununun qarşılıqlı əlaqəsində yaranır. Bunu aşağıdakı nümunələrdə də izləmək olar:

Özün üçün bir ticarət düzəlt. Həm əlin işdə olsun, bikaq gəzməyəsən, həm ticarətlə məşğul olasan. Bir para fikirləri başından çıxar. Əmin deyir bundan sonra ona artıqlığınca maya verəcəyəm [52, c.1, s.98]. *Biz səni kənd şurası sədrliyinə namizəd seçmişik. Sən də gərək boyun qaçırmayasan* [53, c.2, s.363]. *Sabah axşam düz yeddinin yarısında təzə parkda olarsan. Sənə çox mühüm bir şey xəbər verəcəm* [42, c.2, s.43]. *Yavaş! Qışqırma! Küçədən keçənlər eşidərlər* [42, c.2, s.51]. *Bax deyirəm sizə, birinizin pişiyi o birinizin evinə gedə bilməz. And olsun Allaha, dərinizi boğazınızdan çıxardaram* [53, c.2, s.41]. Bu sadə cümlələrdə şərtiliyin formal göstəricisi yoxdur, şərt mənası implisit şəkildə ifadə edilmişdir və kontekstdən aydın olur.

Bəlkə sözü cümlədə yaratdığı modallıq sayəsində işləndiyi cümlədən sonrakı cümləni şərtləndirə bilir:

Əlvida, dostlar!..Məni bağışlayın!.. Bəlkə, kiməsə bir pisliyim dəyib...Bağışlayın məni! [39, c.3, s.220]. *Qoy bir o gülləri iyləyim. Bəlkə, bir az ürəyimi rahatlaşdırsın* [31, c.2, s.64].

Dialoglarda çox zaman ilk cümlədə ifadə olunan fikir sonrakı cümlələrdə davam etdirilir. Beləliklə, cümlələr ardıcılığında fikirlər bir-birini izlədiyi kimi, şərtlənən də şərti izləyir:

- *Siz gələcəkdə görə bilərsiniz ki, Rəşid də, onun dostları da necə oğlanlardır...*
- *Onda siz Rəşidə bıçaq yox, gül atarsınız* [42, c.2, s.113].

Təhlillər göstərdi ki, şərt mənası yalnız mürəkkəb cümlələr ilə deyil, həm də sadə cümlələrlə də ifadə edilə bilər. İ.Z.Qasımovun sözlərinə görə, şərt mənası iki yolla bildirilə bilər: açıq və gizli şəkildə. Açıq şəkildə o, mürəkkəb cümlə strukturunda, gizli şəkildə isə sadə cümlələrlə ifadə edilir. O, tədqiqatında Azərbaycan dilinin materiallarından istifadə etməklə şərtin əsas ifadə vasitəsinin mürəkkəb cümlələr olduğunu və əgər şərt kateqoriyası sadə cümlələrlə ifadə olunarsa, bu cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlələrin sinonimi kimi çıxış etdiyini yazır. Sadə cümlələrdə şərt yalnız məna ilə ifadə edilə bilər, formal baxımından isə onlar şərt mənasını ifadə etməyin tələblərinə cavab vermir. Bu, şərt mənasını müəyyənləşdirməyi çətinləşdirir. Lakin şərt semantikasını ehtiva olunan belə cümlələri asanlıqla şərt budaq cümlələrinə çevirmək olar. Bu zaman şərt mənası cümlədə aydın görünür [165]. Beləliklə, Azərbaycan dilində şərt mənası həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrlə reallaşa bilər.

A.V.Bondarkonun fikrincə, “*gizli şəkildə ifadə vasitələri də formal ifadə vasitəsi (geniş mənada) kimi qəbul edilməlidir, çünki bu, həmin vahidlərin, onların birləşmələrinin və təqdim olunan kontekstin periferik elementlərinin korrelyasiyasının əlavə nəticəsidir*” [154].

Sadə cümlə dilin mürəkkəb mütəşəkkil bir sintaktik sistemidir və fikrin aydın və qısa şəkildə ötürülməsi üçün ən əlverişli konstruksiyalardan biridir. Əksər dillərdə şərt semantikalı sadə cümlələr uzaq periferik zonada yerləşir və müxtəlif vasitələrlə ifadə edilir. Şərtlik sahəsinin periferiyasına aid edilən bu vasitələr şərt mənasının

ifadəsində digər konstituentlərlə eyni dərəcədə iştirak etmir. Şərt mənalı sadə cümlə şərt mənalı mürəkkəb cümlənin funksiyasını yerinə yetirir. Nümunələri təhlil edilərkən məlum oldu ki, sadə cümlədə gizli şərt mənası çevirmə metodu ilə müəyyən edilir.

Ə.Z.Abdullayevə görə, baş cümlələrdə olduğu kimi, budaq cümlələrdə də transformasiya hadisəsi özünü göstərir. Çoxdan bəri dildə işlənən bəzi budaq cümlələr dilin qənaət meylinə əsasən, forma və məzmunca müəyyən dəyişikliyə uğrayır, budaq cümlə keyfiyyətini itirir. Bununla da əvvəllər mürəkkəb cümlə quruluşuna malik olan cümlələr sadə cümlələr kimi öyrənilməyə başlayır. Bu, şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrində, həmçinin nisbi əvəzliliklə təşkil olunan budaq cümlələrdə özünü daha çox göstərir. Bu budaq cümlələr istifadə edilməsi baxımından qədimliyi ilə səciyyəlidir [3, s.411]. Beləliklə, sadə cümlələrdə şərt yalnız semantik tərəfdən ifadə edilə bilər, formal baxımından isə o, şərtiliyin tələblərini təmin etmir [165, s.10].

Sadə cümlələrdə şərt semantikasının yaranmasını İ.Z.Qasimov belə izah edir: *“şərti ifadə edən sadə cümlələrin bir hissəsi dilin təbii inkişafı nəticəsində, digər hissəsi mürəkkəb cümlənin transformasiyası prosesində, üçüncü hissəsi isə budaq cümlənin reduksiyası nəticəsində yaranmışdır”* [165, s.127]. Sadə cümlələrin funksional-semantik şərtlik sahəsinə aidiyyətini, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həm də onların şərt budaq cümlələrinə transformasiya oluna bilməsi ilə dəqiqləşdirmək olar. *“Bu “əməliyyat” cümlənin qrammatik strukturunun dəyişdirilərək fərqli şəkllə salınması prinsipinə əsaslanır. Belə bir “əməliyyat”ın köməyiylə ən sadə cümlələr daha mürəkkəb strukturlara çevrilir və yaxud əksinə, mürəkkəb cümlələri sadə şəkllə salmaq şansı əldə edilir”* [1, s.315]. Sadə quruluşlu cümlələrin yenidən mürəkkəb cümlə quruluşuna çevrilməsi nəticəsində şərt məzmunu özünü daha aydın göstərir. Bu zaman mənanın tamamilə dəyişməməsi transformasiya hadisəsinin cümlənin ümumi mənasına təsir etməməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, sadə cümləni mürəkkəb cümləyə çevirməklə onun komponentlərinin bir-biri ilə semantik baxımdan nə dərəcədə əlaqələndiyini müəyyənləşdirmək olar. T.Müzəffəroğlu bu haqda qeyd edir ki, *“düzdür, dildə tam eyni mənanı, fikri ifadə edə bilən iki müxtəlif konstruksiya ola bilər. Buna baxmayaraq, bu halda onları müvafiq sinonimlər adlandırmaq olar. Bu isə bir sıra hallarda şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrinin baş cümlədə müvafiq*

cümlə üzvü ilə əlaqələnmə bilməsi fikrini təsdiqləyir” [81, s.72]. Nəticədə sintaktik sinonimlik *“ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların yayılma dairəsini, onların dildə tezlik dərəcəsini müəyyən etmək, müxtəlif formaların yerinə yetirdikləri funksiya zamanı daha çox və ya az fəallığını müəyyən etmək üçün qiymətli materialla təmin edir*” [165, s.98]. Sintaktik sinonimliyin əsas prinsipi sinonimlərin məzmun və ifadə forması arasında tam eyniliyin olmamasıdır. Onlarda eyni məzmun strukturca fərqli komponentlərlə ifadə olunur. Bu isə ifadənin əlavə semantik çalarlar qazanmasına imkan verir.

Transformasiya hadisəsi daha çox bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrin qənaət prinsipi, subyektiv münasibət (modallıq) bildirmək, predikativ konstruksiyanın öz kommunikativ xüsusiyyətini itirmək səbəbi ilə bağlıdır. *“Tabeli mürəkkəb cümlələrin transformasiyaya uğramasının səbəbi müxtəlif olduğu üçün, yaranan transformalar da müxtəlif olur. Bunların bir qismi ara sözə, bir qismi predikativ sözə, bir qismi isə cümlə üzvünə çevrilir*” [36, s.56].

Transformasiya dilin semantik inkişafının əsas vasitələrindən biridir. *“Semantik sahə” və bu hadisə eyni mənanın müxtəlif strukturda qoruyucusudur, daha doğrusu, oxşar mənanın müxtəlif formalarla təqsimidir*” [1, s.314].

Verilmiş nümunələrin təhlilindən də görüldüyü kimi, müəyyən ifadə vasitələrinin iştirak etdiyi cümlələrin şərt budaq cümlələrinə transformasiyasının mümkünlüyü həmin cümlələrdə şərt mənasının olduğunu sübut edir. Bəzi ifadə vasitələrinin iştirakı ilə yaranan şərt semantikə sadə cümlələri isə şərt budaq cümlələrinin sinonimi hesab etmək olar.

Araşdırma zamanı məlum oldu ki, Azərbaycan dilində şərtliliyin ifadəsində konstituentlərin işlənmə tezliyi yaxın və uzaq periferiya üzrə fərqlidir. Yaxın periferiyanın konstituentlərinin ümumilikdə işləkliyi 2,59%, uzaq periferiyaya aid konstituentlərinin işləkliyi isə 3,15%-ə bərabərdir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində şərt mənası implisit şəkildə əsasən sadə cümlələrdə ifadə olunur. Onların bir hissəsinin məzmunundakı şərt mənası transformasiya üsulu ilə müəyyən edilə bilər. Şərtliliyin sadə cümlələrdə ifadəsi əsasən üslubi xarakter daşıyır. Funksional-semantik şərtlilik sahəsində şərt tam mənası ilə

kateqorial şəkildə yalnız mürəkkəb cümlələrdə ifadə oluna bilər. İmplitit şəkildə sadə cümlələrlə şərt mənası ifadə edən vasitələr isə funksional-semantik şərtlik sahəsinin uzaq periferiyasını təşkil edir [212].

3.3. Şərtiliyin ifadəsində zaman uyğunluğu

Şərt mənalı konstruksiyaların tərəfləri arasında mənə və zaman baxımından uyğunluq olmalıdır.

Şərt mənalı mürəkkəb cümlədə tərəflərdən biri həmişə digərini tabe vəziyyətinə salır. Şərtiliyin tələbi ilə şərtin qoyulduğu tərəf əsasən asılı tərəfdən əvvəl işlənir. Şərt budaq cümlədə qoyulur. Budaq cümlə və baş cümlə arasındakı əlaqə zəruri, nizamlı, məcburi əlaqədir. İntonasiya əsasında qurulan cümlələrin semantik bağlılığı daha güclü olur. Ümumiyyətlə, belə cümlələrin qurulmasında intonasiya mühüm vasitədir, *“lakin burada cümlələrin (baş və budaq cümlənin) sırasını və lüğəvi mənə etibarilə bağlılığını da nəzərdən qaçırmaq olmaz”* [3, s.327]. Azərbaycan dilində şərt budaq cümlələrinin struktur baxımından iki forması vardır: “budaq cümlə+baş cümlə”, “baş cümlə + budaq cümlə”. Hər iki halda baş cümlə məzmunca şərti ifadə edən hissədən – budaq cümlədən asılı olur.

“Mürəkkəb cümlə növlərindən biri olan şərt budaq cümlələrinin hissələri arasındakı zaman əlaqəsinin təhlilində, mürəkkəb cümlənin ümumi zamanını təyin edilməsində budaq və baş cümlələrin xəbərlərinin ifadə formaları, cümlənin ümumi məzmunu və sintaktik semantika da nəzərə alınmalıdır” [165, s.47].

Müasir Azərbaycan dilində şərt qoyulan cümlənin şərtlənən hissədən əvvəl işlənməsi daha geniş yayılmışdır. Bununla belə, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə də danışıq dilində, ilk növbədə, dialoqlarda şərtlənən hissənin əvvəl işləndiyi hallar da müşahidə edilir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, belə strukturlaşma sırf pragmatik məqsəd daşıyır, başqa sözlə, fikrin ekspressivliyinin artırılmasına xidmət edir və müəllifin üslubundan asılı olur. Məsələn:

– *Ay bəy, Həzrət Abbas mənim iki qolumu qələm eləsin, əgər o öküzdən mənim xəbərim varsa* [52, c.1, s.290]. ...*gecə Allah evimi dağıtsın, əgər veksəl kağızının pulunu da öz cibimdən verməmişsə* [52, c.1, s.78]. *Budur, bax bu da oğlunun fotosu – əgər oğludursa!* [13, c.1, s.568] *Oxuduğum mənə qənim olsun, əgər bir şey anlayıramsa* [52, c.1, s.69].

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə şərtin qoyulduğu budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənmişdir. Bütün hallarda cümlələrin ümumi məzmununa xələl gəlməmişdir. G.Abdullayevanın yazdığı kimi, “*-sa / -sə şəkilçili korrelyativ şərt konstruksiyasının əsas və əsli komponentləri arasında olan yerdəyişmə bədi dilə, bədi dilin sintaksisinə yenilik gətirir. Bu yenilik tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin parçalanması, hissələrə ayrılması, ayrılan hissələrin xüsusi bir intonasiya ilə rekonstruksiya olunmasıdır*” [9, s.117].

Bununla belə, şərt hər zaman irəlicədən nəticəni müəyyənləşdirməyə yönəldiyindən onun ifadə edildiyi budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl işlənməsi daha məqbuldur.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin bütün növlərində onun tərəfləri bu və ya digər zaman əlaqəsinə girir. Şərt mənalı cümlələrdə də budaq cümlə ilə baş cümlə zaman baxımından da uyğunlaşmalıdır. Müxtəlif dillərdə mürəkkəb cümlədə zaman fərqli vasitələrlə ifadə oluna bilər. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlədə zamanın seçilməsi onun budaq cümləsindəki feilin hansı şəkildə ifadə ediləcəyi ilə sıx bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, şərt özündə həmişə gələcək zamanı ehtiva edir. Bu o deməkdir ki, şərtliyin göstəricisi olan *-sa / -sə* şəkilçisi şərtədən əlavə, həm də zaman semantik yükü daşıyır. Şərt şəklinin şəkilçisinin olduğu cümlədə hərəkət yalnız gələcək zamana aid olur, çünki bunu şərt seması özü tələb edir. Lakin belə cümlələrdə zaman ardıcılığı da müşahidə olunur (şərt budaq cümlələrinin tərəfləri arasında zaman əlaqələri Ə.Z.Abdullayevin “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” kitabında ətraflı təhlil edilmişdir) [3, s.330-336].

P.Q.İdrisova şərti dövrün öyrənilməsində mürəkkəb cümlənin müxtəlif hissələrində feilin zaman formalarının nisbi istifadəsinə diqqət yetirməyin vacibliyini, real və qeyri-real şərtin ifadəsində feilin zaman formalarının paylanması tamamilə

fərqli olduğunu qeyd edir [176, s.190]. Bu haqda A.X.Aşrapova tədqiqat işində yazır ki, əgər rus və ingilis dillərində şərt – nəticə əlaqələrini ifadə edən cümlələrdə modallıq budaq cümlə ilə müəyyən edilirsə, tatar dilində xəbərin reallıq və qeyri-reallıq baxımından gerçəkliyə münasibəti baş cümlə ilə müəyyən edilir [146, s.125]. Azərbaycan dilində də zaman əlaqəsi şərtiliyin ifadəsini təmin etməklə yanaşı, eləcə də şərtiliyin real və qeyri-real mikrosahələrinin formalaşmasına xidmət edir.

Təhlillər göstərir ki, *-sa, -sə* şəkilçisinin iştirak etdiyi cümlələrin əsas tərəfi ən çox gələcək zaman göstəricisi ilə ifadə olunur. Şərtlik feilin şərt şəkli ilə ifadə olunursa, baş cümlənin xəbəri əsasən feilin gələcək zamanın hər iki – qəti gələcək zaman və qeyri-qəti gələcək zaman formalarında işlənə bilər. Bu zaman formaları ilə ifadə edildikdə şərt mənası daha qabarıq, aydın və dolğun olur [107]. Məsələn:

Əgər işində tərəqqi görsəm, ona yenə maya buraxaram [52, c.1, s.98] // *Əgər işində tərəqqi görsəm, ona yenə maya buraxacağam.*

Əgər belə getsə, bizim bir yerdə qulluq eləməyimiz tutmayacaq [52, c.1, s.47] // *Əgər belə getsə, bizim bir yerdə qulluq eləməyimiz tutmaz.*

Dilçilik ədəbiyyatında da göstərildiyi kimi, gələcək zamanın formaları arasında müəyyən məna fərqi də vardır. Bu fərq özünü şərt mənasının ifadəsində də göstərir. Baş cümlədə feil qəti gələcək zaman formasında işlənmişdirsə, şərtədən asılı olaraq baş cümlədəki hərəkətin baş verəcəyi / verməyəcəyi haqqında məlumat da qətilik ifadə edir. İ.Z.Qasımova görə, baş cümlənin xəbəri qəti gələcək zaman forması ilə ifadə olunarsa, şərtlə şərtlənən arasındakı məna və zaman baxımından məntiqi ardıcılıq və əlaqə aydın izlənilir. Bu zaman şərt konkretliyə malik olur [165, s.54].

Şərt məzmunu ifadə edən hərəkətin icrasının gələcəyə aidliyi baş cümlənin xəbərinin feilin xəbər şəklinin qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman formaları ilə işlənməsini tələb etsə də, ümumi mənasında gələcək zaman məzmunu olan əmr, vacib, lazım şəkillərindən biri ilə də ifadə edilməsi mümkündür [86, s.145]. Ə. Z. Abdullayev bu sərəya arzu (iltizam) şəklinin göstəricisini də daxil edir. [3, s.333]. “Müasir Azərbaycan dili” kitabının 1980-ci il nəşrində baş cümlənin xəbəri feilin indiki zaman, şühudi və nəqli keçmişin zamanın sadəsi, eyni zamanda şəkil formalarından arzu şəkli ilə ifadə olunmadığı qeyd olunmuşdur [79, c.2, s.358]. Qeyd edək ki, budaq cümləsi

şərt şəkli ilə, baş cümləsi isə arzu şəkli ilə ifadə olunan cümlələr dildə mövcuddur. Bu, həmin feil şəklinin özündə gələcək zamanı bildirən mənə çalarının olması ilə bağlıdır. Belə hallarda xəbərin feilin hansı zaman, şəkil formaları ilə işlənməsi şərt mənasına bu və ya digər şəkildə təsir göstərir. Belə ki, “*bu struktur ... -sa // -sə şəkilçisinin bir-birindən fərqli semantik məzmun yaratmasına xidmət edir: şərt qətiləşir, qeyri-müəyyən olur, obyektiv zərurət kəsb edir, arzu çalarına, obyektiv zaman mənasına malik olur və s*” [79, c.2, s.358].

Baş cümləsi feilin əmr şəklində işlənən cümlələr:

Əgər hər işi çətinə düşən yoldaşımızı belə boş nəsihətlərlə sakit edəcəyiksə, afərin olsun bizə! [52, c.1, s.99] *Əgər sizdə namus varsa, bir nəfəriniz gəlin qabağa, hər ikimizi öldürün* [53, c.2, s.285].

Baş cümləsi feilin vacib şəklində işlənən cümlələr:

Xalqımıza kömək etmək istəyiriksə, onun savadlanmasına çalışmalıyıq [95, c.2, s.136].

Baş cümləsi feilin lazım şəklində işlənən cümlələr:

Əgər mən də olsəm, bil ki, uşaqlar hamısı acından qırilasındırlar [53, c.2, s.23]. *Kişidən qalan pulun çox yarısı xərclənib və halət bu günə keçsə, pulun qalanı da qurtarsa, elə acından öləsidir* [53, c.2, s.8].

Baş cümləsi feilin arzu şəklində işlənən cümlələr:

Xülasə, əgər bu adamların hamısını görmək istəsən, gərək ayın iyirmisindən qabaq gələsən [53, c.2, s.389].

Baş cümləsi feilin indiki zamanında işlənən cümlələr:

Əgər birinci gülləyə vura bilsəm, gedirik. Əgər vura bilməsəm, sən deyən olsun, qayıdırıq [94, c.1, s.241]. *Əgər qadınlardan birisi ağacın deşiyindən keçə bilməsə, həmişəlik özündən naümid olub məyus evinə qayıdır* [53, c.2, s.55].

Qeyd edək ki, şərtin tələbi ilə xəbəri şərt şəkli ilə ifadə olunan şərt budaq cümləsinin baş cümləsinin xəbəri keçmiş zamanın feil formaları (şühudi və nəqli keçmiş zaman) ilə ifadə olunmur. Çünki bu cümlələrdə ifadə olunan iş baş cümlədəki işdən əvvəl icra olunmalıdır. Bu halda budaq cümlədəki iş baş cümlədəki işin icrası üçün şərt ola bilməz və səbəb-nəticə mənası önə çıxmış olar. Belə cümlələrdə də şərt

nəticə tələb edir. Lakin bu zaman nəticə şərtdən asılı olaraq dəyişir. Yəni şərtlənən əksər hallarda şərti izləyir. Lakin bədii əsərlərdə müəyyən edilmiş nümunələr bu tələblərin heç də həmişə yerinə yetirilmədiyini göstərir. Bir sıra bədii nümunələrdə zaman və məzmun əlaqəsinin olmadığı müşahidə edilir. Bununla bağlı olaraq aşağıdakı fikri də xatırlatmaq yerinə düşərdi: “*bəzən xəbəri şühudi və nəqli keçmiş zamanla ifadə olunan baş cümlələrə rast gəlmək olur; lakin bunlar üslubi səciyyə daşıyır; belə zamanlar hər hansı başqa bir zamanın əvəzinə işlənmiş olur və buna görə də qrammatik xarakter daşımır*” [3, s.331]. Bunu bədii ədəbiyyatdan seçilmiş aşağıdakı nümunələrdə də izləmək olar:

Əgər o bir adamdan azca şübhələnsə, bu işdə əli olduğunu bilsə, dinməz-söyləməz tufəngi üzünə qaldırıb tətii çəkməyə hazır idi [95, c.2, s.256]. *Bir bəladan qurtardımsa, işim düzəldi* [31, c.2, s.285].

Baş cümlənin xəbəri keçmiş zaman forması ilə ifadə olunsada, cümlənin ümumi mənasından başa düşmək olur ki, burada, həmçinin gələcəkdə başa verəcək hərəkətə bir işarə vardır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, *-sa / -sə* şəkilçisi həm də adlarla işlənərək şərt semantikasının yaranmasına kömək edir. Budaq cümlənin xəbəri ismi xəbərdirsə, baş cümlənin xəbəri şəxs şəkilçili adlarla, feilin əmr şəkli və gələcək zaman ilə ifadə oluna bilər. Məsələn:

Çiçəklər şahid isə, mən də şahidəm [94, c.1, s.36]. *Sözlərin doğrudursa, ölümdən qorxmursansa, and iç* [94, c.1, s.304]. *Əgər sən güləriz, xeyirxah, hazırcavab, qılıqlı adamsansa, çox gözəl, buna yalnız sevinə bilərik* [13, c.1, s.320].

Verilmiş nümunələrdə zaman uzlaşması və şərt mənasının tələbinə tam şəkildə əməl edilmişdir. Məlum olduğu kimi, adlar da şəxs şəkilçiləri ilə işlənərək cümlənin xəbəri – ismi xəbəri ola bilər. “*Adlarla ifadə olunan predikatlarda konkret zaman affiksləri olmadığına görə belə cümlələrdə zaman ya budaq cümlənin predikatına görə, ya da mətnin məzmununa görə müəyyən edilir*” [165, s.57]. İzahatdan da görünür ki, budaq cümlənin feil ilə ifadə olunmuş xəbəri *-sa / -sə* şəkilçisi ilə işləndikdə və baş cümlənin xəbəri adlarla ifadə edildikdə şəxs şəkilçilərinin ümumi məzmununda gələcək zaman implikasiya edilir. Məsələn:

Əgər bir balaca əl tərپətsə, sıçrayıb üstünə cummaqdan başqa əlacım yoxdur [95, c.2, s.91]. *Əgər atan bu işə qol qoymasa, çətin başa gələn işdir* [95, c.2, s.216]. *Əgər Arakelin şeylərindən onun evində tapılmasa, cavabdehində mənəm* [95, c.2, s.187]. *İndi mən sənə nə qədər pul versəm, bəsdir?* [52, c.1, s.37]

Bu nümunələrdəki *əlacım yoxdur, işdir, mənəm* və *bəsdir* xəbərləri müvafiq olaraq *əlacım olmayacaq, iş olacaq, mən olacağam* və *bəs edəcək* şəklində işlənə bilər.

Həm budaq, həm də baş cümlənin ismi xəbərlə ifadə edildiyi cümlələrə də rast gəlmək olar:

Əgər həyatın sonunda heçlikdən başqa heç nə yoxsa, dözümlü və təmiz həyat kimə lazımdır? [13, c.1, s.195] *Əgər həyatın sonunda heç nə yoxsa, ömrü ləzzət və keflə başa vurmaq pismidir?* [13, c.1, s.195].

Şərt mənalı bu cümlələri təhlil etdikdə məlum oldu ki, budaq cümlədə ifadə olunan şərt məzmunu bilavasitə baş cümlənin xəbəri ilə də bağlı olur. Baş cümlənin xəbərinin gələcək və indiki zamanla, ümumi mənasında gələcək zaman məzmunu olan əmr, vacib, lazım, arzu şəkillərindən biri ilə, eləcə də adlarla ifadə edilməsi şərtin real olduğunu göstərir.

Qeyd edək ki, şərt məzmunu keçmişə də aid ola bilər. Əgər baş cümlənin xəbəri keçmiş zaman formasında işlənirsə, o halda zaman uzlaşmasına görə budaq cümlə də keçmiş zaman formasında ifadə edilməlidir. Belə cümlələrdə daha çox *-sa / -sə* şəkilçisindən sonra *idi, imiş* hissəcikləri işlədilir. Bu zaman onlar mürəkkəb cümlənin hər iki tərəfinə əlavə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, budaq cümlədə *-sa / -sə* şəkilçisi varsa, baş cümlənin xəbəri yenə də şərt şəklinin tələbinə uyğun olaraq gələcək zaman şəkilçisi ilə formalaşdırılır. Bunu aşağıdakı nümunələr də təsdiqləyir:

İxtiyar mənim əlimdə olsaydı, bu hasarı, qədim hasar olmasına baxmayaraq, kökündən qazardım [53, c.2, s.38]. *Kənd əhalisindən bir nəfər kənara bir kasa süd satsaydı, yəqin, bəy öz adamları ilə gəlib onun qapısındakı qaramalın hamısını güllə ilə qıracaqdı* [53, c.2, s.235]. *Əgər srağagün Güləsər onun yanına gəlməsəydi, bəlkə, heç bu gün də evə qayıtmaycaqdı* [95, c.2, s.60]. *Sizi inandıraram ki, əgər Məşədi qarpız kəsdiyi kimi diqqətlə ticarət etsəydi, indi onun pulu əlli min deyildi, yüz əlli min idi* [53, c.2, s.157]. *Əgər xaçpərəst teleqrafçının evimizə gətirdiyi bir tikə kağıza inanılsaydı,*

deməli, əmim üç arvadı və iki hərəmağası ilə birlikdə həmin gəmidə olmalı idi [70, s.11].

Yazılı abidələrin dilində də işlənmiş bu forma haqqında M.Ş.Rəhimov belə yazır: “... *Burada şərt məfhumu bir qrammatik əlamətlə bir dəfə əks etdirilirsə, keçmiş zaman məzmunu iki dəfə (həm budaq, həm də baş cümlələrdə) ifadə olunur*” [86, s.149]. Bu isə o deməkdir ki, budaq cümlədə şərt keçmiş zamanda ifadə olunursa, baş cümlədə də həmin zamana aid göstərici olmalıdır. Əks halda cümlənin məzmununda şərt məzmunu itirilmiş olar. Çünki şərt mənası özünü ən dolğun şəkildə budaq cümləsinin xəbəri şərt şəkilçisi ilə, baş cümləsinin xəbəri isə gələcək zaman forması ilə ifadə olunmuş tabeli mürəkkəb cümlələrdə tapır.

Budaq cümləsi feilin sadə şərt şəkli ilə ifadə olunan cümlə ilə budaq cümləsi şərt şəklinin mürəkkəb forması ilə ifadə olunan cümlə arasında zaman baxımından fərq olduğu məlumdur. Onlardan birincisində işin icrası gələcək zamana, ikincisində isə keçmiş zamana aid olur. Ə.Z. Abdullayev bu cümlələrdə məna baxımından da müəyyən fərqliliklərin özünü göstərdiyini qeyd edir: “... *Bunların birincisində daha çox arzu mənası olduğu halda, ikincisində daha çox təəssüf mənası ifadə edilir; buna görə də bunların hər ikisini eyni şey hesab etmək doğru olmaz*” [3, s.332]. Eyni zamanda bu formadan istifadə zamanı daha bir fərq təzahür edir. Fikrimizi yuxarıdakı nümunələrdən biri ilə izah edək. Məsələn: *İxtiyar mənim əlimdə olsaydı, bu hasarı, qədim hasar olmasına baxmayaraq, kökündən qazardım* cümləsinin xəbərlərini “olsa – qazaram” formasında işlədilsə, məna fərqi yaranacaq. Xəbəri *olsa idi* birləşməsi ilə ifadə olunan cümlə qeyri-real şərt, *olsa* sözü ilə ifadə olunan cümlə isə daha çox real şərt bildirir. Beləliklə, qeyri-real şərt mürəkkəb cümlənin hər iki tərəfinə əlavə olunan *idi, imiş* hissəciklərinin köməyi ilə ifadə olunur.

Şərt mənası sadə cümlələrlə ifadə olunarkən xəbərin hansı zaman göstəricisi ilə işlənməsi çox vacibdir. Bu tip cümlələrdə zaman uyğunluğu şərt ilə şərtlənən hissə arasında semantik əlaqələrin yaranmasında mühüm rol oynayır. Sadə cümlədə bir predikat iştirak etdiyi üçün məna ondan asılı olur. Şərt məzmununun yaranmasına xidmət edən ifadə vasitələri əksərən xüsusi olaraq hansısa zamanı göstərmir. Bu daha çox onların qarşılıqlı əlaqəsindən irəli gəlir.

Şərt mənasını aktuallaşdıran vasitələrdən biri kimi feili bağlamanın qrammatik göstəricilərindən *-madan², -anda², -mamış²* şəkilçiləri daha məhsuldardır:

Ağa, səbr eylə, hələ vaxta var və bizə növbə yetişməmiş bilet verməzlər.

Ancaq müharibə olanda sahibi bu möcüzəli atı minir.

Bu gün müəllimin verdiyi ev tapşırıqlarını etmədən həyatə düşməyəcək.

Bu cümlələrdə xəbərlər müvafiq olaraq qeyri-qəti gələcək, indiki və gələcək zamanda verilmiş, şərt məzmunu isə açıq deyil, gizli şəkildə ifadə olunmuşdur. Zaman göstəriciləri əsas tərəfdəki hərəkətin icra edildiyi zamanı bildirməklə yanaşı, həm də onun hansı şərt altında gerçəkləşdiyinə işarə edir.

Qeyd edək ki, sahənin uzaq periferiyasına aid olan bu konstruksiyalarda real şərt ifadə olunmuşdur. Deməli, feilin qeyri-qəti, indiki və gələcək zamanı bu cümlələrdə işlənməklə həmçinin şərtin reallığını təmin etmişdir. Yuxarıdakı cümlələrdən birinin xəbərini feilin mürəkkəb forması ilə əvəz etsək, şərt artıq qeyri-real olacaq. Məsələn: *Bu gün müəllimin verdiyi ev tapşırıqlarını etmədən həyatə düşməyəcək / Bu gün müəllimin verdiyi ev tapşırıqlarını etmədən həyatə düşməyəcəkdi.*

Həmin cümlələrin xəbəri keçmiş zamanda verilmiş aşağıdakı variantlarında isə şərt məzmunu yoxdur:

Ağa, səbr eylə, hələ vaxta var və bizə növbə yetişməmiş bilet vermədilər.

Ancaq müharibə olanda sahibi bu möcüzəli atı mindi.

Bu gün müəllimin verdiyi ev tapşırıqlarını etmədən həyatə düşmədi.

Bu cümlələrdə şərt mənasının olmaması onunla bağlıdır ki, onlardakı feili bağlama göstəriciləri törəmə şərt mənasını itirmişlər. Feili bağlama şəkilçiləri burada öz əsas mənalarına uyğun olaraq hərəkətin zamanını, tərzini bildirir.

Qeyd olunmuş fikirlər və tədqiqatda analiz edilmiş nümunələr əsasında bu qənaətə gəlmək olar ki, şərtliyin implisit ifadəsi zamanı da cümlənin predikatı əsasən qəti və qeyri-qəti gələcək zamanla ifadə olunur. Belə cümlələrdə hərəkətin keçmiş zamana aid olması üçün bu zaman formalarının mürəkkəb formasından istifadə edilməlidir. Şərt mənası implisit şəkildə ifadə olunan cümlələrin xəbərinin hətta feilin indiki zamanı və əmr şəkli ilə ifadəsi də mümkündür. Bu isə o deməkdir ki, şərt semantikasının aktuallaşdırıcıları ilə cümlənin predikatı arasındakı əlaqə mütləqdir.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Vahid invariant mənə ətrafında cəmləşən dil vahidləri funksional-semantik sahə prinsipi əsasında öyrənilir. Bu halda forma, semantika və funksiya baxımından ümumi xassəyə malik olan dil vahidləri sahə prinsipi üzrə qruplaşdırılır. Bu, eyni bir anlayışı ifadə edən və dilin müxtəlif səviyyələrinə aid olan vasitələri müəyyənləşdirib sistemləşdirməyə imkan verir.

2. Funksional-semantik sahənin ifadə planı sahənin dildə ifadə vasitələrinin formal-struktur tərəfini, məzmun planı isə invariant mənəni müəyyənləşdirir. Azərbaycan dilində şərtiliyin eksplisit və implisit ifadə vasitələri mövcuddur.

3. Sahənin şaquli strukturu üzrə funksional-semantik şərtilik sahəsi mərkəz (nüvə), dominant və eyni zamanda yaxın və uzaq periferik zonalara aid konstituentlərə malikdir. Şərt mənəsinin kateqorial xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən konstruksiyalar bu sahənin nüvəsində, ikili semantikaya sahib olan strukturlar isə funksional-semantik sahənin yaxın periferiyasında işlənir. Şərtin daha az nəzərə çarpan əlamətlərinə malik konstruksiyalar sahənin uzaq periferiyasında yerləşir.

4. Funksional-semantik şərtilik sahəsinin komponentləri kimi feilin şərt şəklinin şəkilçisi *-sa / -sə*, *isə* ədatı və onun qrammatikləşmiş forması, şərt bildirən bağlayıcılar, *ki* və *-mı⁴* ədatları, intonasiya, sinkretik şəkildə şərt mənəsi ehtiva edən başqa növ budaq cümlələr, şərt mənalı müxtəlif leksik vahidlər, birləşmələr və feilin təsriflənməyən formalarının iştirak etdiyi sadə cümlələr çıxış edir. Tədqiqata cəlb olunmuş bədii əsərlərin təhlili zamanı məlum oldu ki, sahə üzrə şərt mənəsinin ifadə olunmasında əsas komponentlərdən feilin şərt şəklinin (dominant) işləkliyi 65,78%, *isə* ədatı 19,53%, bağlayıcılar 3,47% və digər konstituentlər (*-mı⁴* və *ki* ədatları, intonasiya, bəzi birləşmələr, arzu şəklinin göstəricisi) 5,48% təşkil edir, yaxın və uzaq periferiyaya aid konstituentlərinin ümumilikdə payı isə 5,74%-ə bərabərdir.

5. Funksional-semantik şərtilik sahəsi nüvə strukturuna malik olur. Nüvə sahənin mərkəzində yerləşir və şərtiliyin əsasını təşkil edir. Azərbaycan dilində

funksional-semantik şərtlik sahəsində dilin müxtəlif yaruslarına aid vasitələr işlənə bilər, lakin sahənin nüvəsini (mərkəzini) şərt kateqoriyası təşkil edir.

6. Funksional-semantik sahə polisentrik və monosentrik struktura malik olur. Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsi kateqorial baxımdan morfoloji üsul ilə (feilin şərt şəklinin şəkilçisi və digər affikslər) formalaşdığından monosentrik strukturludur.

7. Şərtiliyin mahiyyəti xəbəri feilin şərt şəkli ilə ifadə olunmuş cümlələrdə ortaya çıxır. Azərbaycan dilində funksional-semantik şərtlik sahəsinin dominantı *-sa / -sə* göstəricili feilin şərt şəklidir. Feilin şərt şəkli sahənin ümumi invariant mənasını birmənalı şəkildə ifadə edən, sistematik olaraq istifadə olunan konstituentdir.

8. Sahə dəqiq sərhədləri olmayan bir sistemdir. Bir sahənin konstituentləri başqa bir sahənin konstituentləri ilə qarşılıqlı əlaqədə ola bilər. Bir dil vahidi bir neçə mənə ifadə edə bildiyi kimi bir mənə də fərqli dil vasitələri ilə ifadə oluna bilər. Ona görə də funksional-semantik şərtlik sahəsinin digər funksional-semantik sahələrlə – güzəşt, səbəb və temporallıqla kəsişmə zonalarını, yəni müxtəlif sahələrin semantik elementlərinin qarşılıqlı təsir sahələrini müəyyənləşdirmək olar.

9. Şərtlik sahəsinin formalaşmasında iştirak edən kontekstual-situativ vasitələr daha zəif şərt semantikasına malik olur və sahənin periferiyasında qərarlaşır. Bu vasitələr şərt mənasının müxtəlif mənə çalarlarını ifadə etməyə imkan verir. Bu səbəbdən şərtlik sahəsinin periferik zonası fərqli vasitələrlə zəngin olur. Bu zona həm mürəkkəb, həm də sadə cümlə səviyyəsində formalaşır.

10. Zaman göstəriciləri də şərtiliyin ifadəsinə kömək edən vasitə kimi çıxış edə bilər. Bu özünü həm sahənin mərkəzinə, həm də periferiyasına aid nümunələrdə göstərir. *-sa / -sə* şəkilçisi özündə gələcək zaman seması ehtiva etdiyindən sahədə zaman göstəriciləri bu mənanın ifadə olunmasına birbaşa təsir edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasova, N.Y. Transformasiya hadisəsinin nəzəri-lingvistik aspektləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2013. №5, – s. 314-319.
2. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzər problemləri / K.M. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – 281 s.
3. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr / Ə.Z. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1974. – 420 s.
4. Abdullayev, Ə.Z. Sintaksisin aktual məsələləri (tabeli mürəkkəb cümlənin tədqiqi) / Ə.Z. Abdullayev. – Bakı: ADU, – 1987. – 84 s.
5. Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Y. Seyidov, A. Həsənov – Bakı: Şərq-Qərb, – IV hissə. – 2007. – 422 s.
6. Abdullayev, S.Ə. Müasir alman dilində təsdiq və inkarın praqmatik-üslubi variantivliyi / S. Abdullayev. – Bakı: Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin nəşriyyatı, – 1990. – 79 s.
7. Abdullayev, S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası / S.Ə. Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – 279 s.
8. Abdullayeva, A.V. Müxtəlif sistemli dillərdə polineqasiya və mononeqasiya tiplərinin variantivliyi (alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / Bakı, 2016. – 170 s.
9. Abdullayeva, G.A. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / Bakı, 2000. – 141 s.
10. Abdullayeva, İ.Ə. Türk dilçiliyində şərt cümlələrinin yeri məsələsi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. № 10, – s. 133-139.
11. Ağakışiyeva Ş.M. Türk dillərində feilin şərt şəklinin ifadə etdiyi semantik mənalar: [Elektron resurs] / Sport science journal, – 2023. vol. 5, №1, – s. 158 – 162.
[URL:https://www.researchgate.net/publication/371765386_TURK_DILLRIN_D_FEILIN_SRT_SKLININ_IFAD_ETDIYI_SEMANTIK_MNALAR](https://www.researchgate.net/publication/371765386_TURK_DILLRIN_D_FEILIN_SRT_SKLININ_IFAD_ETDIYI_SEMANTIK_MNALAR)
12. Axundov, A.A. Dilçiliyə giriş. Dərslik. / A.A. Axundov, N.N. Məmmədov. – Bakı: Maarif – 1966. 298 s.

13. Anar. Əsərlər (hekayələr, povestlər). [VII cilddə] / Anar. – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2003. – 578 s.
14. Aslanov, A.Ə. Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar (mənsubiyyət, inkarlıq, kəmiyyət) / A.Ə. Aslanov. – Bakı: ADU, – 1985. – 79 s.
15. Aslanova, Ş.V. Alman və Azərbaycan dillərində funksional-semantik təhriklik sahəsi: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2014. – 141 s.
16. Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər. Bakı: AzSSR EA, – 1947. – 171 s.
17. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası. Fəonemika və morfemika: [4 cilddə] / Bakı: Prestige, – c.1. – 2014. – 530 s.
18. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası. Morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika: [4 cilddə] / Bakı: Prestige, – c.2. – 2014. – 326 s.
19. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi: [4 cilddə] / Bakı: Prestige, – c.3. – 2014. – 505 s.
20. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya: [4 cilddə] / Bakı: Prestige, – c.4. – 2014. – 607 s.
21. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə] / Bakı: Şərql-Qərb, – c.2. – 2006. – 792 s.
22. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cilddə] / Bakı: Şərql-Qərb, – c.4. – 2006. – 712 s.
23. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Morfologiya. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, – 1960. – 335 s.
24. Azərbaycan dilinin qrammatikası: I hissə, Fonetika və morfologiya. Bakı: Azərənşr, – 1951. – 207 s.
25. Bağirov, A.N. Türk dillərində yarımqıq feillər / Oğuz qrupu türk dillərinin materialları əsasında / A. N. Bağirov. – Dərs vəsaiti, – Bakı: N.Tusi adına APU, – 1993, 88 s.
26. Bağirov, Ə.A. Mürəkkəb cümlələrin üsubi xüsusiyyətləri / Ə. A. Bağirov. – Bakı: ADU nəşri, – 1978. – 52 s.
27. Budaqova, Z. İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə / Z.İ. Budaqova. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. – 1963. – 223 s.

28. Budaqova, Z.İ. Felin şəkilləri. Müasir Azərbaycan dili / Z.İ. Budaqova, İ.Məmmədov; – Bakı: Elm, – 1980. – s. 307-355.

29. Cabarova A.Q. Müxtəlif sistemli dillərdə rəng adlarının semantik-struktur xüsusiyyətləri (alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2015. – 24 s.

30. Cabbarlı, C.Q. Əsərləri: [4 cilddə] / C. Q. Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 328 s.

31. Cabbarlı, C.Q. Əsərləri: [4 cilddə] / C.Q. Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – 360 s.

32. Cabbarlı, C.Q. Əsərləri: [4 cilddə] / C.Q. Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2005. – 368 s.

33. Cahangirov, F.F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi (müqayisəli-tipoloji tədqiqat) / F.F. Cahangirov. – Bakı: Elm. – 2005. – 312 s.

34. Cəfərov, Q.H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi / Q.H. Cəfərov. – Bakı: Elm. – 1984. – 124 s.

35. Cəfərova, S.Ə. Şərt şəkilçisi ilə formalaşan mürəkkəb cümlələr: [Elektron resurs] / – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. №3, – s. 244-249.

URL: Microsoft Word - 2017 №3 SONNNN - MUNEVVER AYSEL.doc
(filologiyameseleleri.com)

36. Cəlilov, F.A. Mürəkkəb cümlə sintaksisi / F.A. Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1983. – 116 s.

37. Dəmirçizadə, Ə.M. “Kitabi-Dədəd Qorqud” dastanlarının dili / Ə.M. Dəmirçizadə. – Bakı: Elm, – 1999. – 140 s.

38. Elçin. Seçilmiş əsərləri: [10 cilddə] / E.Əfəndiyev. – Bakı: Çinar-Çap, – c. 1. – 2005. – 626 s.

39. Elçin. Seçilmiş əsərləri: [10 cilddə] / E.Əfəndiyev – Bakı: Çinar-Çap, – c. 3.– 2005. – 590 s.

40. Eyvazova, R.H. Kişvəri “Divan”ının dili. (Morfoloji xüsusiyyətlər) / R.H. Eyvazova. – Bakı: Elm, –2005. – 136 s.

41. Əfəndiyev, İ.M. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / İ.M. Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya Press, – c. 1. – 2005. – 208 s.

42. Əfəndiyev, İ.M. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / İ.M. Əfəndiyev. – Bakı: Avrasiya press, – c. 2. – 2005. – 336 s.

43. Əhmədov, F.Z. Köməkçi nitq hissələrinin semantik xüsusiyyətlərinin tədrisi məsələləri / F.Z. Əhmədov. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 88 s.

44. Əhmədova, A.A. “İLƏ” qoşmasının semantik-funksional xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2014. – №4 (92), – s. 142-146.

45. Ələkbərov, A.Q. Feillərin sinonimliyi // Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası / A.Q. Ələkbərov. – Bakı: Elm, – 1985. – 71-94 s.

46. Əliyev, Ə.M. Tabeli mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri / Ə.M. Əliyev. – Bakı: Maarif, – 1992. – 191 s.

47. Əliyeva, İ.B. Funksional-semantik sahə konstituentlərinin struktur xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2014. № 4, (92), – s. 39-41.

48. Əliyeva, M.X. Məchulluq sahəsi və onun müxtəlif sistemli dillərdə ifadə vasitələri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2017. –141 s.

49. Əlizadə F.F. Dilçilikdə funksional yanaşma: [Elektron resurs] / Məruzə və məqalələr – доклады и статьи, – s. 544 – 547.

[URL:http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2021/03/131\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebiyat/2021/03/131(meqale).pdf)

50. Hacıyeva, E.İ. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri / E.İ. Hacıyeva. – Bakı: Mütərcim, – 2006. – 268 s.

51. Hacıyeva, R. Müasir Azərbaycan dilində -sa / -sə göstəricili budaq cümlələrin funksional-semantik və üslubi aspektləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. №10, – s. 104-110.

52. Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / Ə. Haqverdiyev. – Bakı: Lider, – c.1. – 2005. – 504 s.

53. Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / Ə. Haqverdiyev. – Bakı: Lider, – c. 2. – 2005. – 408 s.

54. Həsənoğlu, F. Dil və gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri / F.H.Zeynalov – Bakı: Mütərcim, – 1999. – 268 s.

55. Hüseynova, F.R. Müasir ingilis dilində funksional-semantik inkarlıq kateqoriyası: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / Bakı, 2024. – 28 s.

56. Hüseynova, Ş.A. Nitq situasiyalarında bağlayıcıların funksionallığı: [Elektron resurs] / – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2019. IX cild, № 1, – s. 74-79.

URL: [733744\(meqale\).pdf \(anl.az\)](https://733744(meqale).pdf(anl.az))

57. Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. : [4 cilddə] / M.H.Hüseynzadə. – Bakı: Maarif, – c. 3. – 1973. – 358 s.

58. Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya: [4 cilddə] / M.H.Hüseynzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2007. – 280 s.

59. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə (təkrar nəşr) / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 354 s.

60. İbrahimov, M.Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / M.Ə. İbrahimov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 432 s.

61. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / İ. Nəsimi. – Bakı: Lider, – c. 1. – 2004. – 336 s.

62. İmranoğlu, R. Məntiq / R. İmranoğlu. – Bakı: Parlayan Günəş, – 2011. – 464 s.

63. Kazımov, İ.B. Funksional morfologiyaya giriş: əsas anlayışlar və prespektivlər: [Elektron resurs] / Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 2023. № 3 (277) – s. 61 – 72

URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1924137>

64. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi / Q.Ş. Kazımov. – Bakı: Elm, – 2019, – 608 s.

65. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Ş. Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 448 s.

66. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Ş. Kazımov. – Bakı: Ünsiyyət, – 2014, – 500 s.

67. Kitabi-Dədə Qorqud. (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə: F.Zeynalov, S.Əlizadə) Bakı: Yazıçı, – 1988. – 263 s.
68. Qocayeva, L.V. Oğuz qrupu türk dillərində -sa, -sə şəkilçili budaq cümlələr: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2008. – 149 s.
69. Qocayeva, L.V. Nağıyeva D.Ə. Şərt budaq cümləsinin bəzi xüsusiyyətləri // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2023. №1, – s. 69 –72
70. Qurban Səid. Əli və Nino / Q. Səid. – Bakı: Şərq və Qərb, – 2006. – 208 s.
71. Məmmədov, İ.T. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik (feil formaları əsasında) / İ.T. Məmmədov. – Bakı: ADU, – 1985. – 87 s.
72. Məmmədova, A.G. “İsə” sözünün qrammatik funksiyaları barədə // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2012. №4, – s. 39-42.
73. Məmmədova, X.İ. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri / X.İ. Məmmədova, Ə.H.Cavadov. – Bakı: Mütərcim, – 2000. – 76 s.
74. Məmmədova, N.K. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin semantikasını: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2000. – 193 s.
75. Mirzəyev, H.İ. Azərbaycan dilində feil / H.İ.Mirzəyev. – Bakı: Maarif, – 1986. – 318 s.
76. Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası / H.İ. Mirzəzadə – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – 369 s.
77. Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi / H.İ. Mirzəzadə. – Bakı: Maarif – 1968. – 164 s.
78. Musayev, M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi, Dərs vəsaiti/ M.M. Musayev. – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, – 2011. – 401 s.
79. Müasir Azərbaycan dili. Morfoloqiya: [3 cildə] / – Bakı: Elm, – c. 2. – 1980. – 509 s.
80. Mürsəliyeva X.M. Müasir Azərbaycan dilində intensivlik kateqoriyasının morfoloji vasitələrlə ifadəsi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. №6, – s. 205 – 211

81. Müzəffəroğlu, T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasını / T.M. Hacıyev – Bakı: Azər nəşr, – 2002. – 304 s.
82. Nəsirova, Z. Alman və Azərbaycan dillərində inkarlığın sintaktik ifadə vasitələri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2013. №9, – s. 211-215.
83. Nəzərova, A.H. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti / A.H. Nəzərova – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 224 s.
84. Pines, V. Azərbaycan dilində feilin qrammatik semantikasını (zaman və şəkil kateq. üzrə) // – Bakı: Tədqiqatlar, – 1970. №3, – s. 42 – 59
85. Rəcəbli, Ə.Ə. Göytürk dilinin morfoloqiyası / Ə.Ə. Rəcəbli – Bakı: Bakı Universiteti, – 2002. – 475 s.
86. Rəhimov, M.Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi / M.Ş. Rəhimov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 319 s.
87. Rüstəmxanlı, S.X. Astar (roman və hekayələr) / S.X. Rüstəmxanlı. – Bakı: Qanun, 2018. – 408 s.
88. Rüstəmov, R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feilin arzu və lazım şəkilləri / R.Ə. Rüstəmov – Bakı: AzSSR EA, – 1962. – 59 s.
89. Rüstəmov, R.Ə. Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri (keçid prosesi). Monoqrafiya / R.Ə. Rüstəmov – Bakı: Bakı Universiteti, – 1996. – 220 s.
90. Serebrennikov, B.A. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikasını. / B. A. Serebrennikov, N.Z. Hacıyeva. – Bakı: Səda, – 2002. – 380 s.
91. Sössür, F. Ümumi dilçilik kursu / F. Sössür. – Bakı: BDU nəşr., – 2003. – 408 s.
92. Süleymanlı, M. Seçilmiş əsərləri / M.S. Balakışiyev – Bakı: Şərq və Qərb, – 2006. – 480 s.
93. Şərifova S.V. Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində mürəkkəb cümlənin semantik-sintaktik xüsusiyyətləri / S.V. Şərifova. – Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, – 2022. – 224 s.
94. Şıxlı İ.Q. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Q. Şıxlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 408 s.

95. Şıxlı İ.Q. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Q. Şıxlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 2. – 2005. – 400 s.
96. Şirəliyev, M.A. Türk dillərində zaman formaları sistemi ətrafında fikir ayrılıqları. Müasir Azərbaycan dilində şəkil və zaman kateqoriyaları / M.A. Şirəliyev. – Bakı, – 1968. – s. 191-193.
97. Şükürlü, Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / Ə.C. Şükürlü. – Bakı: Maarif, – 1993. – 336 s.
98. Tahirov, İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası / İ. M. Tahirov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 324 s.
99. Tanrıverdi, Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş nəşri. / Ə.V. Tanrıverdi. – Bakı: Elm, – 2017, – 538 s.
100. Teyyubova, N. R. Dilçilikdə funksional istiqamət // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2018. №3 (107), – s. 226-228.
101. Teyyubova, N.R. Azərbaycan və Türk dillərində şərt şəkli // VI Yıldız Uluslararası Sosial Bilimlər Konqresi/ Tam Metin Bildiri Kitabı, – İstanbul: 12 dekabr – 2019, – s. 2327-2331.
102. Teyyubova, N. R. İmadəddin Nəsimi dilində şərtlik anlayışı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. №17, – s. 206-210.
103. Teyyubova, N. R. Şərtlik anlayışı və “isə” ədatı // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2020. №10, – s. 104-110.
104. Teyyubova, N.R. Feilin arzu və şərt şəkillərinin mənaca bağlılığı // International Baku Scientific Researches Conference, – Bakı: Farabi Publishing House, – 21-22 avqust, – 2020, – s. 103-109.
105. Teyyubova, N. R. Şərtlik anlayışının ifadə vasitələrindən biri – şərt budaq cümlələri // – Bakı: İpək yolu, – 2020. №3, – s. 147-151.
106. Teyyubova, N.R. -Sa, -sə şəkilçili budaq cümlələrdə şərt semantikasını // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №3, – s. 126-132.
107. Teyyubova, N.R. Şərt mənasının yaranmasında zaman əlaqəsinin rolu // “Humanitar və ictimai elmlərin əsasları” mövzusunda II respublika elmi konfransının materialları, – Bakı, – 22 dekabr, – 2020, – s. 33-35.

108. Teyyubova, N.R. Şərtlik məzmununun yaranmasında şərt bağlayıcılarının rolu // – Bakı: BSU Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2020. №1, – s. 94-99.
109. Verdiyeva, Z.N. Dilçilik problemləri, I hissə. / Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, M. Adilov – Bakı: Elm, – 2019. – 404 s.
110. Vəliyev, S.İ. Sadə cümlənin tərkibi / S.İ. Vəliyev. – Bakı: Elm, – 1998. – 116 s.
111. Vəliyev, S.İ. Sadə cümlənin semantikasını / S.İ. Vəliyev. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 48 s.
112. Vəliyeva, M.H. “Kitabi-Dədə Qorqud” un dilində mürəkkəb cümlənin struktur modelləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2011. – 26 s.
113. Yusifov, E.Q. Alman dilində inkar prefiksləri və onların funksional-semantik təhlili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / Bakı, 2011. – 22 s.
114. Yusifov, E.Q. Alman və Azərbaycan dillərində inkarlığın sintaktik ifadə vasitələri // Filologiya məsələləri, – Bakı, 2013. №3, – s. 159 - 166
115. Zeynalov, F.R. Türkologiyanın əsasları / F.R. Zeynalov. – Bakı: Maarif, – 1981. – 343 s.
116. Aksan, M. Dilbilimde işlevci – biçimci yaklaşım: [Elektron resurs] / Dilbilim araştırmaları, – 1993, – s. 189-200.
URL: [PDF\) Dilbilimde İşlevci-Biçimci Yaklaşım \(researchgate.net\)](https://researchgate.net)
117. Askerov, M.B. Mastar, fiil sıfatı və ulaç funksiyonlu fiil şəkilləri // XV Dilbilim Kurultayı, – İstanbul: Özet kitabçığı, – 2001, – s. 20.
118. Baskakov, N. A. Türk lehçelerinde -sa/-se şart şeklinin kökeni sorununa dair // Çev. Mehman Musaoğlu, Cemile Kınacı. Dil Araştırmaları, 2014. Sayı: 14 Bahar, – s. 201-232.
119. Benzer, A. -Sa ekinin işlevleri ve dilek-şart ayrımı: [Elektron resurs] / SÜ Türkiyat Araştırmaları, – 2010. Sayı: 28, – s. 131-140.
URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/257802>
120. Böler, T. Dede Korkut Hikayeleri’nde şart cümleleri: [Elektron resurs] / Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, – 2008. №2, – s. 54-61.

URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gopsbad/issue/48548/616359>

121. Bulak, Ş. “-sA” ekinin işlevleri: [Elektron resurs] / A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TEAD] 46, Erzurum, – 2011, – s. 25-38.

URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33579>

122. Bulak, Ş. Tarihi ve çağdaş türk yazı dillerinde şart kipi: [Elektron resurs] / Türkiyat Araştırmaları Dergisi, – 2011. Sayı: 30 – s. 71-97.

URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/257746>

123. Buran, A. Çağdaş türk yazı dilleri / A. Buran, E. Alkaya - I. Eskişehir. Anadolu Üniversitesi, Eylül, – 2001. – 198 s.

124. Büyükyılmaz E. -Sa şart kipinin tarihsel gelişimi: [Elektron resurs] / Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, – 2019. Cilt: 1, Sayı: 2 [12], – s. 61-67.

URL: [-sA ŞART KİPİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ.pdf \(ohu.edu.tr\)](https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33579)

125. Develi, H. {sA} morfemli yardımcı cümleler ve bunlarla kurulan birleşik cümleler üzerinde bir inceleme: [Elektron resurs] / Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, – Ankara, 1997. – s. 116-152.

URL: [Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten » Makale » \(sA\) MORFEMLİ YARIDIMCI CÜMLELER VE BUNLARLA KURULAN BİRLEŞİK CÜMELELER ÜZERİNDE BİR İNCELEME \(dergipark.org.tr\)](https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33579)

126. Efendioğlu, S. Kazak Türkçesinde zarf-fiil kökenli kipler: [Elektron resurs] / Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, – 2010. Sayı: 1 , – s. 1-20.

URL: <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423881468.pdf>

127. Ergin, M. Türk dil bilgisi / M. Ergin. – İstanbul: Bayrak yayınları, – 1993. – 292 s.

128. Gülsevin, G. Türkçede şart gerundiumu üzerine // Türk dili, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990. 467 (2), – s. 266-279.

129. Kalegeri, Ç. Doğu Türkçesinden Batı Türkçesine -dı ér -se/-dİsA zarf-fiil eki üzerine karşılaştırmalı bir çalışma: [Elektron resurs] / Çukurva Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, – aralık 2019. № 4(2), – s. 279-297.

URL: [Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi » Makale » DOĞU TÜRKÇESİNDEN BATI TÜRKÇESİNE -dI ér-se/-dIsA ZARF-FİİL EKİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇALIŞMA \(dergipark.org.tr\)](http://dergipark.org.tr)

130. Karaağaç, N.D. İşlevsel dilbilim: [Elektron resurs] / – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyyat Fakültesi Türk dil ve edebiyatı dergisi, – 2007. Cilt 37, Sayı:37, – s. 35-42.

URL: [\[PDF\] İŞLEVSEL DİLBİLİM | \[PDF\] \(acarindex.com\)](http://acarindex.com)

131. Karahan, L. Türkçede söz dizimi / L. Karahan – Ankara: Erek, 2010. – 190 s.

132. Kaşgari, M. Divani lüğat-it türk (Tercümesi). [4 ciltte] / çeviren Besim Atalay. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – c.3. – 1985. – 452 s.

133. Korkmaz, Z. Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi) / Z. Korkmaz. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2003. – 1028 s.

134. Musaoğlu, M. Türkçenin işlevsel dil bilgisi ve metin kompozisyonu // – A.Ü. TÖMER Dil Dergisi, – 2003. Sayı:120, Mayıs-Haziran, – s. 22-40.

135. Okan, C. “-sA” ekinin işlevleri üzerine: [Elektron resurs] / TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, – 2018. – s. 460-466.

URL: [TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi » Makale » “-sA” EKİNİN İŞLEVLERİ ÜZERİNE \(dergipark.org.tr\)](http://dergipark.org.tr)

136. Teyyubova, N. R. Dede Korkut Hikayeleri'nin dilinde koşulluluk kavramı // IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (Bilge Tonyukuk anısına), – 26-30 eylül, – 2021. – s. 1843-1849.

137. Schaaik, G. 'İşlevsel dilbilgisi' nedir? [Elektron resurs] / Boğaziçi Üniversitesi: Dilbilim Araştırmaları, – 1998. – s. 9-25.

URL: [274158 \(boun.edu.tr\)](http://boun.edu.tr)

138. Tosun, İ. Tuva türkçesinde şekil bilgisi / Doktora tezi / Edirne: Trakya Üniversitesi, 2011. – 629 s.

139. Tuğlacı, G. Özbekçede aga (eğer) bağlacının söz dizimsel ve işlevsel analizi: [Elektron resurs] / IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (Bilge Tonyukuk anısına), – 26-30 eylül, – 2021. – s. 1851-1863.

URL: [\(PDF\) Özbekçe agar \(eğer\) Bağlacının Söz Dizimsel ve İşlevsel Analizi // Syntactic and Functional Analysis of the Uzbek agar \(if\) conjunction \(researchgate.net\)](#)

140. Адмони, В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики / В.Г. Адмони. – Ленинград: Наука, – 1988. – 239 с.

141. Адмони, В.Г. Основы теории грамматики / В.Г. Адмони. – Москва: Едиториал УРСС, – 2004. – 104 с.

142. Акимова, Э.Н. Категория обусловленности: статус, состав, уровни реализации: [Электронные ресурсы] / Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2, Языкознание, –2012. №1(15), – с. 250-254.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-obuslovlennosti-status-sostav-urovni-realizatsii/viewer>

143. Алиева, М.Х. Структура функционально-семантического поля // Журнал научных Публикаций аспирантов и докторантов. Курск, – 2015. – с. 93-98.

144. Алиева, М.Х. Структура функционально-семантического поля пассивности в разносистемных языках // Вестник Нижегородского государственного лингвистического университета им Н.А. Добролюбова, – 2017. Выпуск 39, – с. 89-100.

145. Ашрапова, А.Х. Парадигма функционально-семантического изучения языковых явлений (на примере значения кондициональности в разноструктурных языках): [Электронные ресурсы] / Вестник ТГГПУ. Филология и культура, , – 2010. №1(19), – с. 19-24

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/paradigma-funktsionalno-semanticheskogo-izucheniya-yazykovyh-yavleniy-na-primere-znacheniya-konditsionalnosti-v-raznostrukturnyh>

146. Ашрапова, А.Х. Функционально-семантическое поле кондициональности в разноструктурных языках: / диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Казань, 2006. – 139 с.

147. Бакулев, А.В. Функционально-семантическое поле каузальности в русском языке: / автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Белгород, 2009. – 25 с.

148. Безкоровайная, Г.Т. Семантические поля как способ систематизации лексических единиц: попытка обобщения основных положений теории поля // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля: Серія Філологічні науки, – 2012. №1(3), – с. 172-180.

149. Бережан, С.Г. О синонимии поле в языке // Проблемы языкознания, Москва, –1967. – с. 78-82.

150. Бондарко, А.В. Теория морфологических категорий / А.В. Бондарко – Ленинград: Наука, – 1976. – 255 с.

151. Бондарко, А.В. Теория функциональной грамматики / А.В. Бондарко. – Санкт-Петербург: Наука, – 1996. – 230 с.

152. Бондарко, А.В. Введение. Основы функциональной грамматики / – Ленинград: Наука, – 1987. – с. 5-36.

153. Бондарко, А.В. Грамматическая категория и контекст / А.В. Бондарко. – Ленинград: Наука, – 1971. – 114 с.

154. Бондарко, А.В. Грамматическое значение и смысл / А.В. Бондарко. – Ленинград: Паука, – 1978. – с. 175

155. Бондарко, А.В. Петербургская школа функциональной грамматики. Теория функциональной грамматики (ТФГ): [Электронные ресурсы]

URL:https://studme.org/1777111018568/literatura/peterburgskaya_shkola_funktsionalnoy_grammatiki_teyoriya_funktsionalnoy_grammatiki_tfg_bondarko

156. Бондарко, А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А.В. Бондарко. – Москва: Эдиториал УРСС, – 2001. – 208 с.

157. Бондарко, А.В. Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры / А.В. Бондарко. – Санкт-Петербург: Наука, – 2005. – 478 с.

158. Бондарко, А.В. Теория функциональной грамматики / А.В. Бондарко. – Москва: УРСС, – 2003. – 349 с.

159. Валиева, Л.Г. Кондициональные и уступительные отношения в тюркских языках: [Электронные ресурсы] / Вестник БГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, – 2014, №2, – с. 100 – 104

URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/konditsionalnye-i-ustupitelnye-otnosheniya-v-tyurkskih-yazykah>

160. Васильев, Л.М. Современная лингвистическая семантика. Учебное пособие для вузов / Л.М. Васильев – Москва: Высшая школа, – 1990. – 176 с.

161. Васильев, Л.М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания, – 1971. №5, – с. 105 – 113.

162. Воейкова, М.Д. Санкт-Петербургская школа функциональной грамматики: история и перспективы развития / М.Д. Воейкова, В.В. Казаковская // Вестник МГУ, – Москва: – 2019. Серия 9, № 1, – с. 86 – 97.

163. Гак, В.Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка // Проблемы функциональной грамматики, – Москва: Наука, – 1985. – с. 5 – 15.

164. Ганиев, Ф.А. О проблеме функциональной грамматики // – Казань: Научный Татарстан, – 2009. № 1, – с. 106-117.

165. Гасымов, И.З. Синтаксические средства выражения категории условия в современном азербайджанском языке: / диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Баку, 1984. – 139 с.

166. Губанов А.Р. Отношение обусловленности в разноструктурных языках: / диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Чебоксары, 1999. – 139 с.

167. Гулиев, Н. Функционирование предикативных фразеологизмов в составе сложного предложения // Dil və ədəbiyyat. – Bakı, 2017. №1(101), – с. 106.

168. Гулыга, Е.А. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке / Е.А. Гулыга, Э.Н. Шендельс. – Москва: Просвещение, – 1969. – 284 с.

169. Давыдова, Н.А. Репрезентация условных отношений в английском дискурсе: / диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Москва, 2006. – 254 с.

170. Дмитриев, Н.К. Грамматика башкирского языка / Н.К. Дмитриев. – Москва-Ленинград: Академи Наук СССР., – 1948. – 276 с.

171. Дробышева, Н.Н. Выражение обусловленности в английском языке: [Электронные ресурсы] / Лингводидактика. Гуманитарные науки, – 2012. №4(8), – с. 67-73.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vyrazhenie-obuslovlennosti-v-angliyskom-yazyke>

172. Дробышева, Н.Н. Категория обусловленности в русском и чувашском языках: / диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Чебоксары, 2008. – 163 с.

173. Дружинина, С.И. Сложноподчиненные предложения обусловленности: виды и разновидности // Вестник Челябинского государственного университета, Языкознание и литературоведение, – 2008. – с. 30-37.

174. Евстафиади, О.В. Актуализаторы имплицитных условных отношений в художественном тексте на английском языке: [Электронные ресурсы] / Известия Самарского научного центра Российской Академии наук, – 2010. 12, №3, – с. 157-162.

URL: [Актуализаторы имплицитных условных отношений в художественном тексте на английском языке \(cyberleninka.ru\)](https://cyberleninka.ru/article/n/aktualizatory-implitsitnykh-uslovnykh-otnosheniy-v-hudozhestvennom-tekste-na-angliyskom-yazyke)

175. Золинова Е.В. Сложноподчиненные предложения с условно-уступительным значением в современном английском языке(на материале публицистики): [Электронные ресурсы] / Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова, – 2015. №5, – с. 107-110.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/slozhnopodchinennyye-predlozheniya-s-uslovno-ustupitelnyim-znacheniem-v-sovremennom-angliyskom-yazyke-na-materiale-publitsistiki>

176. Идрисова, П.Г. Условный период в паремических единицах кумыкского языка // Краснодар: Адыгейский госуд. унив., Общество с ограниченной ответственностью «Наука и образование», – 2014. №12–3, – с. 190 – 192.

177. Кононов, Н.А. Грамматика современного узбекского литературного языка / Н.А. Кононов. – Москва-Ленинград: АН СССР, – 1960. – 446 с.

178. Кызласова, И.Л. Аналитические формы условного наклонения в современном хакасском языке: [Электронные ресурсы] / З.И. Султрекова, – 2018. – с. 51-53.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiticheskie-formy-uslovnogo-nakloneniya-v-sovremennom-hakasskom-yazyke>

179. Муллагаянова, Г.С. Полевые подходы к изучению эмоций в лингвистике: [Электронные ресурсы] / Вестник Челябинского государственного университета, – 2010. № 29(210), Филология. Искусствоведение. Вып. 47. – с. 103-106.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/polevye-podhody-k-izucheniyu-emotsiy-v-lingvistike/viewer>

180. Муртада, А.С. Функционально-семантические особенности сложного предложения со значением обусловленности (на фоне арабского языка): / автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Санкт-Петербург, 2011. – 23 с.

181. Набиуллина, Г.А. Условные конструкции в системе татарских пословиц: [Электронные ресурсы] / Филология и культура, – 2014. № 1(35), – с. 73 – 77.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/uslovnyye-konstruktsii-v-sisteme-tatarskih-poslovits>

182. Насилов, Д.М. Взаимосвязи функционально-семантических полей в тюркских языках // Советская Тюркология, 1989. № 1, – с. 28-31.

183. Нерушева, Т.В. О категории условия и значении союза *если*: [Электронные ресурсы] / Вестник Чувашского Университета, – 2010. №2, – с. 194-201.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-kategorii-usloviya-i-znachenii-soyuza-esli>

184. Нерушева, Т.В. ФСП условия и разнородные средства его выражения в русском и английском языках: [Электронные ресурсы] / Вестник СамГУ, – 2008. №5/2 (64) – с. 102-109.

URL: fsp-usloviya-i-raznorodnye-sredstva-ego-vyrazheniya-v-russkom-i-angliyskom-yazykah.pdf

185. Новикова, У.В. Теория поля в лингвистике: [Электронные ресурсы] / – Научные труды КубГТУ, Российская Федерация, г. Краснодар, 2015, № 10.

URL: [0552.pdf \(kubstu.ru\)](http://0552.pdf)

186. Орлова А.А. Рассмотрение придаточных предложений с условным значением в современном немецком языке в историческом аспекте: [Электронные ресурсы] / – Филологические науки. Вопросы теории и практики, – 2013. №8(26), часть 2, – с. 134-137.

URL: [РАССМОТРЕНИЕ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С УСЛОВНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ \(gramota.net\)](http://РАССМОТРЕНИЕ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С УСЛОВНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ)

187. Подлеская, В.И. Импликативные конструкции: некоторые проблемы типологической классификации // Вопросы языкознания. – 1995. № 6, – с. 77-84.

188. Потебня, А.А. Мысль и язык / Слово и миф / А.А. Потебня – Москва: Правда, – 1989. – 628 с.

189. Розмахов, М.Ю. К вопросу о вариантно-инвариантном строении языковой системы: [Электронные ресурсы] / Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. Филология и искусствоведение. – Майкоп, 2016. Вып. 3 (182), – с. 62-65.

URL: [К вопросу о вариантно-инвариантном строении языковой системы \(cyberleninka.ru\)](http://К вопросу о вариантно-инвариантном строении языковой системы)

190. Русская грамматика: Т.2. / Под. Ред. Н.Ю. Шведовой. – Москва: Наука. – 1982. – 710 с.

191. Самарина, Н.В. Функционально–семантическое поле как объект изучения в современной грамматике: [Электронные ресурсы] / Вестник

Адыгейского государственного университета. Серия 2: Филология и искусствоведение. – 2012. №1, – с. 273 – 277.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsionalno-semanticheskoe-pole-kak-obekt-izucheniya-v-sovremennoy-grammatike>

192. Соколова, Е.В. Семантика общей обусловленности и способы ее выражения в русских паремиях: [Электронные ресурсы] / Международный научно–исследовательский журнал. – 2020 февраль. №2(92), – с. 31-34.

URL: [Семантика общей обусловленности и способы ее выражения в русских паремиях \(cyberleninka.ru\)](#)

193. Тажибаева, С.Ж. Способы выражения каузальных отношений в казахском языке: / автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук / – Новосибирск, 2004. – 44 с.

194. Тейюбова, Н.Р. Понятие условности и суффикс -sa / -sə в азербайджанских текстах // Наука о человеке: гуманитарные исследования. – Омск, 2020. Том 14, № 3, – с. 52-58.

195. Трофимова, И.Г. Сложноподчиненные предложения с придаточными условия в английском и чувашском языках (опыт сопоставительного исследования): [Электронные ресурсы] / И.Г. Трофимова, И.Г. Никитина, 2016. №2, – с. 247-254.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/complex-sentences-with-adverbial-clauses-of-condition-in-the-english-and-the-chuvash-languages>

196. Тумашева, Д.Г. Татарский глагол (опыт функционально-семантического исследования грамматических категорий) / Д.Г. Тумашева – Казань: Казанского университета, – 1986. – 189 с.

197. Хабибуллина, Л.Г. Выражение обстоятельственных отношений бессоюзными сложносочиненными предложениями в тюркских языках [Электронные ресурсы] / Ученые записки Орловского государственного университета, – 2017. №4(77), – с. 152-155.

URL: [vyrazhenie-obstoyatelstvennyh-otnoshenii-bessoyuznymi-slozhnosochinennymi-predlozheniyami-v-tyurkskih-yazykah.pdf](#)

198. Хабибуллина, Л.Г. Краткая история и теоретические основы исследования отношений обусловленности [Электронные ресурсы] / СВФУ: Вестник, – 2016. №2 (52), – с. 129-137.

URL: Краткая история и теоретические основы исследования отношений обусловленности (cyberleninka.ru)

199. Хабибуллина, Л.Г. Смысловые отношения, выражаемые формой условного глагола в тюркских языках [Электронные ресурсы]/ Вестник МГУ, – 2017. Т. 11. №3 (27), – с. 136-142.

URL: Смысловые отношения, выражаемые формой условного наклонения глагола, в тюркских языках (cyberleninka.ru)

200. Храковский, В.С. Типология условных конструкций / В.С. Храковский. – Санкт-Петербург: Наука, – 1998. – 340 с.

201. Шафиков, С.Г. Теория семантического поля и компонентной семантики его единиц / С.Г. Шафиков. – Уфа: Башк. ун-та, – 1999. – 88 с.

202. Шелякин, М.А. Функциональная грамматика русского языка / М. А. Шелякин. – Москва: Русский язык, – 2001. – 288 с.

203. Щур, Г.С. Теории поля в лингвистике / Г.С. Щур. – Москва: Наука, – 1974. – 255 с.

204. Якубов, Ж.А. Категория условности и способы ее выражения в современном французском языке: [Электронные ресурсы] / Молодой ученый. – Казань, июль 2019. №28(266), – с. 268-270.

URL: <https://moluch.ru/archive/266/61615/>

205. Boas, F. Introduction. In F. Boas(ed.), Handbook of American Indian Languages: [Electronic resource] / Washington: Bureau of American Ethnology, – vol.1. –1911. – p. 1-85 p.

URL: Introduction to the Handbook of American Indian languages (wdfiles.com)

206. Dik, S.C. Functional grammar / S.C. Dik – Amsterdam-New York: North-Holland Publ. Comp., – 1979. – 230 p.

207. Halliday, M. A. K. System and function in language. Selected papers ed: By G. Kress / M. A. K. Halliday. – London: Oxford Univer. Press, – 1976. – 250 p.
208. Lewis, D. Adverbs of Quantification. – Keen E. (ed.). Formal Semantics of Natural Languages / D. Lewis – Cambridge: Cambridge University Press, – 1975. – 3-15 p.
209. Martinet, A. A functional view of language / A. Martinet. – Oxford, – 1962. – 165 p.
210. Moon, A. Functional Grammar / A. Moon. – London: Edw. Arnold Ltd, – 1959. – 207 p.
211. The Handbook of Linguistics: [Electronic resource] / Edited by M.Aronoff and J.Rees-Miller. – Blackwell, – 2001. – 824 p.
- URL: [\(45\) The Handbook of Linguistics \(Mark Aronoff & Janie Rees –Miller 2003\) | Alireza Daneshvar – Academia.edu](#)
212. Teyyubova, N.R. Expression of conditional semantics in simple sentences in the Azerbaijan language // – Warsaw: Colloquium-journal, – 2024. №18 (211), – p. 4-6.